

ЛИСТОПАД-
ГРУДЕНЬ
2018
№ 6 (144)

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Боряк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острячко

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболев

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 5 від 26 грудня 2018 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Пилипчук Я. Конструюючи історію угорців:

про угорські прабатьківщини 3

Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович,
князь Луцький і Володимирський, державця Сіверський. . . 13

Філіпова Г. Шведський полон у часи Великої Північної
війни 1700–1721 рр.: значення біографічного аспекту 37

Бовгиря А. «Изменичи родственники»:
до питання про долю мазепинців у пост-полтавську добу. . 44

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Гейда О. Вибори до Чернігівської міської думи 1909 р.

на шпальтах місцевої сатиричної періодики 50

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Гаркуша А. Олійний живопис (перша чверть XIX ст.)

Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові:
проблеми дослідження 55

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії

Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 13) 60

Морозова А. Документи до біографії

Опанаса Марковича 98

РОЗВІДКИ

Кручиненко В. Позашлюбні зв'язки у

Миргородському полку XVIII ст. 103

Михеєнко Н. Моніторинг температурно-вологісного
режиму Колегіуму XVII–XVIII ст. у м. Чернігові 108

Боровик А., Боровик М. Проректори Чернігівського
державного педагогічного інституту (університету)
за ректора О.Ф. Явоненка (1982 – 2005 рр.) 117

ЮВІЛІЇ

Студьонова Л. Щоденник В. Г. Короленка (1853–1922)

як джерело вивчення історії Української революції
1917–1920-х рр. : (до 165-річчя від дня народження
письменника-гуманіста) 128

Глухенький А., Ясенчук О. Шлях активної просвітянки . . . 139

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Коваленко О., Рахно О. Чернігівщина в роки Першої

світової війни 141

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Гапоненко Д. В. М. Половець. Визначні постаті

Чернігівщини. – Чернігів: Просвіта. – 268 с. 150

Демченко Т. Талалаївський край: Художньо-
публіцистичне видання / В. Ткачов (керівн. автор. кол.)
та ін. – Талалаївка, 2016. – 310 с.: іл. 161

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94-4/ 94-5

Ярослав Пилипчук



КОНСТРУЮЮЧИ ІСТОРІЮ УГОРЦІВ: ПРО УГОРСЬКІ ПРАБАТЬКІВЩИНИ

Ця стаття присвячена передісторії угорців. У центрі уваги – питання про Етелькьози та Лебедію. Остання як прабатьківщина угорців є історіографічний конструктом і ніколи реально існувала. Реальною прабатьківщиною був надчорноморський Етелькьоз. Прабатьківщиною угорців були задані у угорських історичних хроніках Скифія та Дентумоґер, котрі насправді є синонімом терміну Етелькьоз. З Етелькьозом можна ототожнити пам'ятники типу Суботці. Часом переселення угорців до Етелькьоза можна вважати 30-ті рр. IX ст. Переселення до Алфьольда можна датувати кінцем IX в. Теза про кавказьку прабатьківщину угорців та Салтовську Лебедію науково не обґрунтовані.

Ключові слова: Етелькьоз, Лебедія, Алфьольд, пам'ятники типу Суботці, угорці, переселення.

Одним з цікавих питань є проблема прабатьківщини угорців. Вони – етнос, котрий вів кочівницький стиль життя та мав кілька територій, які можна було назвати прабатьківщинами. Основним джерелом з цього питання є текст «Про керування імперією» Костянтина Баґрянородного. Завданням цього дослідження є аналіз свідчень візантійського історика на відповідність історичним реаліям. Історіографія питання з прабатьківщиною угорців надзвичайно широка. У цьому дослідженні ми не будемо ставити питання про Magna Hungaria та Ungaria Maior. Цьому питанню як і башкирсько-угорській проблемі буде присвячена окрема стаття. Питання про Набуття угорцями батьківщини та Камсько-Волзьку прабатьківщину угорців також будуть розглядатися поза цією статтею. Метою даного дослідження є критичний аналіз свідчень про прабатьківщину угорців у Північному Надчорномор'ї. У центрі уваги ставимо питання, пов'язані з Етелькьозом та Лебедією. Питання стосовно угорських прабатьківщин цікавило багатьох учених. Серед угорських учених необхідно назвати А. Рона-Таша, Д. Крішто, К. Редеї, Ш. Тота¹. Серед українських учених цю тему розробляє О. Комар², у сучасній російській історіографії – В. Шушарін та В. Іванов. Інших дослідників більше хвилювала проблема Magna Hungaria³.

Костянтин Баґрянородний описав дві країни угорців. Першою батьківщиною угорців у главі 38 названо Лебедію, де угорці три роки жили поряд з хозарами. За даними візантійського імператора, країна отримала назву по імені угорського вождя Лебедії. Далі, у главі 40 свого трактату Костянтин Баґрянородний вказував, що кордони Туркії знаходяться між країною моравів, мостом Траяна, Сірмієм, котрий знаходиться поблизу Белеграда, Істром (Дунаєм). Сусідами з півдня названі хорвати, з заходу – франки, з півночі – печеніги, зі сходу – болгари. Річками у країні турків (угорців) названі Тімісіс (Темеш), Тутіс, Морісіс (Муреш), Крісос (Кереш), Тіца (Тіца). Це були

© Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології слов'ян (Інститут історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова).

Паннонія та Трансильванія, де у X ст. угорці набули нової Батьківщини. У главі 38 вказано, що у Ателькузі текли річки Варух (Дніпро), Куву (Південний Буг), Трулл (Дністро), Брут (Прут), Серет. Річку Хідмас О. Комар співставляє з Камою. Навряд чи можна впевнено відповісти, чи можна ототожнити з Інгулом річку Хінгулос. Костянтин Багрянородний указував, що у Лебедії не було дітей. У цьому О. Комар бачив легітимізацію влади Арпадів. Титул Лебедії названий як воєвода. Необхідно зазначити, що якщо це відбувалося поблизу Хозарського каганату, то цей термін був би запозиченим з мови східнослов'янських племен. Але лінгвісти не вказують на це запозичення. Сам термін воєвода з'явився в угорців унаслідок взаємодії з південними слов'янами у X-XV ст., тобто вже після Набуття Батьківщини угорцями. Вказано, що каган хозар бажав призначити архонтом Туркії Лебедію, але той сказав, що не здатний здійснювати таку владу. Візантійський історик повідомляв, що до Лебедії та Арпада у турків (угорців) не було архонта. При цьому вказано, що турки обрали своїм правителем Арпада. О. Комар відзначав, що інформація про угорців потрапила до Костянтина Багрянородного не від Термацу та Булчу, а від слов'янського інформатора. Ця гіпотеза підтверджується тим, що у доробку візантійського історика присутні слова воєвода та закон по відношенню до неслов'янських народів. Окрім того, у тексті є вставка, у котрій вказано, що до поділу турків (угорців) на саварті-асфалів та власне турків (угорців) їх ворогами були печеніги, котрі тоді називалися кангарами. При цьому варто зазначити, що на Південному Кавказі група населення називалась сійавурдїа та мешкала поблизу Кури. Лазар Парбеці відзначав присутність кангарів над долиною Кури. Народ *kanagarae* чи *hangarae* за свідченнями сирійців Мар Григори і Мар Аби, були ворогами персів. Ймовірно від вірменських та сирійських християн візантійський хроніст знав про печенігів під старою назвою та про саварті-асфалів. Стосовно попередньої землі угорців було вказано, що вона знаходилася поблизу (по сусідству) від хозар. Візантійський автор практично не знав про країни фінно-угорських народів, а про попередню землю печенігів знав достатньо умовно, згадуючи про Атіл (Волгу) та Геїх (Урал). Фрагменти, пов'язані з саварті-асфалами та печенігами, на думку О. Комара, були просто склеєні у один фрагмент Костянтином Багрянородним⁴.

Костянтин Багрянородний повідомляв, що турків (угорців) з попередньої їх батьківщини, як і з Ателькузу, вигнали печеніги. Регіон Прюмський згадував тільки одне вигнання угорців печенігами. Також треба вказати про те, чому Костянтин Багрянородний називав угорців турками. Ймовірно, він бажав ототожнити угорців з тими ж савірами. Ймовірно, візантійський хроніст просто вписав угорців в існуючу систему координат та вважав їх одним із огурських племен. Не яснішою була картина у арабів. У Масуді народ баджгурд у 934 р. здійснив похід на Валандар (Девельт поблизу Варни) у союзі з булгарами (нукарда) та печенігами (баджанак). Провідний російський хунгаріст В. Шушарін помилявся, вказуючи, що залежність угорців від хозар була. До того ж, сам візантійський історик намагався показати їх несамостійним народом. Вказувалось, що імператор відправив до угорців посла Гавріїла з пропозицією повернутися у Ателькузу і воювати з печенігами, на що угорці відповіли відмовою, оскільки вони побоюються печенігів. Візантійський імператор бажав продемонструвати слабкість угорців та їх залежність від інших сил у регіоні. Свідчення Костянтина Багрянородного про те, що в угорців до Арпада та Лебедії не було правителів, протирічать угорській історичній традиції. У Аноніма вказано, що угорцями правили Юдьек, Алмош і лише потім Арпад. Шимон Кезаї згадував Угера (Угека), Елада, Алмуша, Арпада. О. Комар ототожнював з Лебедією Елада, а його землі локалізував західніше Волги. Угорці під командуванням Елада, за його гіпотезою, воювали проти башкирів та угорських племен. Гардізі ж указував на башкир, як на союзників хозар. Саме перебування угорців між Волгою та Доном у 824-831 рр. не є чимось неймовірним. Костянтин Багрянородний не знав угорської мови. Він висловив думку, що Ателькузу походило від слів Атель і Кузу, а угорською Етелькьоз – це межиріччя⁵.

Необхідно відзначити, що якби угорці дійсно залежали від хозар, то Йосиф у листуванні це обов'язково б відзначив. Пихатий голова хозар писав, що його великі

предки перемогли багаточисельних в-н-н-тр (булгар) та переслідували їх до річки Руна (Дунай). Окрім того, вказувалось, що від нього залежать народи Бур-т-с, Бул-г-р, С-вар, Арісу, Ц-р-міс, В-н-н-тіт, С-в-р, С-л-віюн, Б-ц-ра (печеніги). Це буртаси, булгари-баранджари, сувари Буюрука, удмурти, марійці, В-н-н-тіт імовірно в'ятичі, а с-в-р кавказькі савіри, а не сіверяни. При цьому вказівка на залежність від хозар марійців та удмуртів навряд чи відповідає правді. Швидше за все ці народи платили данину волзьким булгарам. Печеніги ж, за свідченнями арабських хроністів, не платили данини хозарам, крім тих, кого у «Худуд ал-Алам» було названо хозарськими печенігами. Проте Йосиф указував, що усі племена Б-ц-ра його данники. Вони на заході межували з Х-г-рім. Сусідами хозар також названа країна Мордія, але швидше за все під цією назвою Костянтин Багрянородний позначив не мордвинів, а буртасів, які названі мусульманськими географами сусідами та данниками хозар. З усіх фінно-угорських народів Костянтин Багрянородний знав тільки угорців та й то вірогідно вважав їх етнічно близькими хозарам та булгарам⁶.

Стосовно країни угорців до переселення у Паннонію, то вона описана у доробках арабських географів. Ібн Русте вказував, що угорці мешкають у наметах, перекочовують з місця на місце. Країна мадяр знаходиться між печенігами та булгарами-ескель, вона багата лісами та водами. Угорці торгували з ромеями у Кархі (Жерчі, Боспорі) обмінюючи бартером невільників-саклабів на парчу, килими та інші товари⁷. Анонімний перський географ повідомляв, що угорці мешкають у країні, яка простягається в 150 фарсангів у довжину і у 100 фарсангів у ширину. Їхніми сусідами названі руси, саклаби, румійці, в.н.н.др⁸. Ал-Бекрі відзначав, що країна угорців простягається на 100 фарсахів у ширину та довжину. Один з кордонів містився поблизу румів. Живуть угорці між печенігами та булгарами ашкел⁹. Гардізі повідомляв, що угорці рибалять на річках. Їм належить рівнина з густою травою. Гардізі локалізував угорців між булгарами та печенігами, а також між Ітілем та Дунаєм. Сусідами угорців названі румійці, нендери (дунайські болгар), руси, саклаби¹⁰. Тахір ал-Марвазі вказував, що країна угорців займає сто на сто фарсахів та знаходиться між річками Руа та Ітілем та її кордони сягають Чорного моря. Вказано, що угорці народ, котрий живе у наметах та кочує. Вони перемагають саклабів та русів і продають їх у Румі. Сусідами угорців названі руси та саклаби, а також володіння румійців¹¹. Мухаммед Шибангарі називав угорців народом м.х.р. Вказував, що вони мешкають у наметах та кочують разом зі своєю худобою. Їхня земля простягалася до Румського моря. Жили вони на річках В.фа та Атіл. Повідомлялось, що вони постійно воюють з саклабами та русами, перемагають та продають у місті Кр.х.¹²

Як нескладно помітити, арабські хроністи та географи об'єднали у єдине ціле свідчення про поволзьку та надчорноморську прабатьківщини угорців. Свідчення школи ал-Джайхані дозволяють реконструювати ранню історію угорців. Перша прабатьківщина знаходилась у Заволжі, й там вони межували з печенігами. Інша прабатьківщина угорців знаходилась у надчорноморських степах. Як і Костянтин Багрянородний, арабські й перські автори відносили угорців до тюрків. Надчорноморська прабатьківщина була названа Анонімом Скіфією або Дентумогер. Сім угорських високих осіб називались Хетумогер. Шимон Кецаї також називав прабатьківщину угорців Скіфією. На думку О. Комара, країни Денція та Могорія – це синонім Дентумогер у Аноніма. Угорська традиція у особі Шимона Кецаї знала про річку Тогор, котра імовірно ототожнюється з річкою Білою (Ак-Ідель)¹³.

Незважаючи на те, що А. Рона-Таш пропонує позиціонувати свідчення про угорців у Костянтина Багрянородного як першу угорську хроніку, схожу на «Таємну історію монголів», навряд чи є підстави вважати це можливим. Саме існування писемності в угорців не було чимось неймовірним, але найдавніші секейські надписи датовані XV-XVI ст. Про більш давні надписи повідомляли Шимон Кецаї та Янош Туроці, вважаючи їх відповідно гунським та скіфським письмом. Саме використання рунічної писемності ще автоматично не дає підстави стверджувати про існування хронік. Аналогічні орхоно-єнісейські тюркські надписи розповідають про звершення окремих політичних діячів. У Скандинавії рунічні надписи також присвячувались окремим вікінгам. В. Шушарін припускав існування хронік, що не дійшли до нас. На основі

свідчень «Угорського хронікального зведення XIV ст.» пропонувалось існування хроніки, названої умовно «Звершення угорців XI ст.» Проте вона не більш реальна, ніж гіпотетичні літописні зведення на Русі у XI-XIII ст. По факту найдавнішою хронікою в Угорщині були «Звершення угорців». Юліан казав про якісь хроніки, котрі надихнули їх на подорож. Можна припустити існування таких хронік у XII ст., коли висока християнська культура пустила корені в Угорщині. Ймовірно, джерелом натхнення для угорських домініканців був доробок Аноніма, написаний наприкінці XII ст. Необхідно зазначити, що вони не мали чіткого уявлення, куди їхати і спочатку помандрували на Північний Кавказ, а потім до Середнього Поволжя і тільки завдяки допомозі східних угорців установили контакт з ними¹⁴.

Костянтин Багрянородний вказував координати тільки однієї з прабатьківщин, котра називалась Ателькузу. У цей регіон угорці повинні були прийти прямо з прабатьківщини у Волго-Уральському регіоні. Потрапити туди вони могли, тільки пройшовши через хозарські землі. Ймовірно переселення відбулось у 30-х рр. IX ст. Включення каварів у склад угорської конфедерації племен указує на можливий час громадянської війни у Хозарському каганаті. При цьому необхідно зауважити, що вона повинна була відбуватись орієнтовно у IX ст., про що повідомляє автор тексту Шехтера (відомий як «Кембрідзький документ»). Необхідно відзначити, що тільки у цьому документі підтверджується інформація Костянтина Багрянородного про те, що хтось воював проти іудейських царів Хозарії. Костянтин Багрянородний казав про повсталих вождів трьох хозарських племен, а єврейський автор про війну народів PYYNYL, TWRQY, 'SY, 'BM проти хозар. За допомогою аланів хозари перемогли під час правління царя Веніаміна. Кавари приєднались до угорців не під час присутності угорців у Хозарському каганаті, а після переселення до Ателькузу. Жодне єврейське джерело не підтверджує, що на захід переселились власне хозари. PYYNYL – це печеніги, а TWRQY – це огузи. Можливо, на захід мігрували 'SY та 'BM, тобто частина алано-булгарського населення. При цьому у тексті Шехтера жодним словом не згадано про угорців. У кладі в Надь-Сент-Міклоші знайдені салтівські сліди, котрі приписують каварам. О. Комар вважає, що кавари відокремились від угорців у другій половині IX ст. Більше того, у Великих Зальцбургських аналах указано про війну з угорцями окремо від повідомлення про війну з каварами. Кавари мали раніше за угорців прийти у Паннонію¹⁵.

З легкої руки К. Грота назва Лебедія як прабатьківщина угорців увійшла до історичної науки. Л. Вараді розташовував її між Волгою та Уралом, А. Барта – між Доном, Дніпром та Дністром, Й. Маркварт – між Кубанню та Доном, К. Цуккерман – від пониззя Дону до Північно-Західного Надчорномор'я, О. Пріцак – між Доном та Сіверським Дінцем, Є. Халікова – між Доном та Хопром, О. Бубенок – між Кубанню, Маничем, переволокою між Доном та Волгою, Дніпром. Е. Моор вважав, що вона знаходилась у лісостеповій полосі між Києвом та Воронежем, І. Ерделі локалізував Лебедію між Дунаєм та Доном. К. Цегледі локалізував Лебедію між Доном та Дніпром і вважав її частиною Етелькьоза. П. Степанов локалізував Лебедію у Надураллі. Н. Данилевський вважав, що угорці переправились через Волгу у районі Саратова, а через Дон у районі річок Медведиці та Хопра. Звідти вони потрапили до Лебедії. А. Москаленко утримувався від локалізації Лебедії. Дослідники вважали, що Лебедія може походити від елінізованої форми назви попередньої батьківщини. О. Бубенок вважає, що назва Лебедія мала походити від фарсійської назви Лаб-і-дарйа, тобто берег моря. К. Грот вважав, що першою прабатьківщиною угорців була Біармія, звідки вони переселились до Башкирії, через Оку та Дон потрапили до Лебедії. Лебедія локалізувалась цим дослідником між Дніпром та Доном. М. Ліфанов вважає, що Лебедія знаходилась на західній околиці Magna Hungaria у Самарському Заволжі. На її території проживали одна чи кілька мадярських груп. І. Фодор та А. Рона-Таш вважали Лебедію реальною. К. Цуккерман локалізував Лебедію у надчорноморських степах. При цьому А. Рона-Таш вважав, що у Лебедії мешкало тільки плем'я воєводи Лебедії, і від східних слов'ян до угорської мови потрапило кілька слів. Л. Бьонке, Я. Харматта, Л. Лігетті не вважали Лебедію прабатьківщиною угорців. З питанням Лебедії часто пов'язували питання кавказької прабатьківщини угорців. Л. Бендефі

вважав, що вона знаходилась на річці Кума. А. Рона-Таш вважав, що угорці прийшли у землю болгар у 670-680-х рр. Огурсько-угорські контакти, на його думку, почались з V ст. н. е. До цього угорці мешкали на своїй прабатьківщині на Південному Уралі. Під тиском угорців одна частина болгар мігрувала на Дунай, друга приєдналась до авар, третя мігрувала на Середню Волгу. Проте у візантійських хроніках та у єврейсько-хозарській переписі вказувалось, що болгар змусили мігрувати не угорці, а хозари. Окрім того, ні про яких угорців на Кавказі не повідомляли арабські джерела. Стосовно ж археологічних даних, то поховання, котрі, напевно, можна співставити з угорськими у Хозарії, не становлять помітної групи. Т. Кесі вважав, що Лебедія розташовувалась у степах між Уралом та Волгою. Там само локалізував її місце Л. Вараді. А. Барта розташовував Лебедію між Доном, Дніпром та Дністром¹⁶.

М. Артамонов одним з перших відмовився від того, щоб локалізувати та визнати існування Лебедії. Він вважав, що вона тотожна Етелькьозу. Концепція салтівської Лебедії не виправдовує себе, оскільки, за даними останніх досліджень А. Тюрка і О. Комара, зв'язки угорців з хозарами були не такими тісними, як звикли вважати досі. О. Комар не вважає Лебедію прабатьківщиною угорців. Салтівське населення впливало на угорців у озброєнні та системі верховної влади. Угорці віддавали перевагу слов'янській кераміці перед салтівською та їхнє наслідування салтівській кераміці виглядає грубо. Запозичення з мов болгар та алан могли прийти до давньоугорської ще за часів знаходження угорців у приуральсько-поволзькій батьківщині. Анонім згадував про країни Дентумогер та Скифію як про синоніми. Ймовірно, Ателькьозу Костянтина Багрянородного є тими ж територіями, про які згадує Анонім¹⁷.

Традиційно проблема угорських прабатьківщин цікавила угорських та російських археологів. Є. Зічі вважав, що прабатьківщина угорців містилася на Північному Кавказі. Б. Пошта в пошуках прабатьківщини угорців досліджував Балимерський курган, Загребинський могильник, поховання з Воробійовки. Угорський археолог досліджував пам'ятники поблизу Вятки та на Донщині, а також у Прикам'ї. Н. Фетіх відносив до давньомадярських пам'ятників Верхньо-Салтівський могильник з Подоння, Танкеївський могильник з Поволжя, Редикорський могильник з верхів'їв Ками, Лядинський могильник з басейну річки Цни, а також кочівницькі пам'ятники з Мінусинської котловини та Алтаю. А. Захаров та В. Арендт локалізували Лебедію від Воронежського Подоння до Поволжя. Вони вибудували ланку Танкеївський-Лядинський-Воробійовка-Верхній Салтів. І. Ерделі локалізував Дентумогер у Подонні базуючись на даних могильників з Воробійовки та Буловки. В. Седов повторив тези цього дослідника, а його стаття мала компілятивний характер. В. Міхєєв вважає, що крематійні могильники Донщини та конкретно салтівський Сухогомольшанський могильник можна ототожнити з угорцями. Л. Чурилова знайшла у 1986 р. угорський могильник з Манвеловки на Дніпровському Лівобережжі. С. Плетньова та Н. Бокій в 1988 р. знайшли три поховання у с. Суботці у басейні Інгула. Вони були другим достовірно угорським пам'ятником у регіоні після Крилоського могильника. У 1989 р. Ч. Балінт переглянув ряд традиційних тез і відніс пам'ятники з Воробійовки до салтівських, критично ставився до досліджень Н. Мажітова. Є. Круглов вважав, що угорцям у Хозарському каганаті належали пам'ятники Авіловського типу. І. Баранов вважає, що угорське населення інфільтрувалось до Криму в VIII ст. На думку О. Моці, Лебедія містилася на землях від Дніпра до Дона, а Етелькьоз – між Дніпром та Дунаєм¹⁸.

Необхідно відзначити, що у розробку питання про угорські прабатьківщини внесли значну роль розкопки українських вчених пам'ятників типу Суботці. В. Приймак та О. Супруненко у 1994 р. у с. Твердохліби знайшли давньоугорське поховання. У 2007-2008 рр. О. Супруненко відкрив угорські пам'ятники на розкопках у селах Дмитрівка та Катеринівка у Полтавській області. Угорське населення явно знаходилось у межиріччі Ворскли та Сули. Ідеї українців розвинув В. Іванов. Він вважав, що угорці форсували Волгу та перейшли Дон. До давньоугорських пам'ятників віднесені Воробійовка, Новомиколаївка, Манвеловка, Твердохліби, Суботці. Український учений П. Толочко вказував, що давньоугорські пам'ятники неможливо вирізнити серед інших, оскільки вони є близькими до салтівських. Інший український дослідник

В. Аксьонов вважав Нетайловський могильник угорським. О. Приходнюк відносив до угорських знахідки з Коробчино, Воробійовки, Волоського, Манвеловки, Суботців. До них же він відносив знахідки з Тепсея та Бабичів. У більш пізній статті дослідник вказував, що угорці мешкали у Лебедії у 30-80-х рр. IX ст., фактично ототожнюючи Лебедію та Етелькьоз. Він відзначав наявність в угорців салтівської поясної гарнітури. Р. Орлов вважав пам'ятниками угорців поховання з Суботців, Манвеловки, Твердохлібів, Коробчино, Крилоса. Угорський археолог Л. Ковач вважає, що поховання з Сухої Гомольши та Воробійовки нема підстав відносити до угорських, а угорськими вважав пам'ятники з Крилоса, Судової Вишні та Перемишля. У 2008 р. І. Ерделі підготував узагальнюючу працю, де висловив припущення, що угорці були на території Північного Кавказу, відносив до їхніх територій лісостепи та степи Поволжя. Давньорусько-угорські паралелі у поховальних пам'ятниках Києва дослідник пояснював присутністю угорської найманої дружини у цьому регіоні. І. Фодор вважав, що можливі контакти алан та угорців відбувались під час їхнього спільного проживання на території салтово-маяцької культури. Серединою VIII ст. І. Фодор датує переселення угорців до Лебедії. О. Комар підбив певні підсумки археологічних досліджень. Пам'ятники, подібні на угорські пам'ятники з Танкеєвського могильника, а також Караякупівської та Кушнарьонківської археологічних культур, не становлять значної групи у складі Салтово-Маяцької археологічної культури. Концепція Салтівської Лебедії заводить вчених у глухий кут і не пояснює існування пам'ятників типу Суботці. У той же час пам'ятники типу Суботці близькі до угорських пам'яток періоду X ст., а також мали паралелі у Танкеєвському та Больше-Тіганському могильниках, а також у пам'ятках Кушнарьонківської та Караякупівської археологічних культур. До пам'ятників типу Суботці належать пам'ятники і у Слободзеї. Угорці мешкали у степах та лісостепах на обох берегах Дніпра. Підтвердженням тому є знахідки з сіл Манвеловка та Коробчино, котрі належать угорцями і котрі зберігаються у Дніпропетровському національному музеї¹⁹.

Особливо цікаві археологічні знахідки з Дніпровського Лівобережжя. Їх досліджувала група полтавських археологів. Угорські пам'ятники були знайдені у селах Волоське, Дмитрівка та Катеринівка. У Дмитрівці знайдений невеликий угорський поховальний комплекс кінця IX ст. Це поховання було впускним і там знаходились вироби з золота, срібла, бронзи, наборні паски. Окрім того, там знайшли одяг. Це було родинне поховання. Як і у похованнях з Дніпропетровської області, угорці використовували для обличчя померлого спеціальні маски. Дмитрівка є найпівнічнішим пунктом поширення угорських речей в Україні. Давньоугорські пам'ятники у лівобережному дніпровському лісостепу свідчать на користь того, що цей регіон був населений угорцями. Окрім них, ще були салтоїдні пам'ятники. Розселення у цьому регіоні угорців створювало загрозу поселенням сіверян, котрі були вимушені створювати фортифікації для захисту від нападів кочівників. Збільшилась кількість городищ на мисах та зі рвами та валами. О. Супруненко бачив у цьому вплив експансії Хозарського каганату²⁰.

Як прабатьківщина угорців Ателькузу згадувалась Костянтином Багрянородним, арабські хроністи та географи знали про проживання угорців у Заволжі та Надчорномор'ї. При цьому араби вказували, що хозари були вимушені захищатись від угорців. Хозарський вплив простежувався тільки у дуалізмі верховної влади. Стосовно часу міграції угорців до Надчорномор'я, то є свідчення Георгія Амартола та автора Бертинських аналізів про переселення угорців до надчорноморських степів у 30-х рр. IX ст. У Бертинських аналах указано, що в Інгільгейм прибули послы від хакан-рос з народу свіонів, які вказували, що шлях з Костянтинополя назад їм перекрили злі народи, і тому вони потрапили до франків. Георгій Амартол повідомляв, що народ Ungre (угорців) найняли болгари для того, щоб знищити повсталих у Болгарії ромеїв. Вказано, що ромеї перемогли угорців. Необхідно відзначити, що баварський географ розміщував поряд з Ruzzi Chozirozi та Kaziri, тобто хозар. Послы хакан рос – це послы від Руського каганату у Наддніпрянщині. Необхідно зазначити, що це баварський географ також локалізував у Східній Європі Ungare поряд з віслянами та луколанами. Перша поява угорців у Центральній Європі датована 862 р., коли

угорці на запрошення мораван пограбували околиці володінь східних франків короля Людовика. Після цього вони воювали у Східній Марці (Австрії) у 882 р., а у 892 р. були найняті Арнульфом проти мораван²¹.

У 896 р. угорці під тиском печенігів були вимушені переселитися з Етелькьоза до Альфьолда (угорський степ). Костянтин Багрянородний повідомляв, що угорців змусили мігрувати печеніги. На відміну від багатьох наведених вище свідчень цього історика відрізняються тільки дати. Так, Регіон Прюмський датує переселення угорців 889 р. Нестор вказує 898 р. Сучасні дослідники вважають датами переселення 889 чи 896 рр. Проте тут є кілька цікавих моментів – угорське поховання поблизу Перемишля датується вже не часом Набуття Батьківщини угорцями, а XI ст. Стосовно ж двох поховань на околицях Галича, то вони, швидше за все, належали печенігам²².

Таким чином, ми дійшли наступних висновків. Лебедя як прабатьківщина угорців є конструктором істориків XIX-XX ст. Реальною прабатьківщиною угорців була волгоуральська прабатьківщина та Етелькьоз у надчорноморських степах. Етелькьоз займав землі степів та частково лісостепів між Дунаєм та Доном. Конструювання історії було властиве і середньовічним авторам. Костянтин Багрянородний конструював історію угорців, називаючи угорців турками та вважаючи їх родичами савірів (саварти-асфалів). Він сприймав їх як чергових тюркських кочівників. Воеводи Лебедії не існувало, так само, як і залежності угорців від хозар. Дентумогер та Скифія у Аноніма – це синонім Етелькьоза. Часом переселення угорців у надчорноморські степи були 30-ті рр. IX в. Часом переселення до Альфьолда був кінець IX ст.

1. *Rona-Tas A.* Hungarians and Europe in Early Middle Ages. – Budapest: CEU Press, 1999. – 500 Old.; *Kristó G.* Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. – Szeged: Kossuth Kiadó, 1996. – 200 Old.; *Toth S.L.* Levediától a Kárpát-medencéig. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1998. – 200 Old.

2. *Комар А.* Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археология і давня історія України. – Вип. 7. – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – С. 21-77.

3. *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997. – С. 105-134; *Иванов В.А.* Древние угры-мадьяры в Восточной Европе. – Уфа: Гилем, 1999. – 123 с.

4. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Главы 38, 40. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397.

5. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Главы 38, 40. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397.

http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text40.phtml?id=6399 – Назва з екрану; *Цуккерман К.* Два этапа формирования древнерусского государства // Археология. – № 1. – К., 2003. Веб-сайт Інституту археології НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступа. <http://iananu.kiev.ua/archaeology/2003-1/zukerman.htm>. – Назва з екрану; *Шушарин В.П.* Ранний этап этнической истории венгров. – М., 1997. – С. 105-142; *Комар А.* Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археология і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 24-25; *Коновалова И.Г., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 147-156; *Комар А.* Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археология і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 23, 29-30; Гардизи... – Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М., 1973. – С. 42-61.

6. *Хвольсон Д.А.* Известия о хозарах, болгарях, бургасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Лондонского музея. – СПб., 1869. – С. 26-28; *Коковцев П.К.* Еврей-

ско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С. 93-103; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Глава 37. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text37.phtml?id=6396 - Назва з екрану; Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. // Записки Императорской Академии Наук. – Т. 32. № 2. – СПб., 1878. – С. 63-64.

7. Хвольсон Д.А. Известия о хозарах, болгарях, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даства, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Лоднонского музея. – СПб., 1869. – С. 26-28.

8. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London, 1937. – Глава 22. Фан-сайт В.Ф. Минорского Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://odnapl1yazyk.narod.ru/hudud2022.htm> – Назва з екрану.

9. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. // Записки Императорской Академии Наук. – Т. 32. № 2. – СПб., 1878. – С. 58-60.

10. Гардизи... – Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В.В. Баргольд. Сочинения. – Том VIII. Работы по источниковедению. – М., 1973. – С. 42-61.

11. Тахир Марвази. Природа животных // История татар. – Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006. – С. 708.

12. Агаджанов С.Г. Новое известие о средневековых тюрках // Известия АН ТуркмССР. Серия общественных наук. – № 6. – Ашхабад, 1965. – С. 25-26.

13. Комар А. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 24-27; Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. // Slavonic and East European Review. – № 87 (4). – London, 2009. Веб сайт Лондонського глобального університету [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>. – Назва з екрану; Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. – Pars prima. Scriptores; 2. – Lipsiae, 1883. – S. 52-99.

14. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Глава 38. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397. – Назва з екрану; Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. – Budapest, 1999. – P. 414-421, 435-443; Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. М., 1997. – С. 105-134.

15. Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Петрухина. – Издание 2-е исправленное и дополненное. – Москва-Иерусалим, 2003. – С. 140-142; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным Анонимной записки // Вестник Удмуртского университета. – Вып.3. Серия Филология и История. – Ижевск, 2011. – С. 69-74; Rona-Tas A. Хазары и мадьяры // Хазары. – М.-Иерусалим, 2005. – С. 111-123; Артамонов М.И. История хазар. – Л., 1962. – С. 451-466; Комар А. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 34.

16. Бубенок О.Б. Від Аттілі до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква, 2012. – С. 219-227; Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century – Cluj-Napoca, 2003. – P. 13-18; Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája: Gyertyán országa. – Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1942.; Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája. – Budapest: Magyar Ház, 1999. – 300 lap. Веб-сайт Magtudín [Електронний ресурс]. Режим доступу. http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf – Назва з екрану; Rona-Tas A. Hungarians and Europe in Early Middle Ages. – Budapest, 1999. – P. 321-330, 398, 413-421; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Глава 38. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/>

Konst_Bagr_2/text38.phtml?id=6397. – Назва з екрану; Гардизи... – Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М., 1973. – С. 42-71; *Шорохов В.А.* Венгры в Северном Причерноморье по данным Анонимной записки // Вестник Удмуртского университета. – Вып.3. Серия Филология и История. – Ижевск, 2011. – С. 69-74; *Fodor I.* Őstörténet és honfoglalás. – Budapest, 2009. – Lap. 48-57; *Рона-Таш А.* От Урала до Карпатского бассейна // Алтаистика и Тюркология. – № 4. – Астана, 2011. – С. 138-139; *Артамонов М.И.* История хазар. – Л., 1962. – С. 451-466; *Москаленко А.А.* Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 189-196; 39; *Комар А.* Древние мадяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 30; *Keszi T.* Levedia, the egg of Columbus and what follows // *Az Intercisa Múzeum Évkönyve.* – 2. – Dunaujváros: Dunaujváros Megyei Jogi Város, 2017. – P. 29-55; *Лифанов Н.А.* К вопросу о локализации местности Леведия (памяти А.В. Расторопова) // XXI Уральское историческое совещание, посвященное 85-летию со дня рождения Г.И. Матвеевой, и 70-летию со дня рождения И.Б. Васильева. – Самара: Самарский государственный социально-педагогический университет, 2018. – С. 300-302.

17. *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962. С. 451-466; *Комар А.* Древние мадяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 21-77; *Тюрк А.* Анализ археологических находок X в. в Карпатском бассейне и их роль в изучении венгерской предистории // Взаимодействие народов в эпоху Великого переселения народов. – Ижевск, 2006. – С. 185-188; *Тюрк А.* От Урала до Карпат. Новые результаты и перспективы в археологии Европы по поводу древних венгров // II международный мадярский симпозиум. – Екатеринбург, 2013. – С. 213-237; *Rady M.* The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. // *Slavonic and East European Review.* – № 87 (4). – London, 2009. Веб сайт Лондонського глобального університету [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>. – Назва з екрану; *Simonis de Keza.* Gesta Hungarorum // *Historiae Hungaricae fontes domestici.* – Pars prima. Scriptores; 2. Lipsiae, 1883. – S. 52-99.

18. *Комар А.* Древние мадяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 39-45; *Моця О.П.* Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 15-20.

19. *Комар А.* Древние мадяры Этелькеза: перспективы исследований // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 45-50, 54-69; *Чурилова Л.Н., Ходас В.А.* Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского национального исторического музея им. Д.И. Яворницкого // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 100-104; *Аксенов В.С.* Новые материалы к вопросу о мадяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 133-141.

20. *Супруненко О.Б.* Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 105-122; *Маєвська С.В.* Залишки текстильних виробів з давньоугорських поховань неподалік с. Дмитрівки на Нижньому Пселі // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 124-129; *Супруненко О.Б.* Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 144-153; *Пуговолок Ю.О.* До питання про фортифікаційне будівництво сіверян // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 178-190.

21. *De Vajay S.* Der eintritt des ungarisches stammes in die Europäische Geschichte. – Mainz, 1968. – S. 11-17; *Annales Fuldenses* // *Scriptores Rerum Germanicarum.* – Hannoverae, 1891. Веб-сайт Internet Archive [Електронний ресурс]. Режим доступу. <https://archive.org/stream/annalesfuldenses00einhuoft#page/n5/mode/2up> – Назва з екрану; *Annales Bertiniani.* – Hannoverae, 1883. Веб-сайт Internet Archive [Електронний ресурс]. Режим доступу. <https://archive.org/stream/annalesbertiniani00wait#page/>

n3/mode/2up – Назва з екрану; *Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* – Cluj-Napoca, 2003. – P. 50-52; Баварский Географ. Электронный вариант 2005 года. Перевод И.В. Дьяконов. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Bav_geogr/text.phtml?id=61. – Назва з екрану; Баварский Географ // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 4. Западноевропейские источники. – М., 2010. Перевод Назаренко А.В. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Bav_geogr/text2.phtml?id=9648. – Назва з екрану; *Комар А. Древние маляры Этелькеза: перспективы исследований* // Археологія і давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 22, 24, 28-29, 33.

22. *Моця О.П. Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії* // Археологія та Давня історія України. – Вип. 7. – К., 2011. – С. 15-19; Регинон Прюмский. Хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. 4. Западноевропейские источники. – М., 2010. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Regino_Pruem/text2.phtml?id=9684. – Назва з екрану; *Козлов С.А. К вопросу о датировке появления печенегов в Нижнем Подунавье* // Византийский Временник. – Т. 71 (96). – М., 2012. – С. 57-73; Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва. Веб-сайт Древняя Русь [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.old-russian.chat.ru/01povest.htm> <http://www.old-russian.chat.ru/02povest.htm>. – Назва з екрану; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. – М., 1991. – Глава 37. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/text37.phtml?id=6396. – Назва з екрану.

Пилипчук Я.В.

КОНСТРУИРУЯ ИСТОРИЮ ВЕНГРОВ: О ВЕНГЕРСКИХ ПРАРОДИНАХ

Данная статья посвящена предыстории венгров. В центре внимания находится вопрос о Этелькёзе и Лебедии. Лебедия как прародина венгров является историографическим конструктом и никогда реально не существовала. Реальной причерноморской прародиной был Этелькёз. Прародина венгров это упомянутые в венгерских исторических хрониках Скифия и Дентумогер, которые на самом деле являются синонимом термина Этелькёз. С Этелькёзом можно отождествить памятники типа Субботицы. Временем переселения венгров в Этелькёз можно считать 30-е гг. IX в. Переселение в Алфельд можно датировать концом IX в. Тезисы о кавказской прародине венгров и Салтовской Лебедии научно несостоятельны.

Ключевые слова: Этелькёз, Лебедия, Алфельд, памятники типа Субботицы, венгры, переселения.

Pylypchuk Ya. V.

Constructing the history of Hungarians: a Hungarian ancestral homeland.

This article is dedicated to the prehistory of the Hungarians. The focus is on the question of Etelkěz and Lebedia. Lebedia as the ancestral home of the Hungarians was a historiographical construct and never really existed. Real was the ancestral home of the Black Sea region littoral named Etelkěz. Homeland of the Hungarians mentioned in Hungarian historic chronicles Scythia and Dentumoger at the grandfather is synonymous Etelkěz. Monuments of Subbotsy-type can identify with land Etelkěz. Temporary relocation of Hungarians Etelkěz can assume the 30-s of IX centuries. Migration of Hungarians in Alföld can be dated the end of IX centuries. Theses of Caucasian homeland of the Hungarians and Saltovian Lebedia scientifically untenable.

Key-words: Etelkěz, Lebedia, Alföld, Monuments of Subbotsy-type, Hungarians, migration.



ФЕДІР-ФЕДОТ (ФЕДЮШКО) ЛЮБАРТОВИЧ, КНЯЗЬ ЛУЦЬКИЙ І ВОЛОДИМИРСЬКИЙ, ДЕРЖАВЦЯ СІВЕРСЬКИЙ

У статті зібрано, проаналізовано та систематизовано відомі свідчення джерел про життя і родину князя Федора Любартовича – представника династії Гедиміновичів, повної біографії якого на сьогодні не існує (1384 – 1408, 1431 рр.). Особливу увагу приділено недостатньо дослідженому періоду, коли Федір був «державцею» Сіверської землі.

Ключові слова: Федір Любартович, Волинь, Сіверська земля, Владислав-Ягайло, Вітовт, Швигригайло, Новгород-Сіверський.

Федір Любартович був старшим сином Любарта-Дмитра Гедиміновича, великого князя Володимирського і Луцького¹, народженим від його другого шлюбу. Про цей шлюбно-династичний союз літописи повідомляють, що весною/літом 1349 р. «прислав князь Люборть із Вельня своїх боярь къ князю великому Семену (Володимиро-Московському. – **С. К.**) бити челомъ о любви и испросити сестричну его за себе оу князя Костянтина Ростовського. И князь великій Семень Ивановичъ пріялъ в любовь его челобитіе, пожаловалъ и выдалъ свою сестричну въ Вельнь»². Згадана друга дружина Любарта, яку звали Ольгою, пережила свого чоловіка: вона фігурує, разом зі своїми синами, в акті 1386 р. (див. нижче). Таким чином, Федір Любартович, належачи по батьку до литовської династії Гедиміновичів, генетично був і наполовину руським Рюриковичем. Його дід по матері, князь Костянтин Васильович Ростовський, походив зі старшої лінії нащадків Всеволода «Велике Гніздо» († 1212), великого князя Володимиро-Суздальського (молодшого сина Юрія Довгорукого, одного з молодших синів Володимира Мономаха). Бабуся ж по матері належала до іншої лінії нащадків Всеволода «Велике Гніздо» – була дочкою Івана Даниловича Калити († 1340), великого князя Володимиро-Московського.

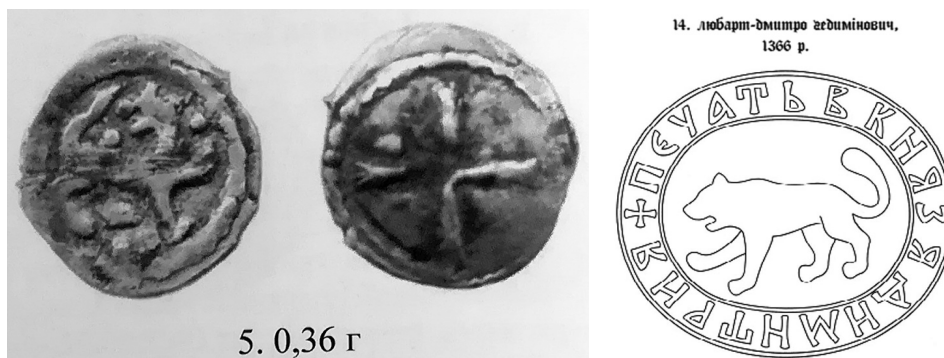
Навряд чи ми сильно помилимося, віднісши народження Федора Любартовича десь до 1350/1353 р. Цікаво, що на самому початку свого княжіння старший син Любарта виступає в джерелах з ім'ям Федота, а не Федора. З цього приводу В. Собчук зробив цікаве спостереження: «За семантикою імена близькі, але не тотожні (перше в перекладі з грецької означає «Богом даний», а друге – «Божий дар»). Одне з них могло бути приурочене до дня народження, а інше – до дня хрещення. Оскільки дитину мали хрестити на 8-й день після появи на світ, найімовірнішими днями народження й хрещення тут є календарні пари 22 і 29 квітня (св. Феодора і св. Феодота) та 15 і 22 вересня (св. Феодота і св. Феодора), в яких друга дата припадає саме на 8-й день після першої»³. У документах 1386 – 1393 рр. князь зветься Федором, а в латиномовних джерелах, починаючи від 1393 р. – «ультра-зменшувальною» формою цього імені, Федюшком (незважаючи на вже поважний вік). Можливо, це свідчить про занадто покладливий та дещо наївний характер Любартовича, який, здається, «без бою» дав себе позбавити всієї батьківської спадщини. У власних же актах князь до кінця життя, як і раніше, звав себе Федором.

Після смерті батька у 1383/1384 р. Федот-Федір Любартович, разом з двома братами, успадкували всі величезні володіння Любарта – майже всю Волинську землю з фактичною столицею в Луцьку. Про це свідчить, зокрема, наступний запис переписувача у т. зв. Флорентійській псалтирі від 4 серпня 1384 р.: «В лѣт(о) 6[8]92

писаны быша книг[ы сия] въ градѣ Луцки первого лѣт(а) по смерти князя великого Дмитрѣя Кедиминовича при княженъи дѣтии его Федоту, Лазорю, Семену, при еп(и)с(ко)пѣ Луцкомъ Иванѣ. Скончаны же быша книги сия м(е)с(я)ца август(а) въ 4 д(е)нь, на памят(ь) с(вя)т(о)го муч(еника) Селефѣрья (...)⁴.

Ставши володарем величезного, напівнезалежного князівства у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ), Федір-Федот на початку свого правління використовував і батьківський, високо-амбінний титул великого князя. Щоправда, даний титул зафіксований лише у двох документах «внутрішньо-волинського» характеру, тоді як у «загальнодержавному» акті від 22 травня 1386 р. Любартович титулувався лише «Божою милістю князь Луцький» (див. нижче).

Більше того, наслідуючи приклад деяких інших, напівнезалежних князів Гедиміновичів, Федір Любартович розпочинає карбування власної монети – щоправда, в незначному об'ємі (всього одного типу) та найдрібнішого номіналу. Мова йде про анепіграфні (без напису) монети «з зображенням лева з повернутою до хвоста головою на одному боці (уявному аверсі) та чотириконечному хресті на реверсі (малюнок 1). До недавнього часу один примірник такої монети був відомий зі складу Сосницького скарбу 1911 року (Чернігівська область, Україна)». Аж «на протязі 2006 року в районі стику сучасних Волинської, Львівської та Рівненської областей України разом з випадковими знахідками монет Вітовта в різний час трапилися шість монет з зображеннями лева та хреста». Білоруський нумізмат Ю. Борейша досить переконливо відніс їх до карбування Федора Любартовича – зважаючи на топографію знахідок, зображення лева на печатці Дмитра-Любарта та рівнокінецьний хрест як давній геральдичний символ Волині⁵. «Подальші поодинокі знахідки монет, локалізовані у північно-західній частині України (головним чином, у Волинській та Рівненській областях), підтвердили правильність версії про їх ідентифікацію в якості продукції місцевої емісії». «Ознаки існування легенд на монетах відсутні. На підставі підрахунку вагових показників 27 монет доброї збереженості величина середньої маси склала 0,34 г (...) Діаметр поля – в середньому 13-14 мм.»⁶.



Для датування волинських монет важливим є факт наявності однієї з них у складі Сосницького скарбу 1911 р., а двох – у складі Русанівського скарбу 2012 р. Обидва скарби були заховані у 1390-х рр. (найпізніша джучидська монета Сосницького скарбу датована 1393/94, Русанівського – 1391/92 рр.)⁷. Зважаючи на цей факт, а також метрологічні характеристики, малу численність волинських монет і т. д., слід визнати нереальними версії про початок їхнього карбування ще Любартом наприкінці 1350-х – 1360-х рр. (В. Савицький, В. Чоп'юк) чи навіть Юрієм Львовичем у перших роках XIV ст.! (Я. Книш)⁸. Ю. Борейша зазначає: «Монети Володимира Ольгердовича (Київського. – С. К.), що карбувалися у 1380-ті – першій половині 1390-х рр., дуже близькі за своїми технологічними та метрологічними показниками до волинських монет. На відміну від сіверських, подільських і львівських монет, емісійне виробництво Київщини та Волині засновувалось на «дротяній» технології. Маса коливається в близьких межах і кратно відрізняється в менший бік від аналогічного усередненого показника Сіверських і Подільського князівства, а також продукції Львівського монетного двору. Продукція київських монетників має явну тенденцію до зниження маси від усереднених вагових показників 0,5 г до 0,2 г, тобто проміжне значення 0,3-0,4 г

варто було б віднести десь до середини хронологічно фіксованого згідно датуванню скарбів періоду карбування (середина – друга половина 1380-х рр.)». Цим періодом Ю. Борейша і датує волинські монети Федора Любартовича, «з великою часткою вірогідності відносячи початок карбування перед осінню 1386 р.»⁹.

Що стосується зображень на волинських монетах, то фігура лева знаходить очевидну паралель на печатці Дмитра-Любарта. Дуже спокусливо пов'язати цю фігуру і з левом, що двічі зустрічається на печатках останніх галицько-волинських Романовичів. Однак Ю. Борейша зазначає: «Важливо підкреслити, що статика фігури крокуючого лева на печатці Гедеміновича відрізняється від пози звіра, що піднявся на задні лапи, на печатках Романовичів, що не дозволяє бачити в останньому прототип символу Любарта». «Хоча виключати вплив символу Романовичів і земельної геральдики підвладної Польщі Галичини на обрання волинським князем особистого геральдичного атрибуту цілком не можна.

Поза тварини на печатці Любарта відрізняється і від зафіксованої на волинських монетах. Геральдичний лев князя представлений у слабодинамічній, майже статичній позі. Всі чотири його лапи опираються на землю, шия знаходиться на одній осі зі спиною, голова опущена. На умовному аверсі волинських монет передня лапа царя звірів піднята над основою до рівня осі спини, зображує широко крокуючу тварину. Голова високо піднята до створення шиєю з віссю спини прямого кута і практично завжди повернута до хвоста. Подібні відмінності дають достатні підстави бачити різних осіб, що володіли відповідними символами». Також показово, що три леви у позі, практично ідентичній тій, що зафіксована на волинських монетах, пізніше стали гербом Жидачівського повіту Львівської землі Руського воєводства, яким у 1-й третині XV ст. володів Федір Любартович¹⁰.

Що стосується хреста на уявному реверсі волинських монет, то цей символ, представлений на півмісяць рогами догори, як герб суміжного з Польщею «королівства Леон» (Львів), зафіксований у іспанському географічному трактаті «Книга знань про всі королівства...», протограф якого відноситься до 1-ї половини XIV ст. Очевидно, прототипом цього герба був т. зв. «розквітлий хрест», зафіксований на галицько-волинських артефактах ще домонгольського періоду. А в одному з списків «Книги знань...» наведено прапор «королівства Леон» – зеленого кольору з червоним хрестом. Проте Ю. Борейша вважає: «Існує спокуса ототожнити обидва знаки як результат символічного запозичення ініціатором волинської емісії. Однак часовий інтервал з наповненим катаклізмами історичним контекстом як мінімум у кілька десятиріч, що розділяє час випуску волинських монет і віднесення використання червоного хреста на зеленому полотнищі, викликає сумніви в такому перебігу подій»¹¹. «У останній чверті XIV ст. на Волині здійснюється емісія монет з рівнокінечним хрестом на одній зі сторін. Такий самий знак в якості земельної геральдики, що з величезною часткою вірогідності символізував Волинь, присутній на печатках Вітовта 1401-1430 рр. і Жигимонта Кейстутовича 1433-1440 рр.». Врешті-решт Ю. Борейша, здається, схиляється до варіанту, що «ініціатором створення загальноволинського символу, що став згодом історичним гербом регіону, був Федір Любартович»¹².

Останній прийняв певну участь в укладенні доленосної Кревської унії між ВКЛ і Короною Польською. Незадовго перед шлюбом великого князя Ягайла Ольгердовича з королевою Ядвігою (18 лютого 1386 р.) Федір Любартович, знаходячись з кількома іншими литовськими князями в Кракові, зобов'язався перед Ядвігою перебувати в заручниках доти, поки Ягайло не виконає зобов'язань, прийнятих в умові з Ядвігою та польськими панями. Про цей документ (нині втрачений) згадано в акті від 22 травня 1386 р., виданому в Сандомирі: тут «Feodor Lubhard Dei gratia dux Luczensis», виїжджаючи до Литви з дозволу королеви Ядвіги та польських панів – хоча і всупереч залозі, в якій застається, – зобов'язувався повернутися на кожен виклик, і обіцяв зі всіма своїми людьми та володіннями зберігати вірність королю Владиславу-Ягайлу¹³. Зазначимо, що на печатці князя, привішений до цієї грамоти, було зображено того самого лева – геральдичний символ, який використовував на своїй печатці ще його батько, Дмитро-Любарт¹⁴.

Незважаючи на зазначену лояльність Федора Любартовича (можливо, вимушену?), невдовзі новий король Польський завдав двоюрідному брату тяжкого удару,

позбавивши його кращої частини батьківської спадщини. Найсильнішим із васалів Федора Любартовича, який служив ще Любарту, був князь Федір Данилович Острозький. Утім, здається, він володів своїми землями навіть не на повному діничному (спадковому) праві. Принаймні, зберігся пізніший список такого документа: «Се аз князь великий Федор Любартович знаємо чиним сим нашим листом: далисьмо князю Федору Данилевичу *наместничати* у Острогу, а нам в его отчизну не вступатися. А кто на тоє поступит, тот уведеається с нами перед Богом и з его душею»¹⁵. І от 4 листопада 1386 р. Владислав-Ягайло, особисто перебуваючи в Луцьку, надає князю Острозькому його ж замок Острог з округою на діничному праві, але вже в якості прямого васала короля і корони Польської – з обов'язком служити їм так само, як він здавна служив покійному Любарту, князю Володимирському («*quibus dictus dominus Fedor illustri principi olim domino Lubardo, duci wlodimiriensi, patruo nostro karissimo, ab antique dinoscitur servivisse*»)¹⁶. Вірогідно, саме у зв'язку з цим актом короля Федір-Федот Любартович був зобов'язаний видати князю Острозькому ще одну грамоту (також не датовану): «Се азъ кн(я)зь великий Федот, з братом своим Лазаром и Семеномъ и зъ маткою своею Ольгою, дали есмо грамоту на том кн(я)зю Федору Даньлєевичу (!), штож нам не уступатися у его отчизну и у его служебные, и по его животе што дасть церквам и кому нь што дасть, нам в то не вступатися. А кто на тоє поступить, тот увѣдається с нами перед Богомъ и зъ его душею»¹⁷. Як бачимо, в цьому документі «князь великий Федот» про будь-яку залежність від себе князя Острозького вже не згадує.

Більше того, перебування Владислава-Ягайла в провінційному Луцьку протягом аж двох тижнів – принаймні, з 23 жовтня до 4 листопада 1386 р.¹⁸, – скоріш за все, мало на меті проведення тут якоїсь важливої політичної акції. Такою акцією, напевне, було відібрання від Любартовичів найзначнішої частини їхньої «отчини» і фактичної столиці – Луцька. В будь-якому випадку, це сталося в період між 22 травня 1386 та 11 серпня 1387 р. (див. нижче), а кращої нагоди для цього, ніж тривале перебування в Луцьку самого короля, просто не було. Ми поділяємо думку, що тоді ж Владислав-Ягайло призначив своїм першим намісником Луцьким згаданого князя Федора Острозького. Збереглася його присяжна грамота з цього приводу, щоправда, недатована: «Се язъ Федоръ Данильевичъ и съ братомъ своимъ Михаиломъ дала есва правду господареви нашѣму великому великому королю Польскому, Литовскому дѣдичу и Рускому, иныхъ многихъ земель господареви. Осподарь мой великий король дал ми намѣстничати у Луцьску, и съ его руки сѣль есмь (...) А слушати ми господаря своего великого короля во всемъ, как ми повелить, и боятися мя его какъ Б(ог)а (...) А города Луцьска блюсти ми, а никому не дати, *алижъ осподарь мо[й] великий король возметь, коли усхочеть (...)*»¹⁹.

Слова, виділені нами курсивом, цілком можна розглядати як свідчення того, що Владислав-Ягайло призначив князя Острозького намісником Луцьким, так би мовити, лише на «перехідний період» – вважаючи, що заміна православного князя-суверена відразу на польського старосту була б занадто ризикованою (саме таку політику король здійснював і на вищому рівні: у 1388 р. він проголосив «зверхнім князем» Литви брата Скиригайла, а вже у 1389 р. призначив до Вільни поляка – генерального старосту Литви²⁰). І дійсно, хроніка Длугоша під 1388 р. повідомляє, що Владислав-Ягайло, «звернувши по дорозі до Луцька, віддав у володіння замок Луцьк разом з цілою належною до нього довкільною землею каштеляну сандомирському Кшеславові з Курозвонк, аби ним управляв у імені власному та Королівства Польського»²¹. Напевне, мова йде про поїздку короля до Луцька в січні 1388 р. (відомий його акт, виданий тут 27 січня²²).

Що стосується приводу, яким Владислав-Ягайло міг аргументувати конфіскацію у Федора Любартовича Луцької землі, то про це можна лише здогадуватися. Ю. Борейша запропонував наступну версію: «Першим великим містом ВКЛ, в якому зупинився кортеж Владислава-Ягайла (на шляху з Польщі. – **С. К.**), був Луцьк наприкінці жовтня 1386 р. Сюди були викликані князі найближчих доменів – Новогородського («*de Novogrodek*») і Пінського – Дмитро-Корибут Ольгердович і Василь Наримонтович. 23 і 27 жовтня відповідно обидва князі принесли необхідні присяги. Цілком дивною в цій ситуації виглядає відсутність аналогічного документа, виданого господарем Луцька,

що приймав короля зі свитою та власників сусідніх уділів, які письмово присягнули монаршому подружжю і Короні». Ю. Борейша вважає, що «волинський князь восени 1386 р. просто відмовився від присяги польському королю і Короні Польській. Що послугувало тому причиною – можна лише здогадуватися. Можливо, десятиліття військового протистояння з Польським королівством і боротьби за уділ його батька, що постійно територіально зменшувався на користь Корони»²³.

З такою гіпотезою можна було б погодитись хіба що частково, та й то чисто теоретично – з огляду на конкретну інформацію, що міститься в акті Федора Любартовича від 22 травня 1386 р. Нагадуємо, цей документ був виданий у зв'язку з від'їздом князя Луцького з Польщі, де він перебував у якості добровільного заручника; наприкінці ж грамоти він прямо зобов'язується вірно служити королю Владиславу. Спеціальний акт присяги Федора Любартовича міг просто не зберегтися – як не збереглися аналогічні акти 1386 р. Скиригайла Ольгердовича, Вітовта та Жигимонта Кейстутовичів²⁴. Чисто теоретично можна припустити хіба що такий варіант: князь Луцький присягнув лише особисто Владиславу-Ягайлу (васалом якого був і до його коронації), відмовившись від присяги королеві Ядвізі та короні Польській. Але варто підкреслити, що князь Федір Острозький, отримавши намісництво у Луцьку, конфіскованому від Любартовича, теж дав присягу на вірність *лише* королю Владиславу, без згадки про королеву Ядвігу та Корону. Через це гіпотезу Ю. Борейші ми вважаємо малопереконливою.

Як би там не було, Федір Любартович, здається, змирився зі втратою Луцька без будь-якого серйозного супротиву; принаймні, джерела про це нічого не повідомляють. Владислав-Ягайло залишив двоюрідному брату його батьківську столицю, Володимир-Волинський, і той продовжив вірно служити королю. Так, 11 серпня 1387 р. князь Федір Володимирський («Fedario de Ladomi[ri]a»), разом з Вітовтом та кількома іншими литовсько-руськими князями, його «братами (fratribus)», від імені Владислава-Ягайла поручились перед галицьким воєводою Бенедиктом у тому, що король буде держати його в милості, та обіцяли захищати його від всіляких нападок²⁵. Ці князі були вислані Владиславом-Ягайлом на прохання дружини, королеви Ядвіги, яка з польського військом так і не змогла здобути Галич, що належав тоді Угорській короні. Отримавши ж від Вітовта гарантії безпеки, Бенедикт здав Галич²⁶.

Протягом наступних п'яти років Федір Любартович продовжував залишатися в добрих відносинах з Владиславом-Ягайлом. Відомо, що 1392 р. у Львові було замовлено військово спорядження – частину зброї («szosz») та рукавиці («manicis»), – для князя Федюшка («pro duce Feduszcone»), за які 6 вересня наступного року в Кракові, за дорученням самого короля, його підскарбій виплатив 2½ марки (гривні)²⁷. Це перша згадка, де Федір Любартович виступає з унікальною, характерною лише для нього, зменшувальною формою імені – Федюшко.

* * *

Дещо відволікаючись від нашої безпосередньої теми, вважаємо за доцільне зупинитись на питанні про приналежність Луцька, відібраного у Федора Любартовича, його двоюрідному брату – Вітовту Кейстутовичу. «Літописець великих князів Литовських» повідомляє, що Вітовт отримав Луцьк ще після свого першого повернення з Пруссії до ВКЛ, тобто у 1384 р.: «Тогда князь велики Ягайло, перезвав его со Немець, и даль ему Луческь со всею Волянською землею, а в Литовьскои земли отчину его»²⁸. З цим згодне і прусське джерело – т. зв. «Summarium von Jagel und Wytaut» (1412/13 р.). При описі подій 1384 р. тут говориться: «І тоді просив Вітовт матір Ягайла про одну землю, яку звать Луцьк (Lawtzk), і щоб вона йому дісталася, він захотів охреститися в руську віру. Вона дала йому цю землю, і тоді він прийняв руське хрещення»²⁹. Однак, як ми бачили, ще 22 травня 1386 р. «Божою милістю князем Луцьким» офіційно титулувався Федір Любартович. Скоріш за все, у 1384 р. Ягайло лише пообіцяв Вітовту Луцьк – як компенсацію за його батьківські Троки, якими володів Скиригайло Ольгердович, – а виконав цю обіцянку значно пізніше, та й то не повністю. Прийняти «руську віру» після Кревської унії 1385 р. Вітовт, звичайно, не міг.

Сам Вітовт у 1390 р. свідчив перед керівництвом Тевтонського ордену, що перейти на «руську віру» його дійсно змусили після повернення з Пруссії, тобто у 1384 р. Але

що стосується надання йому руських земель Любарта, то князь згадує про це значно пізніше. «Минув уже один рік з того часу, коли князь (Ягайло) в Люблінському [Lublin] замку записав князю Скиригайлу своїм привілеєм усю мою батьківську спадщину – на моїх очах, щоб (завдати) мені велику муку. Я часто скаржився з цієї нагоди князю Ягайлу, але добре бачив, що я стосовно цього нічого не міг зробити і ніяк не міг цей привілей скасувати. І я просив у князя Ягайла так само лист і привілей на землю, яку він мені дав, на ту Руську землю, яка належала Любарту [Luwburten], аби я міг її тримати. І послав до нього пана Яська [Jesken] з Тарнова [Tarnaw], старосту Русі [Russen], і воєводу [woywooden] Краківського пана Спитка [Spitken], і старосту Краківського. І князь Ягайло не дав мені лист і привілей на цю землю і казав усім людям: «Я дав князю Вітовту [Witawthen] цю землю до моєї волі. Коли захочу, тоді відберу в нього ту землю»³⁰.

Напевне, на початку наведеної цитати Вітовт згадує про Люблінський з'їзд з Владиславом-Ягайлом та Скиригайлом, що відбувся наприкінці травня 1389 р. (відомий акт короля, виданий у Любліні 28 травня)³¹. Під час цього з'їзду, 29 травня 1389 р., в Любліні, «Alexander alias Wytowt Dei gracia dux Hrodensis, Brestensis etc.» був змушений видати Скиригайлу грамоту, в якій обіцяв перебувати з ним у повній згоді³². Як бачимо, в цьому документі Вітовт титул князя Луцького ще не використовує – наряд чи скоротивши його або ж через те, що не мав на Луцьк письмового привілею короля, оскільки у більш пізніх актах вказаний титул ставив на *першому* місці. Та і з «Меморіалу» Вітовта випливає, що привілей на «землю» Любарта він просив уже після Люблінського з'їзду, скоріш за все – невдовзі після того, як цю «землю» реально отримав, можливо, наприкінці вказаного з'їзду. Значно менше вірогідно, що Вітовт отримав Луцьк, скажімо, ще у 1388 р., а в документі від 29 травня 1389 р. титул князя Луцького пропустив³³.

На початку 1390 р., після невдалої спроби захопити Вільну, Вітовт удруге приймає рішення про втечу до Тевтонського ордену. При цьому 19 січня він видав керівництву ордена два акти, в яких уперше титулується як «князь Луцький і Городенський (herczog czu Luczik und czu Garthin, herczog zcu Lutzik und zcu Garten)»³⁴. Втім, вже у лютому Владислав-Ягайло, особисто очоливши 900 польських рицарів, зміг захопити руські володіння Вітовта – Берестя, Луцьк і Сараж («Briske, Luczk und Sarassin»), а згодом і Городно³⁵. Це було початком дворічної громадянської війни у ВКЛ, яку вели, з одного боку, Вітовт у союзі з Тевтонським орденом, а з іншого – король Владислав-Ягайло та його брати, серед яких провідну роль відігравав «великий князь» (Троцький) Скиригайло Ольгердович. 15 липня 1390 р. Владислав-Ягайло, перебуваючи в Луцьку, видав місцевим домініканцям грамоту на село «in districtu Luceogiensi situatam»³⁶. Знать Луцької землі під час вказаної війни вірно служила королю Польському, за що останній щедро їй віддячив. 16 квітня 1392 р. Владислав-Ягайло, в нагороду за військову службу та вірність «вірних наших баронів, рицарів, бояр, шляхтичів і зброєносців землю нашу Луцьку населяючих (fidelium nostrorum baronum, militum, boyarinozum, nobilium et clientium nostrum lucensem inhabitancium)», проявлену під час недавніх війн у Литві та Русі, надав їм ті самі права і привілеї, які мала земля Львівська³⁷.

Однак уже десь через три місяці король Польський прийняв рішення помиритися з Вітовтом. Остаточне примирення двоюрідних братів відбулося 5 серпня 1392 р. в Острові. Цей факт було зафіксовано у присяжній грамоті Вітовта, де він титулується «Божою милістю князь Литовський, пан Троцький, Луцький і т. д. (Dei gratia dux Lithuaniae, dominus Trocensis, Luczensis etc.)». Між іншим, Вітовт заявляв: «Всі які-небудь наші вотчини та батьківщини, яких з причини суперечок і протистоянь вищезгаданих ми були позбавлені (Владислав-Ягайло) повертає та відновлює, а також зі своєї величності багатства достатку численні держання, маєтки, володіння наново надає та милостиво призначає»³⁸; очевидно, тут малася на увазі саме Луцька земля. З Острова Владислав-Ягайло та Вітовт вирушили до Вільни, де перший проголосив другого своїм намісником на всіх землях ВКЛ³⁹.

Головною «жертвою» досягнутої угоди став Скиригайло Ольгердович, який мав відступити Вітовту його батьківське Троцьке князівство. Компромісу між ними було досягнуто 6 грудня 1392 р. на з'їзді у Белзі. Владислав-Ягайло видав акт, яким

засвідчив, що помирих між собою Скиригайла та Вітовта⁴⁰. Останній також видав грамоту, в якій, титулюючись «з Божої милості князь Литовський, пан Луцький та інших земель (von Gottes genaden herzog zu Lithauen, herr zu Luck und anderer lande)», обіцяв силою зброї здобути для Скиригайла Київське князівство Володимира Ольгердовича, а також давав згоду на те, що король надасть Скиригайлу округу і замок Кременець та округу Стожок («districtum et arcem Krzemiencensem et districtum Stoszek») – замість приналежної йому отчини Вітовта (тобто Трок)⁴¹. Звідси випливає, що Кременець і Стожок входили до складу Луцької землі Вітовта. Реальний же перехід вказаних округів до Скиригайла нічим не засвідчений і є дуже сумнівним. Хоча Вітовт уже в наданні для луцьких домініканців від 6 лютого 1393 р. титулюється «Dei gratia Dux Lithuaniae, Dominus et Haeres Trocensis, Lucensis»⁴², його стосунки зі Скиригайлом так і не налагодилися: ще 3 жовтня 1393 р. їх знову мирила королева Ядвіга, не виключаючи суперечок у майбутньому⁴³. Вітовт міг отримати батьківські Троки не раніше, ніж тоді, коли «выведе» Володимира Ольгердовича з Києва, надавши його Скиригайлу; очевидно, це сталося лише восени 1394 р.⁴⁴.

* * *

На початку 1393 р. Вітовт силою зброї придушив «не послухання» Корибута-Дмитра Ольгердовича, князя Новгород-Литовського і Сіверського. Самого Корибута було захоплено в полон, а його володіння конфісковано. Руську частину цих володінь становила південна Сіверщина – Новгородок-Сіверський, Чернігів і Трубчевськ (тоді як Брянськ, Стародуб, Рильськ і Путивль у 1390-х рр. належали іншим князям)⁴⁵. Її вирішено було надати Федору Любартовичу, але вже не в якості повноцінного удільного князівства, а лише тимчасового «держання», фактично намісництва, навіть не на по-життєвому праві. Викликаний до польської Віслиці Любартович видав тут дві грамоти приблизно аналогічного змісту, латинську і руську. В латинській, датованій 23 травня 1393 р., він титулюється «Feodorus, Dei gratia dux Wlodimiriensis»; князь обіцяє надану йому королем Владиславом і королевою Ядвігою «terram suam Severiensem» зі всім, «згідно честі нашої князівської держати, управляти, оберігати (iuxta honorem nostrum ducalem tenere, *gubernare*, tueri)», прирікаючи вірність королю, королеві й короні Польській⁴⁶. Руська грамота, датована лише 1393 р. без дня, є значно коротшою: «Мы, князь Федоръ Любортович, знаємо чинимъ (...) аже г(о)с(по)д(а)рь нашъ король Полскый, Литовскый и Рускый, иныхъ земель г(о)с(по)д(а)рь, нашъ милый брат, и его королевая, Б(ож)ье м(и)ло(о)сти Ядвиги, жяловали мя и дали ми землю до своей воли на имя Сѣверскую со всѣ городми, со всѣми ужитки. Про то слюбую и слюбили есмо нашему г(о)с(по)д(а)рю кролю Владиславу преже написаному, и его кролевой Ядвизѣ, и его дѣтемъ, ихъ намѣсткомъ, служити, вѣрну быти й послушну с тымъ со всѣмъ, чи[мъ] мя жяловали, а противу имъ никды не быти ни однимъ вереманемъ, бозо (!) л(є)сти й без хитрости (...)»⁴⁷.

Чим пояснити, що Федір Любартович видав у Віслиці аж дві грамоти? М. Грушевський писав з цього приводу наступне: «В одній руській (без дня) нема згадки про корону Польську, єсть тільки в латинській. Я думаю, що руська грамота, ставлена Федором, через се саме й була відкинена Ягайловою канцелярією, й Федору казали підписати нову – де була згадана Польська корона»⁴⁸. Однак В. Розов зазначив: «Цій гіпотезі, як видно, суперечить орфографія присяжної, типова саме для канцелярії Ягелла, і проріз, що залишився від печатки»⁴⁹. Більше того, в інвентарі Коронного архіву Яна Замойського 1569 р. вказано, що обидва документи були «разом запечатані з печаткою лев у воску простому (simul obsignatae cum sigillo leonis in cera simplici)» – тим самим левом Любарта, що був зображений і на печатці його сина 1386 р.⁵⁰. Сам Кромер розглядав обидві грамоти як один акт, навівши його дату з латинської, а архівні номери на зворотному боці – з руської. На руському документі «є не лише прорізи, але й більш світлий слід на звороті на місці колись пропущеної кризь них пергаментної стрічки»⁵¹. У руському варіанті Федір Любартович присягає не лише Владиславу-Ягайлу, а і «его кролевой Ядвизѣ, и его дѣтемъ, ихъ намѣсткомъ (наступникам. – С. К.)». Гадаємо, що таке «широке» формулювання навряд чи могло не задовольнити короля Польського, ставши причиною видачі латинської грамоти зі спеціальною згадкою його володінь («ac Regno eorum Poloniae, principatui Lithuaniae

et dominio Russiae»). Останні в руському тексті могли бути пропущені просто через те, що цей текст взагалі є скороченням латинського.

Можливо, руський варіант присяги Федора Любартовича з'явився внаслідок того, що в ньому не вказаний титул «Божою милістю князь Володимирський», присутній у латинській. Таке припущення узгоджувалося б з думкою більшості дослідників про те, що саме на Віслицькому з'їзді Федір Любартович був позбавлений Володимирського князівства⁵². Але в самих грамотах 1393 р. про цей факт нічого не згадано; тому не можна виключати й варіант, що Федір залишився князем Володимирським і після надання йому Сіверщини. В такому разі конфіскацію Володимира слід було б «відсунути» десь на 1396/1397 р., розглядаючи її як головну причину втечі Любартовича за кордон. Те, що Вітовт домогся включення до своїх володінь і Володимирської частини Волині, сумнівів не викликає (хоча відомі нам його надання у Володимирському повіті відносяться аж до 1427 (?)⁵³ та 1428 р.⁵⁴).

Щодо «держання» Федором Любартовичем Сіверщини, в історіографії звичайно приймається наступна думка Ю. Вольфа. «Земля та, на краю Литви, більше за інші виставлена на напади татар, була по суті місцем вигнання. Тож Федір Любартович мабуть заглянув тільки до свого нового уділу, принаймні жодних слідів побуту свого в ньому не залишив»⁵⁵. Насправді це не зовсім так. У пом'янику князів давньої Чернігівської землі, що зберігся в складі київського Введенсько-Печерського пом'яника⁵⁶, зустрічаємо аж двох Любартовичів: «Кн(я)з(я): Івана Любартовича. и Кн(я)гину его Марію», а через два імені й «Кн(я)з(я): Феодора Любартовича»⁵⁷. У аналогічному, але пізнішому й суттєво скороченому Любецькому синодику збереглося ім'я лише «Кн(я)з(я) Иоанна любартовича»⁵⁸. На цій підставі С.-М. Кучинський вважав, що Федір Любартович, якого цікавили лише західні володіння, особисто Сіверською землею взагалі не правив. Дослідник припускав, що за нього це робив хтось із родичів – судячи з Любецького синодика, брат Іван. А оскільки в літописному повідомленні 1408 р. про зраду Швитригайла Ольгердовича, князя Брянського, серед його спільників названі бояри кількох сіверських міст, але не згадані новгород-сіверські, Кучинський вважав за можливе, що Іван Любартович знаходився в Новгородку-Сіверському аж до 1420 р. – коли його було надано Швитригайлу⁵⁹. Версію про Івана Любартовича як намісника свого старшого брата вважає вірогідним і О. Русина⁶⁰.

Ми також визнаємо дане припущення цілком можливим. Разом з тим, твердження С.-М. Кучинського, нібито сам Федір Любартович взагалі ніколи не відвідував Сіверщини, напевне, є перебільшенням. Адже укладач протографу Введенсько-Печерського пом'яника «не забув» про князя навіть після його смерті у 1431 р., незважаючи на те, що останні 25 років свого життя Любартович провів у далекій Галичині та Польщі, причому перебував у тісних стосунках з католиком Владиславом-Ягайлом. Бездоказовим є й припущення Кучинського нібито Любартовичі володіли Новгородком-Сіверським аж до 1420 р. Відсутність новгород-сіверських бояр у літописному повідомленні 1408 р., звичайно, не може вважатися доказом проти приналежності Новгородка-Сіверського Швитригайлу: вказані бояри могли або не підтримати зраду свого князя, або просто бути пропущеними московським літописцем.

Говорячи про причини втечі Федора Любартовича за кордон, слід розглядати два варіанти. 1) Відібрання від нього Володимирського князівства – якщо перенести цей факт з традиційного 1393 р. на кілька років пізніше. 2) Цілком вірогідно, що десь близько 1395 р. князю Роману Михайловичу Брянському, який, порвавши з Москвою, перейшов на службу до Вітовта Литовського, було повернуто його «отчину» – Чернігів⁶¹. Скоріш за все, Чернігів входив до складу сіверського «держання» Федора Любартовича; а отже, король Владислав-Ягайло, під тиском амбіційного Вітовта, міг реально піти на реалізацію прописаної в акті 1393 р. умови надання Сіверщини лише «до своєї воли». Втім, Чернігів міг «звільнитися» для Романа Михайловича і вже після втечі Федора Любартовича.

Як би там не було, Федір Любартович, грубо ображений чи то відібранням Володимира, чи то Чернігова, порозумівся з іншою «жертвою» Ягайла та Вітовта – молодшим братом короля Швитригайлом, який у 1396/97 р. втік до Сілезії, а потім до Угорщини⁶². Звідти обидва вигнанці спробували нав'язати зносини з головним ворогом Польщі та Литви – Тевтонським орденом у Пруссії. 28 січня 1398 р. великий

магістр ордену відповідав князям Болеславу-Свитригайлу Ольгердовичу та Федюшку Любартовичу («Feduskone Lubarden soen»), вигнаним із Литви, які просили його про допомогу, що окремого посольства до них вислати не може, але вони можуть порозумітися з орденським посольством, яке зараз перебуває у короля Угорського⁶³.

Однак реально допомагати литовським вигнанцям, мабуть, великий магістр наміру не мав. Невдовзі Тевтонський орден розпочав переговори з Вітовтом; 23 квітня між ними було укладено попередню, а 12 жовтня – постійну, Салінську мирну угоду⁶⁴. Через це Швитригайло у тому ж 1398 р. помирився з Вітовтом, який його «осадив у Польщі (location in Polonia)»⁶⁵. А Левіцький вважав, що саме до цього часу відноситься свідчення хроніки помезанського офіціала, або т. зв. Йоганна з Посільге⁶⁶, яка, описуючи історію Швитригайла під 1401 р., повідомляє наступне. «Цей самий Швитригайло (Swittergail) деякий час був у вигнанні та не привертав до себе уваги короля. І його взяв до себе герцог Тешинський (von Teschin) і тримав його [у себе] деякий час. Після цього він вирушив до Угорщини, і там пробув деякий час, поки король Польський Ягайло (Jagil), його брат, не змилювався і не дав йому багато земель у Валахії та Поділлі та Новгород кращій замок (landes in der Walachie und Podolyen und Nawgardin das best hus)»⁶⁷. Левіцький справедливо зазначив, що хоча дане повідомлення і вміщене «під р. 1401, але так, що не підлягає сумніву, що випадки ті раніше відбулися». «Поділля мав у тім часі Спитко, але не ціле (...) У Волощині (Малій або Молдаві) може король дав брату землю шепінецьку, котра належала до Польщі але інколи і до Молдаві»⁶⁸.

Натомість, напр., М. Грушевський вважав, що у т. зв. Посільге мова йде про надання Поділля Швитригайлу в 1400 р. – те саме, яке у Длугоша помилково віднесене до кінця 1403 р., разом з наданням Жидачева, Стрия та деяких володінь у Польщі (див. нижче). Хоча А. Левіцький і вказував, що володіння Швитригайла, перераховані у пруській хроніці, «не є те саме, що у Длугоша»⁶⁹, М. Грушевський міркував інакше: «дуже можливо, що тут маємо просту недокладність, звязану або з Поділем або з галицькими маєтностями, наданими Свитригайлу (тобто Жидачевом і Стриєм. – **С. К.**)». При цьому Грушевський визнає у т. зв. Посільге також і суттєвий анахронізм: «Nawgardin» (Новгород-Сіверський) Швитригайло нібито «дістав, правдоподібно, вже по повороті з Прусії в 1404 р.»⁷⁰. Подібне «забігання вперед» у пруського автора нам видається вкрай маловірогідним, тим більше, що й надання Сіверщини Швитригайлу, як побачимо далі, насправді слід відносити аж до 1406 р. Крім того, за версією Грушевського виходить, що протягом 1398 – 1400 рр. Швитригайло був взагалі безземельним князем.

Тому версію А. Левіцького ми вважаємо більш переконливою, хоча і з певними корективами. Зокрема, його припущення про надання Швитригайлу в 1398 р. Шепінської (Шепінецької) землі (давній центр – суч. с. Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) прийнятим бути не може. Адже наприкінці XIV ст. цей «буферний» регіон належав до Польщі лише формально («тїи городаы Цецунь а Хмеловь (...) которїижь городаы лежать межи нашою землею рускою и волоскою (...) а межи тїи ми городаы и межи нашою землею рускою то границѣ будуть вѣчнии: наипервѣи межи нашимъ городомъ Снятиномъ а межи Шепинци, которїижь Шепинци к волохомъ прислушають»). Реально ж від кінця XIV ст. Владислав-Ягайло надавав Шепінську землю, в якості «заохочення», в ленне володіння воєводам Молдавським⁷¹. У березні 1400 р. претендент на молдавський (валаський) трон Івашко, син воєводи Петра, лише обіцяв: «хочю отступит нашому гсдю крол Полскому тоѣ земли Шепинскоѣ, и тыхъ городовъ што суть в неї по старую границу». А отже, у 1398 р. вказаний регіон, напевне, належав до Молдавії⁷².

Натомість саме у 1390-х рр. воєводи Молдавські (Волоські) реально претендували на південно-східні райони Галицької землі – Снятин, Коломию і Покуття. Ці претензії виникли внаслідок акта від 27 січня 1388 р., яким король Владислав-Ягайло, позичивши у воєводи Петра 4 тисячі рублів «фряжьского серебра», зобов'язався через 3 роки, в разі несплати боргу, йому чи його наступникам «города наш Галичъ ис тою волостию, што к нему прислушаєть (...) заставити имаємы»⁷³. Мабуть, король зміг своєчасно виплатити лише частину заборгованої суми – за сам Галич, – внаслідок чого і виникли згадані територіальні претензії. У 1395 р. молдавські бояри,

сподіваючись на відновлення присяги свого господаря королю Польському, обіцяли: «Такежъ сльбуемъ о Коломью и о Снятинъ и о Покутье: о то нашъ господарь Стефанъ не имаеть ни одного слова рѣчи»⁷⁴. У 1411 р. Владислав-Ягайло, все ще залишаючись заборгованим воєводі Олександру 1000 рублів, зобов'язався виплатити їх через 2 роки, а інакше «имаемъ ему дати городъ нашъ Снятин и Коломью и Покутьскую землю тому истинному Александру воєводѣ осподарю землі Молдавської»⁷⁵.

Таким чином, ми схиляємось до думки, що «landes in der Walachie» в хроніці т. зв. Посільге означають Снятин, Коломию і Покуття, прилеглі до Молдавії (Валахії). Можливо, пруський автор знав і про конкретні претензії воєвод Молдавських на вказані землі. Осаджуючи тут свого рідного брата, десь на межі 1398/1399 р.⁷⁶, Владислав-Ягайло міг розраховувати на посиленій захист регіону від можливих акцій з боку Молдавії. Варто зазначити, що Снятин і Коломию пізніше, у 1424 р., дійсно належали до володінь Швитригайла⁷⁷. В будь-якому випадку сприймати повідомлення т. зв. Посільге «буквально» не можна, оскільки надання королем Польським земель у межах власне «Валахії», звичайно, є нереальним.

Щодо згаданих у пруського хроніста земель у Поділлі, то Західне Поділля, як і «Валахія», також межувало зі Снятинським повітом Галицької землі. Але у 1398 – 1399 рр. воно належало польському пану Спитку з Мельштина, який навряд чи погодився б відступити частину своїх володінь Швитригайлу. Тому цілком вірогідно, що пруський хроніст дійсно повідомляв про надання всього Поділля Швитригайлу, яке реально мало місце у 1400 р.⁷⁸.

Нарешті, останнім пунктом серед володінь, наданих Швитригайлу, т. зв. Посільге називає «Nawgardin das best hus». Скоріш за все, тут мається на увазі Новгородок-Сіверський, оскільки Новгородок-Литовський на межі XIV – XV ст. був поділений на дві частини, одна з яких належала Вітовту, причому в якості його особистої «отчини» (а не королівського надання), а друга – Дмитру-Корибуту Ольгердовичу⁷⁹. А якщо так, то цілком можна припустити, що насправді у 1398 р. Новгород-Сіверський було надано не Швитригайлу, а повернуто його товаришу по вигнанню в Угорщині – Федору-Федюшку Любартовичу, який і держав Сіверщину перед втечею за кордон, з 1393 р. Пізніше Федюшко цілком щиро помирився з Владиславом-Ягайлом, а це навряд чи було б можливим, якби король не забезпечив своєму двоюрідному брату земельних володінь, відповідних його високому статусу.

* * *

Що стосується Швитригайла, то він уже в 1402 р. вдруге втік за кордон, цього разу до Пруссії, де перебував майже два роки – до грудня 1403 р., коли знову помирився з Ягайлом та Вітовтом⁸⁰. Длугош, повідомляючи про це наприкінці 1403 р., пише, що король надав молодшому брату землю Подільську, а «також землю Жидачівську (terram Zudaczoviensem), також повіт Стрий (districtus Strij)», Шидлов, Стопницю, Другню, Усьце (польські міста у Сандомирському воєводстві) та 1400 гривень річного чиншу⁸¹. Щодо Поділля – то в даному випадку польський хроніст, безперечно, помилився. Цілком слушною є думка М. Грушевського, що Длугоша «збаламутив» вказаний *ним же* факт викупу Поділля від Єлизавети, вдови Спитка з Мельштина, який дійсно мав місце у 1403 р.⁸². Насправді Швитригайло володів Поділлям ще протягом 1400 – 1402 рр., а у 1402 – 1411 рр. ця земля належала безпосередньо Владиславу-Ягайлу (про що свідчить значна кількість його надань), постійно перебуваючи під управлінням королівських старост⁸³.

Разом з тим залишається відкритим питання: чи надання Швитригайлу Жидачівської землі і т. д., за аналогією з Поділлям, теж варто «пересунити» на 1400 р., чи воно дійсно мало місце вже після повернення князя з Пруссії – зимою 1403/1404 р.? Другий варіант нам видається більш вірогідним. Докладні відомості про це надання Длугош явно запозичив із якогось актового джерела, свідчення якого міг штучно «поєднати» з фактом надання Поділля, що реально мав місце ще у 1400 р.⁸⁴. В такому разі ми отримаємо цілком задовільну відповідь на питання: які саме володіння отримав Швитригайло після повернення з Пруссії? Адже поширена в історіографії теза нібито це була Сіверщина⁸⁵, є не більше ніж *теоретичним припущенням*; насправді про перебування Швитригайла на Сіверщині до 1406 р. жодних свідчень не існує. Лише

наприкінці липня 1406 р. він прийняв участь у поході Вітовта проти великого князя Василя Дмитровича Московського, причому, що характерно, Швитригайло виступив у якості командуючого *польських* військ. Маршрут цього походу йшов через Стародуб, де Вітовт у серпні заарештував князя Олександра Патрикіївича Стародубського (запідозривши його в намірі перейти на бік Москви), та Брянськ (де намісником, можливо, був князь Олександр Іванович Гольшанський Нелюб, який весною того ж року відкрито виїхав до Москви)⁸⁶. Скоріш за все, саме після московського походу, восени 1406 р., Швитригайло – в нагороду за свої заслуги, – і отримав згадані міста на Сіверщині. Але влітку 1408 р. брат короля, «замки Брянськ і Стародуб, якими з Владислава Польського короля і Олександра князя великого Литовського надання в Литві володів, спаливши», сам утік до Василя Московського⁸⁷.

Тому нам видається цілком прийнятним варіант, що протягом 1404 – 1406 рр. володіннями Швитригайла дійсно були Жидачів, Стрий і т. д. Врешті-решт, *одночасне* надання князю і Поділля, і багатих володінь у Галичині та Польщі (версія Длугоша) виглядає занадто вже щедрим, навіть як для королівського брата⁸⁸. Мабуть, в реальності це були два різні надання, перше з яких мало місце у 1400, а друге – у 1404 р. Про перебування Швитригайла в Жидачеві свідчить лише один документ, хоча й дещо підозрілий – список його надання місцевому костюлу Діви Марії з нереальною датою 1415 р., який, вірогідно, є помилкою замість 1405 р.⁸⁹. Цей акт Швитригайло видав «під час нашого держання й управління містечком Жидачів, а також всім округом там же лежачим (*tempore nostre tenucionis et gubernacionis oppidi Zydaczow, necnon tocicus districtus ibidem adiacentis*)»⁹⁰.

Ще одним володінням Швитригайла на початку XV ст. був Галич. В. Михайловський виявив у Коронній метриці список русько-мовного розмежувального акта 1412 р. (переданий польськими літерами у королівському підтвердженні 1549 р. шляхтичам Блудницьким), виданий старою Галицьким Анджеєм Цьолком. В цьому документі наведено наступне свідчення пана Данила Задеревецького: «*thedi pan Danilo rzekl. Ia pamientham tho, kiedim bil starostą na Haliczu, od xiandza Swidrigaila. Tedi xiandz Swydrigaylo, wziął Croliewim roskazaným Kostkową dziedzinę Podhorodzie ū ieho bratha Wasska, u kazal dacz za ych dziedzinę Comarowo ū Sapohowo*»⁹¹. Це єдиний відомий на сьогодні документ, що згадує про приналежність Швитригайлу Галича, старою якого був Данило Задеревецький.

В. Михайловський вважає, що Швитригайло міг володіти Галичем лише в короткий період між 11 березня 1401 р. (остання згадка старости Галицького Бенька) і 24 серпня того ж року (перша згадка старости Петра з Харбінович), тобто під час князювання на Поділлі. На думку дослідника, молодший Ольгердович ненадовго поширив свою владу на Галич своєвільно, без відповідного королівського надання⁹². Натомість, С. Полехов схиляється до варіанту, що Швитригайло отримав Галич уже після повернення з Пруссії (зимою 1403/1404 р.)⁹³. Дійсно, в списку старост Галицьких найбільш «підходящим» місцем для Данила Задеревецького є період після 8 жовтня 1404 р. (Петро з Харбінович) і до 12 вересня 1408 р. (Ян зі Щекоціна)⁹⁴. В такому випадку, надання Швитригайлу Галича мало відбутися після 8 жовтня 1404 р.; це добре пояснює, чому Галич відсутній у наданні, про склад якого детально повідомляє Длугош (Жидачів і т. д.) – незалежно від того, чи датувати його 1403/1404, чи ще 1400 р.⁹⁵.

Таким чином, можна констатувати, що на межі XIV – XV ст. джерела фіксують володіння Швитригайла лише в межах Польського королівства (Західне Поділля, Жидачів, Стрий та кілька міст у Польщі, потім ще Галич). Звідси зрозуміло, чому влітку 1406 р. Швитригайло вирушив у похід на Сіверщину саме на чолі польських військ. Очевидно, до того часу ніяких володінь там молодший Ольгердович не мав.

Тепер, нарешті, повернемося до Федора Любартовича. Ми схиляємося до варіанта, що протягом 1398 – 1406 він був (уже вдруге) князем-державцем Новгород-Сіверським. Але, починаючи з 1411 р., як резиденції Федора Любартовича постійно згадуються галицькі Жидачів⁹⁶ і Стрий⁹⁷ – попередні держання Швитригайла. Звідси ще К. Стадницький міркував так: «Оскільки обійняв (Швитригайло. – **С. К.**) пізніше землю Сіверську, висновок досить природній, що перейнявши її від Федора Любартовича, дав йому в заміну ту землю (Жидачівську. – **С. К.**)»⁹⁸. Ми поділяємо логічність

цієї думки з тим уточненням, що Федір Любартович, скоріш за все, відступив своє Новгород-Сіверське «держання» Швитригайлу приблизно тоді ж, коли останній у 1406 р. отримав сусідні Брянськ і Стародуб⁹⁹. Звичайно, це не могло статися без відома або й ініціативи Владислава-Ягайла, оскільки Жидачівський та Стрийський повіти були не повноцінними (суверенними) «уділами», а лише по-життєвими «держаннями» найближчих родичів короля Польського.

Перша після 1398 р. пряма звітка про Федора Любартовича відноситься до 1405 р. 9 серпня або 13 вересня вказаного року король Владислав-Ягайло, перебуваючи у польському Сандомирі, на прохання Кипріяна, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, а також «найясніших князів Семена Лугвена та пана Федюшка Любартовича, братів наших улюблених» (у безграмотному латинському перекладі руського оригіналу – «*illustrium principum Siemyon Lochwiena et domini Fieduska Lubartowicza, fratribus nostris dilectis*»), підтвердив православному храму св. Іоанна у Перемишльському владичтві (єпархії) – Афанасію владичі Перемишльському і його наступникам, – права на села у Перемишльському та Самбірському повітах; згадані особи першими і засвідчили королівський акт¹⁰⁰. Мабуть, у цей час Федюшко Любартович був ще князем Новгород-Сіверським, приїхавши до Польщі в якості королівського гостя. В цьому плані варто зазначити, що згаданий разом з ним Семен-Лугвен Ольгердович також був приїжджим із ВКЛ – князем Мстиславським.

Перебування Федора Любартовича на руських землях Польського королівства протягом 1-ї третини XV ст. – це тема окремої об'ємної роботи. Тут зазначимо лише, що протягом всього цього періоду князь, схоже, не втрачав надії на повернення батьківських володінь. Зокрема, відомий акт Владислава-Ягайла від 10 червня 1423 р., виданий королем у Дрогобичі «*ad relationem inslyti ducis* (за поданням славетного князя) *Feduskonis Wlodimiriensis et Strioviensis*»¹⁰¹. Як зазначив О. Халецький, «титул його, тут поданий, з'ясовує не тільки, що осередком його тамтешнього (галицько-руського. – **С. К.**) уділу був Стрий, але доводить також, що не зрікався своїх претензій до Володимира, яким міг дати вираження навіть на документі королівському»¹⁰².

І дійсно, наприкінці свого життя, у 1431 р., Федір-Федюшко Любартович знову опинився на рідній Волині, прийнявши участь у поході короля Владислава-Ягайла проти його брата Швитригайла – нового великого князя Литовського. Під час цього походу, 25/26 липня, було прийнято важливе рішення: «місто Володимир з його округою (*districtu*) Владислав король князю Федушці (*duci Fyeduschkoni*), а саме братаничу своєму рідному, але схизматику обряду Руського, надає і записує». Щоправда, радість старого князя мав затьмарювати той факт, що буквально за день-два до надання поляки, без супротиву короля, спалили місто Володимир з багатьма селами¹⁰³. Тому навряд чи волиняни радо зустріли свого «отчича», призначеного з табору жорстокого ворога. Можливо, всі ці переживання, враховуючи дуже похилий вік князя – близько 80 років (!), – і призвели до того, що вже через місяць, під час облоги Луцька, «новий старий» князь Володимирський пішов із життя. Длугош, між описом подій 26 та 28 серпня 1431 р., свідчить: «Помер тими днями князь Федушко Русин (*dux Fyedusko Ruthenus*), рідний племінник (*nepos germanus*) Владислава короля, всі скарби, клейноди, коней, одежі, володіння діличні (*bonisque hereditariis*) та всілякі статки Владиславу королю заповівши, що все те Владислав король воіман своїм милостиво (щедро) розподілив»¹⁰⁴.

Що стосується подвійної вказівки Длугоша на те, що Федюшко був племінником Владислава-Ягайла, то вона, безсумнівно, є помилковою. По-перше, князь з такою унікальною формою імені, як Федюшко, у джерелах 1398, 1405 та 1426 рр. прямо зветься Любартовичем. По-друге, навіть у акті 1423 р. Федюшко титулується князем Володимирським, що міг дозволити собі лише син Любарта, який реально князував у Володимирі до 1393 р. – це логічно і пояснює надання 1431 р. Таким чином, тотожність Федюшка 1431 р. з Федором Любартовичем, у якій був переконаний Ю. Вольф¹⁰⁵ (навіть без урахування згадок 1423 та 1426 рр., тоді ще неопублікованих), можна вважати цілком доведеним фактом. Натомість, екстравагантну версію З. Л. Радзімінського, нібито Федюшко був старшим сином Федора Ольгердовича¹⁰⁶, однозначно слід визнати такою, що суперечить свідченням джерел, в першу чергу

акта 1423 р. (про який автор також не знав): згаданий там Федюшко, якби він був сином Федора Ольгердовича, не мав би жодних підстав титулуватися князем Володимирським і Стрийським. Зрештою, і в історіографії версія Радзівінського ніякої підтримки не отримала.

* * *

Деякі унікальні відомості про родину Федора-Федюшка Любартовича містить пом'яник, який за певними специфічними ознаками (рідкісні імена та прізвиська) належав Спасо-Преображенському монастирю біля Старого Самбора у Перемишльській землі (суч. с. Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.)¹⁰⁷. «А сей упис Князя Федущака Любортовича. [П]омяни Г(оспод)и д(у)ша раб своих, князя Феодра Любортовича княгиню его Настасія (далі ряд імен, що не підлягають ідентифікації. – С. К.). А се князь уписал своя митрополиты (далі ряд імен митрополитів XIV – початку XV ст. – С. К.). Помяни Г(оспод)и бл(а)говѣрнѣяго Князя Прокопіа Левониды. Васілісы. Любарта именовем Димитрія и княгиню его Грофина. Юана. Лазоря Семиона Семиона: Лва. Олги (...)»¹⁰⁸.

Отже, Федір Любартович був одружений, і дружину його звали Анастасією. Непевне, вона померла ще за життя чоловіка, так і не народивши йому спадкоємців. Це впливає з повідомлення Длугоша про передсмертний тестамент князя Федюшка, яким він записав всі свої володіння та майно королю Владиславу-Ягайлу. Щоправда, пізня традиція князів Сангушків проголошувала цей рід нащадками Любарта, хоча існувала й паралельна традиція про їхнє походження від Ольгерда. Однак ще Ю. Вольф довів, що Сангушко був сином Федора Ольгердовича¹⁰⁹, а жодних сумнівів у цьому не залишає акт князя Семена Романовича Кобринського (який зве князя Сангушка Федьковича своїм дядьком)¹¹⁰. Даний факт визнавав і З. Л. Радзівінський; однак бездітного князя Федюшка 1431 р., як ми бачили, він також «зробив» сином Федора Ольгердовича! Натомість, синами Федора Любартовича Радзівінський вважав князів Андрушка і Митька, які наприкінці 1430-х рр. згадуються у Кропці – одному з галицько-руських держав Любартовича¹¹¹. Насправді ж це твердження є бездоказовим (реально Андрушко й Митько, очевидно, походили з роду Острозьких). Немає жодних натяків на існування нащадків Федора Любартовича і в галицьких пом'яниках, як через непорозуміння вважали К. Стадніцький¹¹² та І. Мицько¹¹³.

З інших імен, записаних у Самбірському пом'янику, легко ідентифікуються молодші брати Федора Любартовича – Іван, Лазар та Семен, а також їхня мати Ольга, друга дружина Любарта. Князь Іван Любартович, разом з дружиною Марією, поминався також і в князівських синодиках Сіверської землі (див. вище). За деякими даними, він постригся у чернецтво в Холмському монастирі; принаймні, його ім'я внесене і до тамтешнього пом'яника. Про це свідчив у своїй книзі, вперше опублікованій 1646 р., Якоб Суша – настоятель Холмського монастиря, пізніше уніатський єпископ Холмський. За його даними, до Холмського пом'яника «sam ręką swą wpisał się W. Xiąże Lubart Theodorus z potomstwem y z przodkami swymi. A między nimi Kapłan ieden naszego nabożeństwa Theodatus, Zakonnik Reguły naszej Ionasz Lubartowicz, Zakonniczka zaś Imieniem Anna są wpisani»¹¹⁴. Гадаємо, в оригіналі Холмського пом'яника мав читатися заголовок на зразок «А се упис великого князя Феодора Любартовича» або «Родъ князя Феодора Любарта». Далі ж було внесено ім'я самого князя, з властивою лише для Любартовича формою Феодот, «Theodatus» (див. на початку статті), та його найближчих родичів. Принаймні, саме таку «конструкцію» ми зустрічаємо в Самбірському, а також Унівському пом'яниках. Звичайно, князь Феодот не міг бути священиком (Капłан), як говорить Суша. А тому і його вказівку про чернецтво (zakonnik) Івана Любартовича теж слід поставити під сумнів, тим більше, що в сіверських пом'яниках ченцем цей князь не названий. Анна, можливо, була сестрою Любартовичів – незнаною з інших джерел дочкою Дмитра-Любарта.

Що стосується Лазаря та Семена Любартовичів, то, крім двох свідчень 1384 та 1386 рр., де вони згадуються як співправителі старшого брата на Волині, про них нічого більше не відомо. Згадку ж під 1292 р. (!) князя Василя Любартовича, воєводи Перемишльського (!), безперечно, слід визнати пізньою і незграбною фальсифікацією¹¹⁵.

1. Саме так Любарт титулується в своїй оригінальній, німецькомовній грамоті від 18 листопада 1379 р.: «Wir groser Furste Demetyr, von den genaden gotis von Ladymir und von Luczk» (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1872. – Т. III. – С. 59, nr XXX).

2. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Петроград, 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 59 (Рогожський літописець під 6857 р., за березневим літочисленням); СПб., 1913. – Т. XVIII. – С. 96-97 (Симеонівський літопис, так само). Наступний літописний запис датований 7 вересня, а отже, посольства Любарта і Ольгерда до Москви мали місце весною чи скоріше влітку 1349 р. У Московському зведенні кінця XV ст., а також деяких інших, шлюб датовано за ультра-березневим стилем – 6858-м роком (ПСРЛ. – М.;Л., 1949. – Т. XXV. – С. 177).

3. *Собчук В.* Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родин Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – С. 30-31, прим. 7.

4. *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI – XIV веков. – М., 2000. – С. 349, № 347. Ю. Борейша датує смерть Любарта періодом між 14.09.1382 (остання його згадка як живого) та 28.02.1384 р., розглядаючи варіанти датування запису Флорентійської псалтирі за березневим, вересневим чи навіть ультра-березневим стилями (*Борейша Ю.* Вольнские монеты Фёдора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. – Минск, 2015. – С. 27-28). При цьому дослідник виходить з тези, що «первого лѣт(а)» означає фіксований календарний рік, який закінчувався чи то 28.02 (за березневим стилем), чи то 31.08 (за вересневим). Але не менше вірогідно, що вказаний вираз мав некалендарне значення «на протязі першого року від моменту смерті», а це не виключає смерть Любарта і весною чи навіть на початку літа 1384 р. До речі, давньоруський березневий рік не мав фіксованого завершення 28.02, а тривав до початку першого весняного повнолуння (див. напр.: *Леонтьева Г. А. Шорин П. А. Кобрин В. Б.* Специальные исторические дисциплины: учебник для вузов. – М., 2015. – С. 294-295; в літописах знаходиться маса прикладів, коли до кінця березневого року віднесені події наступного березня).

5. *Барейша Ю.* Аб атрыбуцыі, сімволіцы і датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжам // Банкаўскі веснік. – 2007. – № 16 (381), чэрвень. – С. 59-61.

6. *Борейша Ю.* Вольнские монеты Фёдора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. – Минск, 2015. – С. 3-4.

7. Там само. – С. 6-11.

8. *Савицький В. Чоп'юк В.* Монети Любарта // Наукові записки з проблем волинського незнання. – Луцьк, 2009. – Вып. 1. – С. 128-131; *Савицький В. Чоп'юк В.* Монети Дмитрія-Любарта // Старий Луцьк. – Луцьк, 2009. – Вып. V. – С. 152-159; *Савицький В.* Денарії Любарта-Дмитрія (1340–1384) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вып. 12. – С. 182-187 (версію згодом підтримали І. Мицько, О. Однороженко, П. Троневиц); *Книш Я.* Монети Галицько-Волинської держави // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вып. 23. – С. 101-113. Неможливість віднести згадані монети до періоду ранішого, ніж князіння Федора Любартовича, цілком переконливо довів Ю. Борейша (*Борейша Ю.* Вольнские монеты Фёдора Любартовича. – С. 12-15). Він же заперечив версію Е. Іванускаса, який відносив волинські монети до карбування Вітовта в Луцьку протягом 1392 – 1394 рр. (там само, с. 3, 16-26). Щоправда, наведені тут аргументи є не дуже переконливими. Але практично невірогідно, щоб Вітовт вміщував на своїх монетах зображення лева, яке було присутнє на печатці не лише Любарта, а й Федора Любартовича 1386 та 1393 рр. (див. про це нижче).

9. *Борейша Ю.* Вольнские монеты Фёдора Любартовича. – С. 29, 32, 156.

10. Там само. – С. 104, 105, 106.

11. Там само. – С. 77-78, 90-94, 109-110 (цитата).

12. Там само. – С. 113-114, 153, 155.

13. Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791. – Kraków, 1932. – S. 5, nr 5, s. 10-11, nr 13 (за оригіналом).

14. «Згідно інвентарю Яна Замойського, печатка з зображенням лева була привішена до присяжної грамоти Федора Любартовича від 22 травня 1386 р.: «Cum sigillo

leonis introincisi» (AGAD, AZ, Rkps 33. S. 419, за старою пагінацією с. 470, № 13» (*Полехов С. В.* Несохранившаяся печать князя Александра Патрикеевича Стародубского // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2017. – Вып. 6. – С. 243, прим. *).

15. З лужських актових книг (XLV.610): *Юрвев П.* Острожская старина. – Варшава, 1941. – Ч. 1 // Острожский державний історико-культурний заповідник. Фонди. КП 15905. С. 15 (цитуємо за: *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острожський: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 123, прим. 40).

16. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – С. 5-6, nr V (за офіційним списком близько 1540 р., але з варіантами оригіналу).

17. Там само. – С. 8, nr VIII (за офіційним списком близько 1540 р.).

18. *Gąsiorowski A.* Itinerarium króla Władysława Jagiełły. 1386 – 1434. – Warszawa, 1972. – С. 29.

19. *Розов В.* Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 29-30, № 15 (за оригіналом).

20. *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – С. 223, 228, 247.

21. Там само. – С. 224.

22. *Розов В.* Українські грамоти. – С. 36-37, № 19 (за оригіналом). Натомість, М. Грушевський вважав 1388 р. неможливим: «Але в сім році Луцьк мусів належати уже Витовту, й про надання Луцька Кшеславу в сім році не може бути мови. Могло се стати ся хіба скорше – десь в р. 1386 – 1387 припустім, або пізніше, по утечі Витовта, в р. 1390 – 2, коли, розуміть ся не припускати, що Длугош просто помилкою приплутав сюди того Кшеслава» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993 [К.-Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 472). Але твердження Грушевського про те, нібито Вітовт володів Луцьком уже в 1387 р., засноване лише на повідомленні пізньої Хроніки Биховця (1520_x pp.), яке явно помилково вміщено серед подій 1386 р.: «А кн(я)зь великий Витолт, будучи на Луцку, змовит дочку свою княжну Зоффею за великого кн(я)зя Василя Дмитровича московского» (Міхальчук Г. Новы спіс агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і яго судносіны з «Хронікай Быхаўца» // Беларускі Гістарычны Зборнік – Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Беласток, 2016. – Т. 45. – С. 229 (недавно відкритий кириличний Вавельський список 2_ї половини XVI ст.); ПСРЛ. – М., 1975. – Т. XXXII. – С. 145 (пізній список, транслітерований польською латиницею). Грушевський вважає, що вказана шлюбна угода була укладена під час втечі Василя Московського з Орди через Поділля, а до Москви Василь повернувся 19 січня 1388 р. (с. 471). Однак сам Вітовт у своєму «Меморіалі» свідчив, що якийсь претендент з-за кордону – явно Василь Московський, – сватався до його дочки вже після Люблінського з'їзду (*Лицкевич А.* «Мемарьял Вітаўта» – першая хроніка Вялікага княства Літоўскага // Беларуская думка. – 2009. – № 2. – С. 95), який відбувся наприкінці травня 1389 р. (див. нижче).

За Длугошем, Кшеслав отримав Луцьк під час особистого перебування Владислава-Ягайла в Луцьку. Протягом же 1387 р. король у Луцьку взагалі не був (*Gąsiorowski A.* Itinerarium króla Władysława Jagiełły. – С. 30). Навряд чи він міг їздити туди в січні 1388 р. (беззаперечний факт), не маючи там якоїсь *важливої справи* – а такою і було призначення старостою Луцьким польського пана. Про інші версії щодо хронології луцьких урядів Кшеслава з Курозвонк та князя Федора Острожського див.: *Urządniczy dawniej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku.* – Kórnik, 2007. – Т. III. – Zeszyt 5. – С. 93-94. Упорядник, М. Wolski, ставить на перше місце Кшеслава, на друге – Федора Острожського. Ми ж переконані, що послідовність має бути іншою: окрім історичної логіки (див. основний текст), не можна ігнорувати той факт, що хронологія Длугоша в даному випадку підтверджується документальним ітінерарієм Владислава-Ягайла.

Ю. Борейша, який також приймає призначення князя Острожського намісником Луцьким у 1386 р., вважає, що він був таким і під час видачі в Луцьку поручної грамоти за Олехна 10.10.1388 р. «Грамота видана в Луцьку, а ім'я Федора Даниловича розташовано на пріоритетному першому місці серед представників волинського нобілітету, що свідчить на користь перебування його в місті як головної у ньому особи» (*Борейша Ю.* Волинские монеты Фёдора Любартовича... – С. 20-21). Така думка є досить логічною; але вона актуальна скоріше для першої поручної грамоти за Олехна

Дмитровича, яка була видана в Луцьку 12 жовтня 1387 р. (Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – [Т. I] / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1876. – Т. II. – Р. 12 (копія з тек Нарушевича); у 1387 р. 12 жовтня дійсно припадало на суботу). Грамота ж від 10 жовтня 1388 р. (Розов В. Українські грамоти. – С. 42, № 22) є лише скороченим підтвердженням акта 1387 р., і тому зміна в ній порядку свідків, через усунення князя Острозького з намісництва Луцького на початку 1388 р., була б цілком недоречною. Щодо намісництва Кшеслава, то Ю. Борейша, заперечуючи хронологію Длугоша, припускає, що воно могло мати місце в період громадянської війни 1390 – 1392 рр., під час відсутності Федора Острозького, який брав активну участь у обороні Вільни восени 1390 р. (Борейша Ю. Волинские монеты Фёдора Любартовича... – С. 22).

23. Борейша Ю. Волинские монеты Фёдора Любартовича... – С. 34, 35. Крім того, автор припускає, що відібрання Луцька у Федора Любартовича та передача намісництва там Федору Острозькому «цілком могло бути не позбавлене певної внутрішньої легітимності або, принаймні, її видимості» (там само, с. 36-37). Але при цьому Ю. Борейша посилається лише на теоретичні гіпотези про спорідненість Острозьких з Любартом Гедиміновичем, а також їх гадане походження з династії галицько-волинських Романовичів. Насправді ж обидві гіпотези жодних підстав у достовірних джерелах не знаходять і, більше того, їм суперечать (дані проблеми є темами окремих досліджень).

24. Akta unji Polski z Litwą. – S. 6-7, nr 7-9.

25. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1882. – Т. VI. – Р. 13, nr XXXV (оригінал).

26. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Т. II / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1891. – Т. XII. – Р. 12-13, nr 11 (оригінальний акт Ягайла Бенедикту від 14 жовтня 1387 р.).

27. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1896. – Т. XV. – Р. 165; Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – Т. I. – С. 50 (помилково вважає Федюшка сином Федора Ольгердовича).

28. ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV. – С. 63 і т. д.

29. Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 225; білоруський переклад зі старо-німецького діалекту: Ліцкевіч А. У. «Сумарыум Ягайлы і Вітаўта» // Беларуская думка. – 2009. – № 11. – С. 99.

30. Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 713; білоруський переклад: Ліцкевіч А. «Мемарыял Вітаўта» – першая хроніка Вялікага княства Літоўскага // Беларуская думка. – 2009. – № 2. – С. 95.

31. Gašiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły. – S. 32.

32. Codex epistolaris Vitoldi... – Р. 18, nr LIII (оригінал).

33. Відомі кілька привілеїв Вітовта для литовських євреїв, датовані 1388 – 1389 рр. в Луцьку, які, судячи з його титулу та деяких інших ознак, є безперечними фальсифікатами. В них він титулується князем Литовським, дідичем Городенським, Берестейським, Дрогичинським, Луцьким, Володимирським та інших земель (Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386 – 1430 / Zebrał i wydal J. Ochmański. – Warszawa–Poznań, 1986. – S. 168-171, nr 202, 24.06.1388 – привілей для троцьких євреїв – при тому, що Вітовт Троками тоді не володів; s. 171-174, nr 203, 1.07.1388; s. 180-181, nr 205, 18.06.1389) або навіть великим князем Литовським! (s. 174-180, nr 204, 1.07.1388). Князем Володимирським у оригінальних актах 1387 та 1393 рр. титулувався Федір Любартович.

Відомий акт Вітовта, князя Берестейського, Городенського та інших земель Литовських і Руських від 24 липня 1388 р., яким він надає віленському костюлу і біскупу, між іншим, село «Vechutnycza in districtu Dubnensi» (Vitoldiana. – S. 15-16, nr 9). Але мова тут іде не про Дубенську волость у Луцькій землі, а про Дубно недалеко від Волковийська. Пор. інший акт Вітовта від 20 квітня 1411 р., де він замінює вказане «Vechethnycza in district Volkowiska» на інші села (там само, s. 30-31, nr 23).

34. Codex epistolaris Vitoldi... – P. 20, nr LXIII (список 1393 р.), LXIV (оригінал). Російський переклад першого акта див.: *Гагуа Р. Б.* Тевтонский орден и междуособная война Витовта против Скиргайло (1390–1392) // *Crusader*. – 2016. – Vol. (3). – Is. 1. – С. 17.

35. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 163 (хроніка помезанського офіціала, т. зв. Посільге). Хронологію та подробиці цих подій подає Длугош, хоча про Луцьк він і не згадує, натомість, повідомляючи про здобуття Бельська (*Dlugosz J. Roczniki...* – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 235-236). Скоріш за все, на Луцьк був висланий окремих загін королівського війська. Як би там не було, повідомлення прусського хроніста-сучасника не дозволяє прийняти думку Ю. Борейши, нібито навіть на початку 1390 р. Вітовт Луцьком фактично не володів, титулюючись князем Луцьким лише формально (*Борейша Ю.* Волинские монеты Фёдора Любартовича... – С. 22-23). Та й сам Вітовт у «Меморіалі» 1390 р. двічі визнавав, що Ягайло таки «дав» йому «землю» Любарта, погрожуючи її відібрати.

36. *Zródła do dziejów polskich*. – Wilno, 1843 – T. I / Wyd. M. Grabowski i A. Przewdziecki. – S. 147-148.

37. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. – T. I. – S. 12-13, nr XIII (за оригіналом).

38. Акта unji Polski z Litwą. – S. 26-27, nr 29 (за оригіналом); російський переклад: *Гагуа Р. Б.* Тевтонский орден и междуособная война Витовта против Скиргайло (1390–1392) // *Crusader*. – 2016. – Vol. (3). – Is. 1. – С. 29-30. День св. Домініка, коли було видано акт, до 1568 року відзначався 5 серпня, а не 4-го (як у 1568 – 1969 рр.) чи 8-го (як зараз) (див.: *Гагуа Р. Б. Жилевич О. Ф.* Островские акты княгини Анны // *Актуальные проблемы источниковедения: Материалы IV Международной научно-практической конференции к 420-летию дарования городу Витебску магдебургского права*. – Витебск, 2017. – С. 146). Того ж дня дружина Вітовта Анна, «*Dei gratia ducissa Lithuaniae, domina Trocensis, Lucensis etc.*», також видала дві грамоти, в яких поручалася за вірність свого чоловіка королю Владиславу, королеві Ядвізі і короні Польській (Акта unji Polski z Litwą. – S. 27-29, nr 30, 31; російський переклад: *Гагуа Р. Б. Жилевич О. Ф.* Островские акты княгини Анны. – С. 147).

39. *Dlugosz J. Roczniki...* – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 257.

40. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. – [T. I]. – P. 16-17, nr XX (список з тек Нарушевича).

41. Там само. – P. 17-18, nr XX (список з тек Нарушевича). Стожок тут вказаний лише в заголовку, а в самому тексті акта він пропущений. Але в реєстрі акту з інвентаря Коронного архіву М. Кромера 1551 р. дійсно фігурують Кременець і Стожок – як процитовано в тексті (Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. – М., 1843. – Т. I. – С. 457).

42. *Vitoldiana*. – Warszawa-Poznań, 1986. – S. 16-17, nr 10.

43. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. – T. II. – Dodatek. – P. 472, nr 1 (за копією).

44. ПСРЛ. – Т. 35. – С. 65 і т. д.; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 141, 170, 173, 473-474.

45. *Келембет С.* Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь південної Сіверщини // *Сіверянський літопис*. – 2016. – № 5. – С. 15-21. Користуючись нагодою, наведемо тут деякі дані про Дмитра-Корибута, не враховані у вказаній статті.

До числа датованих згадок про Корибута слід додати (на с. 14) ще одну, віднісши її до 1384 р.: великий князь Ягайло з двома братами, князем Скиригайлом та князем Корибутом, уклали угоду з Дмитром Івановичем (Донським), великим князем Володимиро-Московським, та його двоюрідним братом князем Володимиром Андрійовичем. Два списки цього акта (з обох сторін) згадані в описі архіву московського Посольського приказу 1626 р., з датою «лета 6902 году» (Опись архива Посольского приказа 1626 года. – М., 1977. – Ч. 1. – С. 35; *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI вв.* – М.-Л., 1950. – С. 460). У вказаній даті міститься безперечна помилка: в період від вокняжіння Ягайла (1377 р.) до смерті Дмитра (1389 р.) мова може йти лише про 6892 р.; отже, переписувач пропустив реальне число сотень 800, прийнявши за нього число десятків 90, яке помилково прочитав як 900 – через близьку графічну подібність літерних цифр 90 (Ч) і 900 (Ц). У Москві

(принаймні, московському літописанні) до 1420-х рр. домінував березневий стиль літочислення, за яким 6892 р. відповідав березню 1384 – лютому 1385 р. Але, як відомо, вже наприкінці 1384 р. Ягайло прийняв рішення про династичний союз з Польщею; а тому його угода з Москвою в перші місяці 1385 р. є нереальною.

Про те, що Корибут був князем половини Новгородка-Литовського (див. с. 17 згаданої статті), опосередковано свідчить ще факт приналежності йому Заберезиння – приблизно в 10 км південніше Лошеська. Зокрема, в одному акті 1460/70-х рр. збереглося свідчення: «За великого княз(я) Витовта, как держал княз(ь) Корибутъ Заберезынье и потомъ княз Федоръ (Корибутович. – **С. К.**)» (*Полехов С.* Наследники Витовта. – М., 2015. – С. 88, прим. 73: AGAD. Archiwum Radziwiłłowskie. Dz. X. Sygn. 383. S. 10). Корибуту належав також Мядель, приблизно у 70 км північно-східніше Лошеська (*Lietuvos Metrika.* – Vilnius, 1997. – Кнуга Nr. 11 (1518 – 1523). – Р. 135-136).

Згідно з «Бернською хронікою» К. Юстінгера, на Констанцькому соборі 1414 – 1418 рр. був присутній «Herzog Caribut, us Wissen-Russen (Білої Русі)»; в іншому джерелі згадується «Caributi, ducis Russia Alba», «Dux Karibud, Russiae Albae (Русі Білої)» (*Борейша Ю.* Вольнские монеты Фёдора Любартовича... – С. 58-60). Безперечно, мова тут іде про Жигимонта Корибутовича, який в європейських джерелах часто виступає лише під іменем батька. Ю. Борейша, йдучи за історіографічною традицією, вважає Жигимонта князем Новгородка-Сіверського – оскільки Новгородок-Литовський у 1401 р. визнавався володінням Жигимонта Кейстутовича, а у 1428 р. був записаний Вітовтом своїй дружині Юліані (там само, с. 61, 147-148). Однак у акті 1401 р. мова йде лише про *половину* Новгородка, а акт 1428 р. в даному випадку взагалі не має значення – оскільки всі володіння Жигимонта Корибутовича були конфісковані ще у 1424 р. (*Тегowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 111). Ототожнюючи «Білу Русь» з Сіверщиною, Ю. Борейша тут же пише про «прибуття митрополита на Собор «із Білої Русі, з Смоленська» (...) Іншими словами, під «Білою Руссю» в Хроніці Констанцького Собору Ульріха Ріхенталя початково мався на увазі не Смоленськ, а територія південніше нього. Можливо, не лише південніше, а й західніше. Після розорення Києва темником Ідигу (Єдигеєм) резиденція Цамблака (митрополита. – **С. К.**) з весни 1416 р. знаходилася в першій столиці ВКЛ Новгородки, центрі Литовської митрополії (...) Тим не менш, географічне розширення локалізації «Білої Русі» в західному напрямку має добрий додатковий аргумент у вигляді використання гнзненським архидіяконом Яном з Чарнкова у його «Chronicon Polonorum» визначення «*Albae Russiae*» стосовно до Полоцька у 1382 р.» (*Борейша Ю.* Вольнские монеты Фёдора Любартовича... – С. 61). Але ж наведені тут дані якраз і свідчать, що поняття «Білої Русі» на межі XIV – XV ст. (як і зараз) включало *Новгородок-Литовський* – резиденцію Цамблака, який прибув на собор «із Білої Русі», – і Полоцьк. Інакше кажучи, найменування Жигимонта Корибутовича «герцогом Білої Русі» є свідченням приналежності йому батьківської половини Новгородка-Литовського (а не Сіверського).

Час смерті самого Дмитра-Корибута, а також склад його родини (див. с. 16 і 24-25 нашої статті) відносно недавно уточнив Я. Тенговський. Дослідник зазначив, що «вперше на дворі королівському його син Жигимонт був згаданий у серпні 1405 р. (...) Князь Корибут з цілою певністю не жив уже в моменті, коли його дочка Олена виходила заміж у січні 1407 р. Оскільки в протилежному разі мусив би бути присутнім при її зашлюбинах, а в жодному з документів не згадано про його присутність. Правомірним є отже здогад, що вже у серпні 1405 р. Жигимонт Корибутович і його рідна сестра Олена були повними сиротами». Жигимонт, який рано прийняв католицизм, очевидно, під впливом свого дядька Владислава-Ягайла, був старшим сином Корибута, народженим від його першого шлюбу (*Тегowski J.* Olgierdowicze, Drussy i Holszańscy, czyli jeszcze w sprawie pochodzenia Zofii Holszańskiej i o rodzinie Korybuta Olgierdowicza // *Colloquia Russica.* – Kaunas, Kraków, 2013. – Series II, vol. 2. – S. 219-220). «Варто звернути увагу на значну різницю між першою згадкою у джерелах Жигимонта Корибутовича (1405) та виступом його братів (1422) – різниця та складає сімнадцять років (...) Видається отже дуже правдоподібним, а навіть певним, що Жигимонт був сином княжни рязанської, а його молодші брати походили

з пізнішого зв'язку Корибута Ольгердовича. Якщо ще у 1393 р. Анастасія рязанська жила, то значить, що лише в якийсь час пізніше Корибут овдовів і під кінець років 90-х XIV ст. взяв чергову дружину, з котрою мав двох молодших синів Федора і Івана, а правдоподібно також дочку Марію, видану заміж за князя Федора Воротинського» (там само, s. 221). Перший шлюб Корибута з дочкою Олега Рязанського, скоріш за все, був укладений в межах 1377 – 1380 рр. (там само, s. 222-223). А оскільки у 1404 р. Корибут брав участь у поході проти Юрія Смоленського, одруженого на дочці Олега Рязанського, Я. Тенговський робить цілком логічний висновок: «Означає то, що тоді вже зв'язки родинні через Анастасію рязанську були для того Ольгердовича неактуальні» (там само, s. 225).

46. Akta unji Polski z Litwą. – S. 31, nr 34 (за оригіналом).

47. Розов В. Українські грамоти. – С. 50-51, № 27 (за оригіналом). До речі, саме в грамотах 1393 р. вперше фігурує термін «Сіверська земля» у його прямій формі. Дещо раніше (1382 і 1388 рр.) джерела згадують прикметникову форму «Сіверський».

48. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 135, прим. 2, с. 169.

49. Розов В. Українські грамоти. – С. 50.

50. AGAD, AZ. Rkps. 33. S. 425, за старою пагінацією с. 493, № 36 (Полехов С. В. Несохранившаяся печать князя Александра Патрикеевича Стародубского // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – М., 2017. – Вып. 6. – С. 243, прим. **). За додаткову інформацію, порівняно з цією публікацією, приносимо щирю подяку С. Полехову.

51. Інформація С. Полехова.

52. Див. напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 169.

53. Kuraskiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku. Studium językowe. – Kraków, 1934. – S. 132-133, nr A (за пергаментним «оригіналом», при якому зберігся шнурок для печатки). Видавець акта зазначив: «Є то або пізніший список, або фальсифікат. Проф. В. Семкович, оглянувши той документ, дійшов думки, що є то фальсифікат з кінця XV чи навіть XVI століття, опертий може на аутентичному документі Вітолда, але сильно інтерпольований (...)». Дата акта – «в лѣта 6915 мая 20», тобто 1407 р., – протирічить уряду першого зі свідків: «воевода Виленський (sic!) панъ Дедикгольдъ». Є. Охмянський, який перевидав документ за списком Литовської метрики, кн. 22, зазначив, що Гедигольд став воєводою Віленським лише після 1424 р. «Збережена дата денна і місце видачі вказують, що надання те належить віднести до року 1426, 1427 чи 1428, оскільки в тих роках займання уряду воєводи віленського Гедигольдом побут Вітольда у Вільні 20 V є можливий» (Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386 – 1430 / Zebrał i wydal J. Ochmański. – Warszawa–Poznań, 1986. – S. 199-200, nr 218). Дійсно, в актах Вітовта 1395, 1401, 13.01.1407, 1409 рр. і далі з урядом воєводи (старости) Віленського згадується Альберт-Монивид (там само, s. 18-19, nr 13, s. 27-28, nr 21, s. 69-70, nr 69, s. 70-72, nr 70). Якщо текст документа дійсно відповідав оригіналу, то 6915 (1407) р. цілком може бути помилкою замість 6935 (1427)-го.

54. Vitoldiana. – S. 45-46, nr 37 (за списком XVI ст.); Codex epistolaris Vitoldi... – P. 795, nr MCCCXXII (переста).

55. Wolff J. Ród Gedimina. – Kraków, 1886. – S. 74-75.

56. Про нього див.: Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 26-29.

57. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упорядкування та вступна стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 19.

58. Синодик Любецького Антониевського монастиря. – Чернигов, 1902. – Л. 21.

59. Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 189-190.

60. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 99.

61. Див.: Келембет С. Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 12.

62. Полехов С. Наследники Витовта. – М., 2015. – С. 132.

63. Codex diplomaticus Prussicus. – Königsberg, 1861. – Bd. 6. – S. 61-62, № LVII (за сучасним списком); Codex epistolaris Vitoldi... – P. 50, nr CLXX (польська регеста; але тут вказано, що в німецькому виданні «Fedirskone» надруковано помилково, оскільки «в registrancie виразно стоїть: Feduskone»).
64. *Danilowicz I.* Skarbiec diplomatów... – Wilno, 1860. – T. I. – S. 313-315, nr 694, 695.
65. *Długossii J.* Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsaviae, 1985. – Liber X. – P. 221; *Długosz J.* Roczniki... – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 288-289. Ця звістка записана під 1397 р., безпосередньо перед описом першого походу Вітовта проти татар. Вона служить додатковим аргументом на користь правоти тих дослідників, які переносили цей похід (згідно з хронікою т. зв. Посільге) на 1398 р. Швитригайло брав участь і в битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р. (там само, s. 297).
66. Автором хроніки був офіціал єпископа Помезанського Йоганн, якого раніше прийнято було називати «Йоганном фон Посільге»; зараз таке ототоження ставиться під сумнів.
67. *Scriptores rerum Prussicarum.* – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 244. Приносимо подяку за переклад фрагмента, а також інформацію у попередній примітці, О. В. Мартинюку (Мінськ) та С. В. Полехову (Москва).
68. *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – Kraków, 1892. – S. 304, przym. 10 до s. 52-53, також s. 305, przym. 26.
69. Там само. – S. 305, przym. 26.
70. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 476.
71. Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахії і Турції в XIV – XVI вв. / Собранніе В. А. Уляницьким. – М., 1887. – С. 39, № 33 (грамота Владислава-Ягайла воєводі Стефану 1433 р.); *Czołowski A.* Sprawy wołoskie w Polsce do r. 1412 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891. – R. V. – S. 582.
72. Матеріали для історії взаємних відносин Росії, Польщі, Молдавії, Валахії і Турції в XIV – XVI вв. – С. 11-12, № 13 (за оригіналом). У 1395 р. питання «о Цецинь і о Хмелевъ» (основні міста Шепінської землі) господар Молдавський мав вирішити на особистому з'їзді з королем Польським (Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. I. – С. 27, № 11).
73. *Розов В.* Українські грамоти. – К., 1928. – Т. I. – С. 36-37, № 19 (за оригіналом).
74. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 26-27, № 11 (за оригіналом).
75. *Розов В.* Українські грамоти. – С. 76-77, № 42 (за оригіналом).
76. Восени 1398 р. старостою Галицьким і Снятинським був Бенько, який видав документ у Коломиї (*Розов В.* Українські грамоти. – С. 56-58, № 31, за оригіналом).
77. *Розов В.* Українські грамоти. – С. 98-102, № 54, 55 (за оригіналом); Codex diplomaticus Poloniae / Studio et opera L. Ryszczewski et A. Muczowski. – Varsaviae, 1847. – T. I. – P. 300-301, nr CLXX (за списком XVI ст.). При цьому старостою Галицьким у тому ж 1424 р. був Михайло Бучацький (*Розов В.* Українські грамоти. – С. 106, № 57).
78. Див. напр.: *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – S. 31-32 (на підставі актових джерел).
79. *Келембет С.* Дмитро-Корибут Ольгердович – перший литовський князь південної Сіверщини // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С. 15-17.
80. *Scriptores rerum Prussicarum.* – Bd. 3. – S. 269 (хроніка т. зв. Посільге, відносить примирення Швитригайла і Ягайла до грудня 1403 р.); Codex epistolaris Vitoldi... – P. 94, nr CCLXXIX (лист великого магістра від 20 січня 1404 р., польський переклад).
81. *Długossii J.* Annales... – Liber X. – P. 254; *Długosz J.* Roczniki... – Ks. 10. – S. 333-334.
82. Зберігся офіційний запис від 9 травня 1403 р. про отримання Єлизаветою двох тисяч коп від старости Подільського Рафаеля – мабуть, частини суми в 5 тисяч коп, згаданої у Длугоша (Starodawne prawa polskiego romniki. – Kraków, 1870. – T. II. – S. 149, nr 1002). «Очевидно, сей викуп збаламутив Длугоша й змусив його пересунути надання на р. 1403» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 178, 476).
83. Про це свідчать численні актові документи, див. напр.: *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku. – S. 33.

84. А. Левіцький, хоча й приймав повідомлення Длугоша під 1403 р. «в повному обсязі» (включаючи надання Швитригайлу доходів з Поділля), писав: «Повідомляє отже тут Длугош так виразно як тільки можна, що (саме) Швитригайло по закликанню з Пруссії у р. 1403 отримав: не розуміємо тому, для чого досі всі ті даровизни ідентифікували з тією, котру Швитригайло в р. 1398 дістав, перед тим ще (як) до Пруссії втік. Але про ту говорить сучасний хроніст німецький при р. 1401 так, що вона очевидно перед тим мала місце, а крім того обіймала та перша даровизна (далі цитата з т. зв. Посільге, наведена вище. – **С. К.**), що *не є те саме що у Длугоша* (курсив наш. – **С. К.**)» (*Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły*. – Kraków, 1892. – S. 305, przym. 26).

85. Напр.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 178-179

86. *Codex epistolaris Vitoldi...* – P. 136-137, nr CCCLII (13 жовтня, донесення орденського маршалка великому магістру про хід литовсько-московської війни); *Беспалов Р. А.* Литовско-московские отношения 1392–1408 годов в связи со смоленской, черниговской и рязанской политикой Витовта и Василия I // *Средневековая Русь*. – М., 2016. – Вып. 12. – С. 154-157.

87. *Długossii J. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. – Varsaviae, 1997. – Liber X-XI. 1406 – 1412. – P. 20; *Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. – Warszawa, 2009. – Ks. 10-11. – S. 25.

88. Ю. Вольф, приймаючи версію Длугоша про одночасне надання Швитригайлу Поділля, Жидачева і т. д., писав, що той «Жидачів непевне відступив Федорові» – судячи з контексту, ще у тому ж 1400 р. (*Wolff J. Ród Gedimina*. – Kraków, 1886. – S. 75). Цю ж версію згодом прийняв Ян Тенговський (*Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. – Poznań-Wrocław, 1999. – S. 241), але вагомим підстав під собою вона не має.

89. До ВКЛ Швитригайло повернувся (з Москви через Орду) вже у 1409 р., але невдовзі був заарештований і протягом 1409 – 1418 рр. постійно перебував у різних в'язницях (*Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły*. – S. 59-60; щоправда, автор пише, нібито «не був він весь той час у стислому ув'язненні, виконував навіть акти монарші і виставляв документи костьолам»; але посилається при цьому лише на зазначений акт 1415 р. та пізніші згадки про нього). С. Полехов вважає, що вказаний документ «варто визнати підробленим за кількома причинами. По-перше, надзвичайно дивним виглядає його формуляр: документ датований лише роком, а Свидригайло не титулюється князем і не названий християнським іменем. Але якщо ці перекручення ще можна було б пояснити копіюванням грамоти, то при наявній даті рішуче неможливо узгодити зміст документа з тим фактом, що у 1411 – 1427 рр. зудечовським князем був Федір Любартович» (*Полехов С.* Наследники Витовта. – М., 2015. – С. 139, прим. 287). Друге протиріччя можливо усунути, лише визнавши 1415 р. у списку грамоти помилковим. Ще К. Стадницький корегував його на 1405 чи 1445 р. (*Stadnicki K. Dodatki i poprawki do dzieł Bracia Władysława Jagiełło i Olgierd i Kiejstut*. – Lwów, 1873. – S. 17). 1445 р. нереальний хоча б тому, що першим із свідків жидачівського акта Швитригайла названий «Danilo heres in Zadarzewsko» – Данило Задеревецький, який був старостою Швитригайла у Галичі в перших роках XV ст., а взагалі згадується протягом 1371 – 1424 рр. (див. у основному тексті зараз нижче).

90. *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*. – Lwów, 1870. – Т. II. – S. 65, nr XXXIX (список зі Львівських городських книг); Lwów, 1884. – Т. X. – S. 3, nr 46 (регеста).

91. *Михайловський В.* Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 532-533 (AGAD, MK, sygn. 77, k. 190-191). Текст документу доступний он-лайн: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0077/PL_1_4_1-077_0382.html.

92. *Михайловський В.* Історія одного розмежування біля Крилоса в 1412 році. – С. 525-526.

93. *Полехов С.* Наследники Витовта. – М., 2015. – С. 137.

94. *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku*. – Wrocław etc., 1987. – Т. III. – Zeszyt 1. – S. 66.

95. Дуже привабливо було б віднести перебування Швитригайла в Галичі до 1398 –

1400 рр. – після повернення з Угорщини і до отримання Поділля. Але цьому, здається, суперечить згадка старости Галицького Бенька не лише у вересні чи листопаді 1398 і 11 березня 1400 р. (*Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej...* – Т. III. – Zeszyt 1. – S. 66), але й 1 жовтня 1399 р. (*Розов В.* Українські грамоти. – С. 59, № 32, за оригіналом).

96. *Розов В.* Українські грамоти. – С. 77-80, № 43, с. 82-84, № 45, с. 94-96, № 52, с. 109-111, № 60, с. 115-116, № 64 (все оригінали) і т. д.

97. *Halecki O.* Z Jana Zamojskiego inwentarza archiwum koronnego // *Archiwum Komisji Historycznej.* – Kraków, 1919. – Т. XII. – Cz. I. – S. 156 (переста акту 1423 р.).

98. *Stadnicki K.* *Synowie Gedymina.* – Lwów, 1853. – Т. II. – S. 170.

99. Новгородок-Сіверський точно входив до складу другого сіверського уділу Швитригайла, отриманого ним у 1420 р. (*Długossii J.* *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae.* – Varsaviae, 2000. – Liber XI. – P. 87; *Długosz J.* *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.* – Warszawa, 2009. – Ks. 11. – S. 90 (під 1418 р.)).

100. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej.* – Lwów, 1878. – Т. VII. – S. 50-51, nr XXVI. Акт опублікований з оригіналу підтвердження короля Жигимонта Августа від 27 серпня 1549 р., що містить більш раннє підтвердження Жигимонта I від 10 березня 1535 р. Але й тому грамота Владислава-Ягайла була подана не в оригіналі, а лише в копії. Видавці зазначили, що її «артукасу» є зовсім нехарактерною для латино-мовних актів Владислава-Ягайла, а латина містить «незлічені неграматичні звороти й мовні помилки. Такою латиною урядники канцелярії короля Владислава не писали». Звідси робиться висновок: «Отже артукасу документу того є артукасу тогочасних руських а не латинських документів, первісно був він по руськи написаний, а якийсь не дуже латини свідомий писар з канцелярії владики перемишльського перетлумачив його на мову латинську». Достовірність же самої грамоти, і навіть вказана в ній нереальна дата – 1407 р., коли митрополита Кипріяна вже не було серед живих, – у видавців особливих сумнівів не викликала (с. 51-55). Відоме ще одне підтвердження вказаного акта Жигимонтом I, від 12 листопада 1521 р., з якого випливає, що його латинський переклад було зроблено при підтвердженні королем Казиміром 24 жовтня 1464 р. («in stilum latinum translatae»), і вже тоді акт було датовано 1407 р. (*Matricularum Regni Poloniae summaria* / Ed. T. Wierzbowski. – Varsaviae, 1910. – Pars IV. – Vol. 1. – P. 225, nr 3943). Напевне, перекладач просто не зміг правильно перекласти проставлений в руському оригіналі рік «від сотворіння світу», позначений кириличними літерами-цифрами.

Митрополит Кипріан, ініціатор видачі та свідок грамоти, вирушив з Москви до ВКЛ 20 липня 1404 р. Наступного 1405 р. «Витовтъ поиде къ королю Ягайлу, а Ягайло поиде к Витовту, и снисодѣся въ градѣ Милолюбѣ, бѣ же ту с ними и Киприянъ митрополит, и пребываша вкупѣ недѣлю и разидошася разнѣ». 1 січня 1406 р. Кипріан повернувся до Москви, а 16 серпня помер (ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 233-234). Протягом 1405 р. Владислав-Ягайло був у Сандомирі 9 серпня та 11 вересня (*Gąsiorowski A.* *Itinerarium króla Władysława Jagiełły.* 1386 – 1434. – Warszawa, 1972. – S. 47). Грамоту перемишльській церкві видано «у Сандомирі після першої неділі Успіння [пресв. Діви] Марії (*Sandomiriae post primam dominicam Assumptiones Mariae*)». Перша неділя після вказаного свята (15 серпня), яке в 1405 р. відзначалося в суботу, відповідно, припадала на 16 серпня. Однак, згідно з дворовими рахунками Владислава-Ягайла, ще 14 серпня 1405 р. він перебрався до Віслиці, де перебував до 1 вересня. З інших варіантів, виходячи з ітнерарію короля, теоретично можливий лише один – він перебував у Сандомирі до 18 серпня 1394 р. (*Gąsiorowski A.* *Itinerarium...* – S. 38). Однак того року Кипріан до своїх південних єпархій не їздив, та й Владислав-Ягайло не міг тоді визнавати його «metropolitan Kiouiensis et *Haliciensis* tocusque *Russiae*». У 1398 р. Іван, єпископ Луцький, повідомляв, що «дал ми г[о]с[у]д[а]р[ь] мои, великыи король, митрополью Галицкую. Хочеть ми помочи на поставленьє митрополитомъ» (*Розов В.* Українські грамоти. – С. 55-56, № 30). Вказаний факт відбувся значно раніше: у жовтні 1393 р. патріарх писав Кипріану, що єпископ Луцький «вторгнувся до іншої церкви – до галицької митрополії. Оскільки він не лише володів нею близько двох років, але (...) сказав: «Галич даний мені королем, який є місцевий господар та володар». У січні 1397 р. патріарх писав до короля, щоб єпископ Луцький Іван залишив Галич, але тоді ж прямо нагадував Кипріану, що Галицька митрополія до його компетенції не

належить (Русская историческая библиотека. – СПб., 1880. – Приложения. – Стб. 262-264, № 39, стб. 300, № 44, стб. 308, № 45).

Отже, грамота Владислава-Ягайла Перемишльській єпархії, безперечно, відноситься таки до 1405 р. Владика Перемишльський Афанасій, якому вона видана, згадується 19 жовтня 1404 р. (Розов В. Українські грамоти. – С. 69, № 38). Зрештою, перелік свідків акту, за умови однієї необхідної корекції (Крістин з Острова став каштеляном Краківським лише в 1409 р., а до того був воєводою Сандомирським), цілком відповідає і ситуації 1407 р. (Akta grodzkie i ziemskie... – S. 53-54). Що ж до денної дати в латинському перекладі, то помилка в ній могла виникнути з двох причин: 1) у кириличному оригіналі могла бути вказана неділя *перед*, а не після Успіння Богородиці (тобто 9 серпня); 2) перекладач сплутав Успіння з Різдом Богородиці (8 вересня), яке в 1405 р. припадало на вівторок, а неділя після нього – на 13 вересня. Обидві дати цілком узгоджуються з ітинерарієм Владислава-Ягайла.

101. *Halecki O.* Z Jana Zamojskiego inwentarza archiwum koronnego // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1919. – Т. XII. – Cz. I. – S. 156 (регеста 2-ї половини XVI ст.).

102. *Halecki O.* Z Jana Zamojskiego inwentarza archiwum koronnego. – Cz. I. – S. 156.

103. *Długossii J.* Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Varsaviae, 2001. – Liber XI-XII. 1431 – 1444. – P. 27; *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 11-12. – S. 34.

104. *Długossii J.* Annales... – Liber XI-XII. – P. 36; *Długosz J.* Roczniki... – Warszawa, 2009. – Ks. 11-12. – S. 44 (тут латинське «peros», яке має значення «онук» або «племінник», явно помилково перекладено як «онук»).

105. *Wolff J.* Ród Gedimina. – Kraków, 1886. – S. 76.

106. *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – Т. I. – S. 38-40, 50-52. Що ж до Федора Любартовича, то Радзімінський вважав, що він «в Кропці останні роки свого життя провів і там правдоподібно закінчив життя наприкінці 1436 або на початку 1437 року» – коли згадується Андрушко з Кропця, нібито син і спадкоємець Любартовича (*Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków... – Т. I. – S. 28, 38). Раніше К. Стадницький також вважав Федюшка 1431 р. племінником Владислава-Ягайла, сином когось із його братів, але кого саме – так і не визначився, згадавши лише про фантастичну версію Нарбута, що Федюшко був сином Івана Володимировича Бельського, онуком Володимира Ольгердовича! Щодо Федора Любартовича, Стадницький припускав, що він міг дожити аж до 1463 р.! – скорегованому від такого ж «смішного» 1263 р., проставленого в одній з «жидачівських грамот» на місці вискобленої в оригіналі справжньої дати (*Stadnicki K.* Synowie Gedymina. – Lwów, 1853. – Т. II. – S. 170, 180, przym. 262).

107. *Мицько І.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів // Старий Луцьк. – Луцьк, 2009. – Вип. V. – С. 34-35. Цей пом'яник було виявлено А. Петрушевичем у складі обкладинок до двох книжок, а у 2005 р. реставровано.

108. *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 3-4.

109. *Wolff J.* Ród Gedimina. – Kraków, 1886. – S. 119-120.

110. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. III. – S. 10-11.

111. *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków... – Т. I. – S. 28-38.

112. Засновуючись на записах Уневського пом'яника, він приписував Федору Любартовичу численних нащадків, нібито здрібнелих та цілком забутих історією (*Stadnicki K.* Synowie Gedymina. – Lwów, 1853. – Т. II. – S. 171-172). Однак ще Ю. Вольф вказав, що в пом'янику мова мала йти не про нащадків, а про предків та родичів князя (*Wolff J.* Ród Gedimina. – Kraków, 1886. – S. 76).

113. *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича. – С. 3-4 (коментуючи цитований запис у пом'янику Самборського монастиря, автор пише, нібито це був «Упис неназваного по імені сина князя»), 5, прим. 17.

114. *Susza I.* Phoenix redivivus... – Zamość, M. DC. XL VI. – S. 27 (помилково 72).

115. Мова йде про вкладний запис на Євангелії початку XVI ст.: «В лѣт(о) 6800-го Рож(ества) Х(ристо)ва 1292 Сия книга сигліс Новый завѣт снисканѣемъ и трудомъ б(о)голюбивого Васілія князя Любартовича воеводы перемыского, придана быст до монастыря Лавровского от Лавра князя прапрадѣда его заложенного, іже обшар поля межи Подлѣсками Ляшками Ятвигами и Хлиплями лежачій к сему монастыреви прияте во богомолство в роды вѣчныи да не отдалено будет под анафемою» (Національна б-ка у Варшаві. – ВН. – Акс. 2652. – Арк. 21 зв.22). Польські дослідники пов'язували цей запис з князем Василем Михайловичем Сангушком († близько 1558), оскільки Сангушки традиційно вважалися нащадками Любарта. Однак вказаний діяч не мав жодного відношення до земель Польської корони. Натомість, І. Мицько вважав: «Попри недоречне датування (...) та недолугу мовну редакцію все інше відповідає реаліям кінця XIV ст.» (Мицько І. Про початки Святоонофрійського монастиря у Лаврові // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 27 28, 30). Насправді це не так.

Випадкової помилки в даті запису бути не може, оскільки 6800 р. «від сотворіння світу» дійсно відповідав 1292 року від Р. Х. Намісник Перемишльський ще у 1375 – 1376 рр. звався старостою, «Capitaneo» (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1870. – Т. II. – С. 8, nr V; Lwów, 1878. – Т. VII. – С. 19, nr XI, pryzr. 1; Lwów, 1880. – Т. VIII. – С. 14, nr IX). Щоправда, в акті 1390 р. фігурує «пань Фебрунь воевода» (Розов В. Українські грамоти. – С. 176, № 23а), але тільки в якості винятку; взагалі-то офіційного уряду воеводи Перемишльського ніколи не існувало (див.: Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII – XVIII wieku. – Wrocław etc., 1987. – Т. III. – Zeszyt 1. – С. 196-248, особливо 236). В кожному випадку, ми не можемо собі уявити, щоб адміністратором короля Польського в Перемишлі був князь Гедимінович, та ще й син Любарта – суверенного правителя всієї Волині, а колись і Галичини, причому абсолютно невідомий з інших джерел! Тому ми й не сумніваємося, що наведений запис – це безграмотна підробка керівництва Лавровського монастиря, що мала метою «задокументувати» права на вказані у ньому землі.

В статтє собраны, проанализированы и систематизированы известные сведения источников о жизни и семье князя Фёдора Любартовича – представителя династии Гедиминовичей, полной биографии которого на сегодняшний день не существует (1384 – 1408, 1431 гг.). Особенное внимание уделено недостаточно исследованному периоду, когда Фёдор был «державцей» Северной земли.

Ключевые слова: Фёдор Любартович, Вольнь, Северская земля, Владислав-Ягайло, Витовт, Швидригайло, Новгород-Северский.

Stanislaw Kelembet

**Theodor-Theodot (Fedyushko) Lyubartovich,
Prince of Lutsk and Volodimir, the ruler of Siver**

The article collected, analyzed and systematized all known sources of information about the life of Prince Theodor Lyubartovich, a member of the Gediminovich dynasty, whose full biography does not exist today (1384 – 1408, 1431). Particular attention is paid to the insufficiently studied period when Theodor was «the ruler» of Siver land.

Key words: Theodor Lyubartovich, Volhynia, Siver land, Vladislav-Yagailo, Vitovt, Shvidrigailo, Novgorod-Siverskyj.

Ганна Філіпова



ШВЕДСЬКИЙ ПОЛОН У ЧАСИ ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.: ЗНАЧЕННЯ БІОГРАФІЧНОГО АСПЕКТУ

У статті наведено три короткі біографії осіб, які перебували у шведському полоні під час Північної війни 1700–1721 рр. Це – представники різних соціальних верств: глиньський сотник, студент польсько-шляхетського походження та грек з Волощини, що став російським штигуном в Османській імперії. Біографічний аспект є досить показовим у контексті дослідження масштабних подій світової та вітчизняної історії. Такий підхід дозволяє поглянути на ці події з приватних, локальних позицій та висвітлити низку важливих, хоч і маловідомих аспектів.

Ключові слова: *військовополонені, Північна війна 1700–1721 рр., Полтавська битва, битва під Лісною, Гетьманщина, Шведське королівство, Московське царство.*

Життя полонених під час Північної війни є цікавою сторінкою історії кількох країн, яку досліджено недостатньо повно та глибоко. Однак, починаючи ще з ХІХ ст., подекуди з'являлися та з'являються праці українських, шведських та російських дослідників, де усе ж було предметно звернено увагу на військовий полон часів Північної війни. Це – роботи А. Оберга (монографія «Fångars elände: Karolinerna i Ryssland, 1700–1723», також питання гендерного характеру у контексті військового побуту і полону піднімалися дослідником у студії «Karolinska kvinnoöden») [29; 30]; Г. Шебалдіної (дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук «Шведские военнопленные в Сибири в первой четверти XVIII в.», монографії та статті «Заложники Петра I и Карла XII. Повседневный быт пленных во время Северной войны», «Karolinska krigsfångar i Sibirien», «Svenska krigsfångar i Ryssland» тощо) [25; 27; 28]. Звертають на себе увагу також статті та книги дослідників ХІХ–ХХІ ст.: С. Павленка, М. Катанова, А. Зуєва, Г. Чагіна, Є. Главацької та Г. Торвальдссена, С. Єфімова, Л. Капітонова, М. Комолова, Л. Котлярчук, О. Кошелевої, І. Юркіна та багатьох інших [19; 14; 12; 23; 9; 11; 13; 15; 16; 17; 26]. Матеріали на цю тему подекуди публікуються і на популярних краєзнавчих інтернет-порталах [24].

Автор публікації серед інших долучилася до розгляду даної тематики в українському контексті, дослідивши деякі реалії перебування контингентів полонених каролінів на будівельних роботах у гетьманських полкових містах (передусім, у Києві та Ніжині, див. статті «Відправлення шведських військовополонених з Києва до Ніжина в 1709 році», «Київ та полонені шведи часів Північної війни: запитання та маловідомі факти», «Київська група» полонених шведів Карла XII та Максиміліан Вюртемберзький») [20; 21; 22]. В останніх публікаціях було здійснено спробу висвітлити побутові особливості життя полонених вояків Карла XII, застосовуючи методи історичної антропології. До такої форми викладення матеріалу вдавалися такі дослідники, як Я. Грот (ще у ХІХ ст. він видав працю, присвячену шведським полоненим на території Московського царства та частково – Гетьманщини) [8], М. Катанов (що займався біографією Ф.Й. Страленберга) [14], О. Кошелева, П. Ен-

© Філіпова Ганна Володимирівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історії та археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

глюнд (який через призму доль окремих людей виклав перебіг Полтавської битви) [17; 10].

Однак набагато меншу увагу вчених прикуто до перебування українців у шведському полоні. Серед учених, що торкалися цього актуального та малодослідженого питання у своїх дослідженнях та розвідках, варто виділити Г. Генріксона [7].

Досить відомими є історії перебування у шведському полоні деяких представників української полково-сотенної старшини. В одному з синодальних списків Києво-Печерської лаври міститься такий запис щодо поминання Івана Мировича, переяславського полковника: «Род благородного Иоанна Мировича полковника Переяславского взятого в неволю шведскую на службе у пресветлого величества, в то время будущего союзе с королевским величеством на пароль короля шведскаго». Мирович був захоплений шведами під час боїв за Ляховичі («в осаде Лиховицкой в державе короля польскаго») 1 травня 1706 р., коли до оточення та полону потрапив майже весь Переяславський полк. Скоро разом з великою кількістю козаків-бранців з того ж полку його було «запроважено за море». У Швеції Мировича та переяславців утримували в місті Гетеборг (у наведеному джерелі – Готтебург). Полонені перебували у вкрай поганих умовах, і багато хто не пережив цього ув'язнення, а декотрі – й транспортування через Балтику. Серед таких був і Мирович – він помер майже відразу після прибуття до Швеції, «в день святя Великой Варвары», тобто 2 грудня за старим стилем. Його поховали козаки «под зборищем лютерским» [3, арк. 194; 7].

Полковник Мирович є досить відомою особою, тому його смерть у шведському полоні не залишилася непоміченою з боку сучасників та нащадків. У пропонованій статті здійснено спробу розкрити тематику полону у Північній війні через подання коротких біографічних відомостей про трьох досить різних за походженням, соціальним статусом та родом занять людей, імена яких не закарбувалися в історії: глиньського сотника Афанасія Жученка, студента з Новоградка Олександра Ластовського та таємного агента Петра І з Ніжина Костянтина Костянецького. Перелічених осіб об'єднує один факт з життєпису: всі вони також побували у полоні під час бойових дій 1706–1710 рр. Кожен з них по-своєму намагався уникнути тягот статусу полоненого. Зазвичай, найпершим способом, що спадав на думку тим, хто опинився військовому полоні, була втеча, та іноді в'язні намагалися користуватися зв'язками чи навіть власною харизмою, щоб покращити своє становище. По-різному ці люди жили після звільнення та закінчення війни, а також завершили своє життя та службову кар'єру. Та вплив перебування у полоні на кожного з героїв пропонованих невеликих біографічних нарисів не підлягає сумніву.

Афанасій Михайлович Жученко, глиньський сотник [18], зміг отримати цю посаду саме завдяки власним поневірянням у шведській неволі. До початку української кампанії Карла XII він уже мав неабиякий бойовий досвід. За його плечима були походи на Перекоп, Паланок, Кази-Кермен, Азов, Тавань, Печори, Бихов, до Польщі.

Спочатку Жученко вірно служив гетьману Івану Мазепі, супроводжуючи його у військових акціях, але, дізнавшись про те, що Іван Степанович вирішив перейти на бік шведів у наступному протистоянні на теренах України, захотів «відложитися» від гетьмана. Та дуже скоро в містечку Комишна Гадяцького полку він потрапив у полон до шведів: «полонився... неволею межи шведы» [2, арк. 2 зв.–3].

Афанасій Жученко виявив неабияку волю до звільнення. Він тікав два рази «к партии государевой», бажаючи приєднатися до військ Петра І, та кожного разу його ловили і приводили назад. Коли ним було здійснено другу спробу до втечі, шведи покарали його через побиття «острими розками вишневыми», від чого Жученко ледве не помер.

Та, відлежавшись і ледве зумівши встати на ноги, козак спробував утекти втретє, «отчавши своего жития», тобто вочевидь умови утримання українських полонених стали нестерпними. Характерною деталлю є те, що перед втечею він сповідався (мабуть, Жученко не був єдиним полоненим у цьому таборі, і серед бранців перебував православний священник). Третя спроба виявилась вдалою. «И Бог мне даровал свободу» – писав Жученко пізніше [2, арк. 3].

Судячи з усього, майже відразу за втікачем було організовано погоню. Жученко, перебуваючи не в найкращому стані після езекуцій, «не могучи... за силним нагоном от их шведов убежать додому моего в местечко Глинки», прибув у прилуцький Густинський Свято-Троїцький монастир. Там, щоб заховатися та перечекаати біду, він був змушений стати послушником і деякий час подорожувати разом з братією в умовах військового часу. І тільки коли новий гетьман Іван Скоропадський приїздив до Прилук перед Полтавською битвою, Жученко зміг поклонитися йому, покинути монастир та відбути до Глинок [2, арк. 3].

Та він не пробув удома довго – сам виявив бажання знову продовжити службу і виїхав під Полтаву, де взяв участь у битві зі шведами «при монаршой стороне». Не вдовольнившись такою «помстою» за страждання в ув'язненні, Афанасій Михайлович разом з князем Волконським відправився після битви до урочища Руська Коса, щоб ловити у полон солдат з війська Карла XII, яким вдалося втекти з поля бою. «И не малое число партизанов шведских в ту пору пойманных нами припрыважено» – згадував Жученко, додаючи, що разом з ним цією справою займалися козаки-перейславці Яків Берло та полковий осавул Лукаш [2, арк. 3].

Саме за ці хоробрі акції Жученко за наказом Петра I та універсалом Скоропадського був поставлений на посаду глиньського сотника. Та й після Полтавської баталії він брав активну участь у походах – побував під Кам'яним Затонем, відправляв якусь службу в Києві, потім поїхав до Царицина, ще пізніше – був серед тих, хто будував Ладозький канал, а звідти вже відправився до Низового походу.

Будучи відчайдушною людиною, звичною до військових небезпек, Афанасій Жученко став жертвою адміністративного свавілля у мирний час. У 1726 р. жителі містечка Комишної Семен Передертій та Іван Балко звинуватили Жученка у тому, що під час Північної війни він не просто потрапив до шведської неволі, а й перейшов на бік ворога і разом з каролінськими роз'їздами грабував місцевих жителів, у тому числі й чолобитників. Та «заводчики» не змогли знайти доказів і за зведення наклепу їх били киями. Але вони не відступалися і вирішили зайти до справи з іншого боку. За допомогою роздавання хабарів їм вдалося перетягнути на свій бік поручика Гадяцького полку та канцеляриста Малоросійської колегії Тихона Глібова, який, у свою чергу, послав до Жученка солдата з наказом негайно з'явитися до колегії «на розправу» [2, арк. 3].

Коли сотник приїздив до Глухова, Глібов запросив його до себе і почав залякувати: «Ежели ты своих челобитчиков не погодишь то смертным кнготом казнен будешь и худоба твоя пропадет». Щоб цього не сталося, поручик вимагав у глиньського сотника грошей.

Бажаючи добитися правди, Жученко пішов до членів Колегії, полковника Кошелева та майора Фунікова, але останній став «страцать» козака таким само чином: «Буде ты ж не погодишь челобитчиков а попадешься нам в Коллегию... згинешь и запропастишь всю худобу». Члени Малоросійської колегії теж почали вимагати хабарі, причому докладно розписавши, скільки й кому Жученко має сплатити, щоб його залишили у спокої. «И я убегаючи мордерства Колезкого, что и мало винних Коллегия умертвляет, а весьма невинных зело обдирает... мусил им дати что они требовали» – писав сотник. Зрештою, на одні хабарі він витратив 665 рублів [2, арк. 3 зв.].

Показовою є також історія польського студента з Новогрудка, шляхтича Олександра Яновича Ластовського. Разом зі своїми шістьма друзями, теж студентами, Ластовський скоїв вбивство «жида» і, щоб уникнути кари, вони приєдналися до корпусу генерала Адама Людвіга Левенгаупта, який в той час рухався територією Польщі (ці події відбувалися влітку 1708 р.). «И иные до маеюров, а он Александр до енерала Левенгофа пристал и был за хлопца» [4, арк. 5]. Левенгаупт, за спогадами сучасників, був людиною напрочуд підозрілою, песимістичною та схильною бачити змови проти себе навіть там, де їх не було [10, с. 78–79; 6, с. 7]. Тому той факт, що він узяв собі в службу польського авантюриста, видається винятковим. Та, як можна переконатися з подальшого розвитку подій навколо Ластовського, студент був харизматичною особою, яка вміла відшукувати собі впливових друзів.

«Якое войско шведское од войска великороссийского также в Полщи наполю прозываемом Пропойском было разбито, теди и бывших меж них студентов так и его Александра взято было в полон и отправлено в Киев» [4, арк. 5]. Мається на увазі битва біля Лісної, точніше, її початковий етап, коли корволант О. Меншикова кілька разів атакував біля Пропойська частини шведського обозу [6, с. 22; 5, с. 16–21].

Ластовський разом зі шведами, захопленими під Лісною (тобто восени 1708 р.), жив в Києві до кінця літа 1709 р. Він згадував, що полонених почали переводити до Москви задля залучення до будівельних робіт тільки після того, як до них приєднались ті, кого захопили під Полтавою (та, мабуть, Переволочною). «Потом по баталии шведской под Полтавою будучи одослано их на Москву. Где отец Прокопович ректор Киевский од князя его милости Господина Михаила Михайловича Голицына оного Александра одправил завсюди з собою в Киев...» [4, арк. 5]. Користуючись протекцією Феофана Прокоповича, Ластовський повернувся до студентського життя, але через три роки він покинув Київ і «ходив... по розных городах».

Близько 1713 р. Ластовський завершив свої мандри між Ніжином та Воронежем. А ще через чотири роки там відбулися події, що й стали приводом для фіксації цієї авантюрної біографії у джерелах – а саме матеріалах судочинства, котрі вважаємо за потрібне привести у даній статті у якості колоритного нарису з тогочасного життя.

Тож, опинившись у полковому місті, Ластовський знову вдався до грабунку. Він викрав сорочку воронізького сотника Холодовича, а потім вдерся до будинку полкового судді Романа Лазаревича та обікрав пані Олександриху, сусідку Лазаревича.

У 1717 р. у день Успіння (29 серпня за старим стилем) полковий суддя відлучився на святкування до пана Васильовича та заночував у гостині. Його дружина відправилася на всенощну. У цю ніч з його дому було викрадено коштовності, що зберігалися у скриньці, яка стояла у спальні: золотий ланцюжок вартістю 30 червонців, дві нагайки, золотий перстень «з камінцем червоним», золотий обруч, позолочені персні з двома зеленими камінцями, срібну ложку, фляжку, 50 золотих, 3 таляри тощо [4, арк. 3–3 зв]. У крадіжці відразу звинуватили «дворову дівку» Параску – її схопили та ув'язнили.

На допиті Параска дала показання. Уночі, коли «пані Романова» відправилася до всенощної, дівчина вийшла до двору, де зустріла ще одну служницю судді – Марусю. Бажаючи забрати в неї свою плахту, Параска попросила Марусю відімкнути світлицю. Взявши одяг, вона теж пішла слухати службу, а повернувшись, побачила на дворі Олександрихи незнайомого чоловіка. Параска розповіла про це Марусі, а потім – своїй пані, коли та йшла до заутрені. Та жінки вчасно не помітили ніякої пропажі у власному домі, тому й вирішили, що злодій вдерся лише до садиби Олександрихи [4, арк. 4].

Розслідування тривало до вересня. Тоді до суду явився дяк Трисвятительської церкви у Воронежі Яків і показав, що привів до церковної школи студента Олександра. Коли вони ходили до лазні, дяк помітив, що студент взяв з собою незвично розкішний одяг «у ретязях, что круг руки пливе» [4, арк. 4]. Про це донесли сотнику Ластовського упіймали, доправили на допит і він з власної волі зізнався у скоєному. Виявилось, що у Трисвятительській школі Ластовський мав розмову з іншими студентами й пожалівся на власну бідність і те, що йому навіть нічого вдягти. Студент Іван Кросток відповів, що на дворі сотника Холодовича достатньо полотна і порадив пограбувати двір, але тоді Ластовський відмовився і ненадовго покинув Вороніж, щоб просити милостиню. Та, не маючи з цього зиску, він все ж повернувся до грабунку.

У Ніжині Ластовський таємно вдерся до двору Олександрихи і звідти спостерігав, як полковий суддя Лазаревич та його дружина покидають дім. Дочекавшись, поки усі підуть з суддівського двору, він переліз через паркан і, проникнувши до будинку, зламав замок до світлиці. Основною метою злодія було викрасти одяг та взуття, але він не зміг знайти те, що б йому підійшло, і у процесі обшуку кімнати натрапив на скриньку з коштовностями, яку забрав собі [4, арк. 5].

1767 р. житель Ніжина Костянтин Іванович Костенецький бив чолом графу П. Румянцеву з проханням про захист та підтвердження універсалів, виданих йому

в різні роки гетьманами Скоропадським, Апостолом та Розумовським, а також членами Малоросійської колегії. Костенецький був старим вдівцем і його останні роки були тяжкими: «Понеже терпим от разного званія людей жактокіе обиды... и дочерь мою родную напрасно обезвечили коя и доньне рукою и ногою правими невладеет». Чолобитник жалівся, що Ніжинський магістрат перестав поважати право його родини на звільнення від усіх градських повинностей, а заробляти на життя самостійно ні він, стара та хвора людина, ні скалічена невідомо ким донька вже не могли [1, арк. 376 зв., 377–378].

Та Костянецький прожив досить цікаве життя, сповнене небезпечних політичних авантур. За його словами, ще в юності, почувши про те, що цар Петро I прихильно ставиться до іноземців, які переходять на російську службу, він переїхав до Ніжина: «Будучи я нижайший еще вмолодых летах... услышал в своем отечестве всепревысочайшими Его Императорского Величества военных регул також градских и других узаконених правил учреждениями распространившуюся не токмо вососедственных Российского Государства но и в дальнейших монархиях благоцветущую Российского Государства славу... пожелал пожизнь мое высокославному всероссийской империи престолу верноподданическо служить». Звідки походив Костенецький та як його звали вдома, з документів неясно, але можна припустити, що він був волохом або турком. На останнє може вказувати той факт, що, переїздивши до України у 1706 р., він швидко «ізобучился российского языка ічастю божественного писания», тобто заново вивчив поряд з мовою основи православної віри. І саме знання турецької мови допомогло йому знайти своє місце на царській службі – стати таємним агентом [1, арк. 376].

Жив він тим, що разом з групою ніжинських греків (членів великої грецької общини) переправляв конфіденційні дипломатичні послання, що йшли з Константинополя до Москви і Петербурга і назад. Костянецький згадував, що він «езживал через почты для перевода их наречия россиянам», тобто служив перекладачем. Він «отправлял ту должность со упованіем что заслужбу... повысокомонаршей милости достойним награжденіем как и прочими волунтирами получено неоставлен буду».

Спочатку Костенецький таким чином служив російським міністрам, але в 1710 р., виконуючи разом зі своїм товаришем, греком поповичем Костянтином Вагачем, доручення передати секретну пошту до Виборга, отримав завдання передати папери особисто до рук царя. Та, повертаючись морем, агенти були захоплені шведами [1, арк. 376].

Спочатку їх тримали під арештом на судні, потім перевезли до Стокгольма, де всіляко знущалися та залякували, утримуючи у вкрай жорстоких умовах: «Особливо в Стеколме по некоторому доносу немалую претерпевали нужду и страхование смертное». У своїй чолобитній Костенецький не вказує, коли саме і яким чином йому все ж вдалося звільнитися з полону (своє звільнення він називає «случайним», що наводить на думку про втечу), але відомо, що повернувся він дуже хворим. У Петербурзі його прийняв на тимчасове проживання канцлер Російської імперії граф Г. Головкин. Звідси «за листом» гетьману Скоропадському Костянецького було відпущено спочатку до Глухова, а потім і до Ніжина, де він «долговременно немощствовал». Через це продовжувати службу Костянецький уже не зміг – тепер він би не витримав швидких перегонів між Константинополем та Росією. Та завдяки минулим заслугам колишній агент почав користуватися милістю та захистом гетьмана. Згодом Костянецький одружився, «неімея здесь никого зсвойственних где би главу приклонить» [1, арк. 376 зв.]. Врешті-решт, Румянцев зглянувся на прохання Костянецького, підтвердивши його права та документацію на них.

Бачимо, що навіть з наведених коротких біографій стає можливо зробити висновки про загальні умови утримання в'язнів у шведському полоні, з перипетій долі окремих людей – про масштабні військові та політичні події, що збурювали Україну у першій чверті XVIII ст. Тож поряд із загалом незначним рівнем дослідженості теми, очевидно, що джерельна база, відкладена у фондах лише тільки українських архівів,

таких як Центральний державний історичний архів України та Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, цілком дозволяє провадити досить плідні студії і отримувати цінну інформацію.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 55453-55580 (41). 1675–1786 рр. Малоросійський рукописний збірник. Ведомости из полковых канцелярий о службе казаков, происхождении, поведении и достоинстве полковых чиновников, сотников и др. 503 арк.

2. ІР НБУВ, ф. І, спр. 58886. История Глинской сотни и заметки о правах первой половины XVIII в. Копии, черновики, заметки. 17 арк.

3. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, група збереження «Книги», 2080. 1757–1834 гг. Синодик. Б.с.

4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51, оп. 3, спр. 333. Справа про надання Ніжинському полковому судді Роману Лазаровичу с. Бугринівки Новгородської сотні Стародубського полку, та про його майнові спори з жителями Воронежської сотні Ніжинського полку. 30 арк.

5. Артамонов В. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном. 1708 г. М.: ООО «Издательство «Цейхгауз», 2009. 64 с.

6. Беспалов А. Сподвижники Карла. М.: «Рейтаръ», 2003. 152 с.

7. Генріксон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://getmanat.org/z-ukrayini-doshvetsiyi-dolya-polonenih-kozakiv-pid-chas-pivnichnoyi-viyuni/>

8. Грот Я. О пребывании пленных шведов в России при Петре Великом // Журн. Мин-ва народ. просвещения. М., 1853. Ч. 77. 63 с.

9. Главацкая Е., Торвальдсен Г. Сибирский Вавилон: шведские узники в начале XVIII века // Quaestio Rossica. 2015. № 4. С. 215–240.

10. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Х.: «Фоліо», Шведський інститут (Стокгольм), 2009. 345 с.

11. Ефимов С. Шведские артиллеристы в русском плену // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Четвертой Международной научно-практической конференции 15–17 мая 2013 года. СПб., 2013. Ч. II. С. 147–171.

12. Зуев А. «В русскую службу шел волею» (Шведские военнопленные периода Северной войны на русской службе в Восточной Сибири) // Историческое, культурное и природное наследие. Улан-Удэ, 1997. Вып. 2. С. 7–17.

13. Капитонов Л. Репатриация шведских военнопленных из России после окончания Северной войны 1700–1721 гг. // Россия и Швеция в Средневековье и Новое время: архивное и музейное наследие. Труды ГИМ. М., 2001. Вып. 133.

14. Катанов Н. Швед Филипп Иоган Страленберг // Известия Общества археологии, истории и этнографии. Казань, 1903. Т. 19. Вып. 2. С. 105–128.

15. Комолов Н. Пункт назначения – Азов. Пленные шведы на юге России до и после Полтавы // Полтава. Судьба пленных и взаимодействие культур. Родина. М., 2009. № 7. С. 89–92.

16. Котлярчук Л. Шведская школа в Тобольске (1712–1721) // Скандинавские чтения 2004 года. СПб., 2005. С. 456–462.

17. Кошелева О. Дерзость капитана Старшинта. Шведские пленные в России // Родина. 2009. № 7. С. 85–88.

18. Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 году. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ukraine/XVIII/1720-1740/Sostav_starsiny/sostav_1725.htm.

19. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2017. 512 с.

20. Філіпова Г. Відправлення шведських військовополонених з Києва до Ніжина в 1709 році // Ніжинська старовина. Ніжин-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. № 23 (26). С. 73–77.

21. Філіпова Г. «Київська група» полонених шведів Карла XII та Максиміліан Вюртемберзький // Другі Києвознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Другі киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти». Київ, 29 березня 2017 року. К.: «Фоліант», 2017. С. 217–221.
22. Філіпова Г. Київ та полонені шведи часів Північної війни: запитання та маловідомі факти // Сіверянський літопис. Чернігів, 2017. № 6 (138), 2017. С. 20–28.
23. Чагин Г. Шведы в Северном Прикамье в первой четверти XVIII века // Шведы и Русский Север. Киров, 1997. С. 202–206.
24. Шведские военнопленные в Подмосковье. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kukovenko.ru/istoricheskie-materialy/shvedskie-voennoplennye-v-podmoskove>.
25. Шебалдина Г. Из огня да в полон. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://russkiymir.ru/media/magazines/article/141689>.
26. Юркин И. «Свейские полоненики» на Туле и окрест // Россия и Швеция в Средневековье и Новое время: архивное и музейное наследие. Труды ГИМ. М., 2002. Вып. 133.
27. Sjobaldina G. De karolinska krigsfångarnas insatser i det akademiska utforskandet av Sibirien // Sverigekontakt №3, Goteborg 2015. S.12–14.
28. Sjobaldina G. Svenska krigsfångar i Ryssland // Sverigekontakt Goteborg 2017 № 1. S. 18–23.
29. Åberg A. Fangars elände: Karolinerna i Ryssland, 1700–1723. Stockholm: Natur och kultur, Cop., 1991. 228 s.
30. Åberg A. Karolinska kvinnoöden. Stockholm: Natur och Kultur, 2001. 170 s.

Анна Филипова

**Шведский плен во время Великой Северной войны 1700–1721 гг.:
значение биографического аспекта.**

В статье приведены три краткие биографии особ, побывавших в шведском плену во время Северной войны 1700–1721 гг. Это – представители разных социальных групп: глинский сотник, студент польско-шляхетского происхождения и грек из Валахии, ставший русским шпионом в Османской империи. Биографический аспект достаточно показателен в контексте исследования масштабных событий всемирной и отечественной истории. Такой подход позволяет взглянуть на эти события с частных, локальных позиций, а также осветить ряд важных, хоть и малоизвестных аспектов.

Ключевые слова: военнопленные, Северная война 1700–1721 гг., Полтавская битва, битва под Лесной, Гетманщина, Шведское королевство, Московское царство.

Hanna Filipova

**Swedish captivity during the Great Northern War 1700–1721:
the importance of biographical dimension.**

The article contains three short biographies of persons who were in the Swedish captivity during the Northern War of 1700–1721. They are representatives of different social groups: a Glinsky centurion, a student of Polish gentry and a Greek from Walachia who became a Russian spy in the Ottoman Empire. The biographical aspect is quite indicative in the context of the studies of large-scale events in world- and national history. This slant allows us to look at these events from private, local points of view, as well as highlight a number of important, albeit little-known aspects.

Keywords: prisoners of war, the Northern War 1700–1721, the Battle of Poltava, the Battle of the Lesnaya, Hetman State, the Kingdom of Sweden, the Moscow kingdom.

Андрій Бовгиря



«ИЗМЕНИЧЬИ РОДСТВЕННИКИ»: ДО ПИТАННЯ ПРО ДОЛЮ МАЗЕПИНЦІВ У ПОСТ-ПОЛТАВСЬКУ ДОБУ

На основі документів установ політичного розшуку Російської імперії досліджується питання репресій проти родичів прибічників гетьмана Мазепи, до яких належали представники відомих старшинських родів Гетьманщини. Увага приділена правовим основам їхнього статусу, диференціації заарештованих, їхньому побуту в ув'язненні, подальшій долі.

Ключові слова: мазепинці, Гетьманщина, політичне судочинство, репресії.

Складовою політичного судочинства й процесів над прибічниками Івана Мазепи стали репресії проти так званих «изменичьих родственников». Це були родичі й близькі тих старшин, які взяли сторону шведського короля й підтримали гетьмана Мазепу. У багатьох із них в Гетьманщині лишилися родини, які опинилися під повним контролем російської адміністрації. Як зазначає О. Грушевський, кількість таких родин на Лівобережжі була доволі значною, що створювало додаткові труднощі для Мазепи і Карла, оскільки росіяни використовували їх як засіб тиску на прибічників Мазепи. Аби нівелювати цей тиск та убезпечити себе, багато родин переїздило до табору короля¹. Ті, кому це не вдавалося, були заарештовані.

Варто зазначити, що родичі, звинувачених у злочині «по первых двух пунктах», згідно із тогочасними правовими уявленнями і практиками також трактувалися як злочинці. Це регламентувала відповідна стаття «Соборного уложенія», згідно з якою відповідальність за вчинений злочин ділили усі домочадці та близькі родичі засудженого². Логіка такої норми полягала в тому, що свояки не могли не знати про злочинні наміри, відтак вони звинувачувалися в «недоносі». Окрім цього, покарання родичів було своєрідним актом помсти з боку держави³. У даному випадку це ще був й інструмент тиску на прихильників Мазепи та превентивний захід для тих, які залишалися лояльними царю⁴.

Навіть незначний обсяг збережених документів, що проливають світло на цю тему, дозволяє виокремити кілька категорій «изменичьих родственников». Одні з них переселялися в глиб Гетьманщини, ближче до російських кордонів, або ж на Слобожанщину, аби мінімізувати їхні зв'язки із закордонням. Такою, наприклад, була родина полтавського полковника Івана Левенця. Попри те, що він не підтримав Мазепу, його близьких переселили в Харків, аби тримати полковника під контролем⁵.

Іншу категорію становили ті, хто після відносно нетривалого слідства, що провадилося в Лебедині, Глухові, Сумах, канцелярії київського губернатора, відправлялися у місця заслання. Це були, як правило, люди із близького оточення гетьмана, провина яких, на думку тогочасних організаторів слідства, була очевидна. Їхнє майно конфісковувалося як «изменичьи маестности» й передавалося більш лояльним до царського уряду співвітчизникам⁶.

Один із збережених документів містить інформацію про заслання в монастир на «Белое озеро» племінниці Мазепи Марфи, її челядниці Катерини – в Сибір,

© **Бовгиря Андрій Маркович** – кандидат історичних наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України.

челядників Мазепи Яна Перевського й Стефана Руслановича – в Архангельськ. У матеріалах цієї ж справи фігурують архімандрит Батурицького монастиря Гедеон, кілька його монахів, які підлягали ув'язненню в Соловецький монастир. Туди ж потрапив лохвицький протопоп Іван Рогачевський, відомий своїми промазепинськими висловлюваннями під час заслання в Соловецькому монастирі⁷. Інші прихильники Мазепи в кількості тринадцять чоловік, серед них родич Пилипа Орлика Григорій Новицький⁸, разом зі своїми родинами були заслані до Сибіру⁹.

У царському указі 1710 р. регламентовано деталі заслання – «под крепким караулом на вечное житие», визначено суми грошового утримання на час слідування до кінцевого пункту заслання – так звані «прогонные деньги». Їх виділялося 35 рублів, з розрахунку 5 рублів на одну підводу. Таким чином цей «невільницький обоз» до Сибіру міг нараховувати близько семи підвід¹⁰.

Найчисленнішу ж категорію родичів мазепинців становили члени родин представників генеральної старшини, які підтримали гетьмана. Серед них були й ті, що повернулися в царське підданство чи навпаки залишилися вірними Мазепі, та після смерті гетьмана послідували в еміграцію до Польщі, Швеції, Османської імперії. Після звістки про перехід Мазепи на бік шведського короля, їхні родини, які знаходилися в Гетьманщині, опинилися фактично в заручниках. Спочатку частина з них перебували під своєрідним домашнім арештом, інші – були одразу ув'язнені на території Гетьманщини, чекаючи подальшого вирішення своєї долі. Багатьох членів родин мазепинців відправили до Москви. У 1712 р. туди поїхали родини Покотил, Гамалій, Максимовичів, очільники яких на той час уже перебували на засланні у Сибіру. Нова хвиля репресій проти мазепинців була, очевидно, викликана діями гетьмана Пилипа Орлика, який незадовго перед цим здійснив свій невдалий похід на Правобережну Україну в 1711 р. Відтак царський уряд проводив превентивні дії в середовищі неблагонадійних старшин та їхніх родин, які могли підтримати гетьмана.

Перед тим як послідувати в заслання, родини тримали в монастирській в'язниці «по всей строгости» без дозволу жодних зовнішніх зносин¹¹. Засуджених членів родин часто утримували порізно. Так, Василь Мирович – брат «мазепинця» – переяславського полковника Федора Мировича утримувався «под крепким караулом» із 12 солдатів окремо від дружини¹². Пізніше умови ув'язнення були дещо послаблені з дозволом кореспонденції з Україною. Такий привілей, очевидно, був пов'язаний із фінансовими труднощами утримання засуджених, яким відтепер дозволялося приймати грошову й продуктову допомогу з Гетьманщини. Відомо, що в'язням виділялися «кормовые деньги», за які вони могли придбати собі харчі. Так, В. Герцику виділяли по 10 копійок на день, іншим – по 3-5 коп.¹³ Утім, це зовсім не означає, що кошти доходили до адресата. Корупція та схеми здирств в тогочасній пенітенціарній системі створювали значну різницю між регламентованим фінансуванням й коштами, які реально отримували ув'язнені¹⁴.

У такій ситуації листи на батьківщину, а також численні чолобитні на царське ім'я були частиною стратегії виживання мазепинців. Дружина В. Мировича неодноразово писала листи до царя з проханням збільшити грошове утримання: «Сижу я за караулом и помираю голодною смертию, а муж мой меня не кормит, а которые skarбы есть у мужа, мне не отдает»¹⁵. Тож вона просила у чоловіка віддати їй пожитки, аби продати їх і прохарчуватися. Збереглась і відповідь на це В. Мировича, який повідомив, що жодного майна дружини у нього немає. Придане, про яке вона натякає, залишилося у розпорядженні миргородського полковника Апостола. Свого ж їй нічого не віддасть, бо і так уже спрдала частину його речей¹⁶. Подібні ж листи з проханнями писала й дружина В. Герцика, яка перебувала у Москві з двома синами і скаржилася на вбогість та голодування¹⁷.

У 1715 р. кількість утримуваних у Москві родичів мазепинців поповнилася. Це було пов'язане із поверненням в Гетьманщину представників політичної еміграції, що перебували разом з гетьманом Пилипом Орликом в Османській імперії. Йдеться про родини Гамалій, Кандиб, Горленків, Даниловичів. Обнадіяні монаршим прощенням, обіцянками повернення урядів, земель та майна, по поверненні вони були затримані

в Глухові. Згодом за вимогою Ф. Протасєва гетьман Скоропадський відправив їх до Москви. Режим їхнього утримання тут дещо різнився від умов попередників. Їх тримали на Малоросійському подвор'ї, де вони мали змогу купити або винайняти житло. Додатковими інструкціями їм гарантувалося життя «безо всякого утеснення»¹⁸. Втім, відносна свобода не гарантувала добробуту. У листі Максимовича на батьківщину, очевидно до сина Андрія, той просив про допомогу: «Призри на отческую нищету не допусти мене от гладу безвременно умерти. Проси сродственников, приятелей твоих и моих».¹⁹ Подібні за змістом листи Максимович писав і до своєї сестри в Гетьманщину.

Листи на батьківщину мали й ще одну мету. Принаймні такий її вимір воліли вбачати царські урядовці. Від родичів вимагали писати листи до тих старшин, які ще знаходилися в еміграції, тобто в «измене». Аби вони, наслідуючи приклад своїх співвітчизників, поверталися в Україну, сподіваючись на повернення царської милості. В протилежному разі їх родичі – московські заручники, можуть бути вислані до Сибіру²⁰. Не відомо чи дійсно такі «мотиваційні» листи до мазепинців були написані їхніми родичами.

Наразі знаємо достеменно про один такий лист. Щоправда, написаний багато пізніше від згадуваних тут подій у 1731 р., причини й мотивація якого мали вже зовсім інше підґрунтя. Його автор Петро Мирович, а адресат – батько Федір Мирович, переяславський полковник і прибічник гетьмана Мазепи, що емігрував до Польщі після полтавської поразки. Після смерті матері два сини Федора Мировича – Петро і Яків zostалися на опікуванні дядька Павла Полуботка.

Вони ж супроводжували останнього під час сумнозвісної депутації до Санкт-Петербурга в 1723 р.²¹. Навчалися, за розпорядженням нової імператриці Катерини I, в Академії наук, звідки їх невдовзі вигнали. За правління Петра II Петро Мирович став особистим секретарем царівни Єлизавети. Менший брат Яків їздив у 1730 р. до Польщі умовляти свого батька покаятися в «измене»²². В 1731 р. Петро Мирович здійснив поїздку в Україну, аби судитись зі своїми двоюрідними братами Андрієм та Яковом Полуботками за родинне майно. Під час перебування в Україні Петро написав лист своєю батькові-мазепинцю²³. Зміст цього листа не стільки адресований батькові із осудом його участі у справі Мазепи, скільки спрямований на різке засудження існуючого в Гетьманщині становища, а також різка негачія щодо всієї історії пост-Хмельницької України. Ця історія, на переконання Петра Мировича, є смугою суцільних зрад «прославилась наша Малороссия себе в ненависть и презрение...». Старшина є збіговиськом крадіїв і невдячних зрадників, що лише й шукають нагоди для власного збагачення і не виявляють належного пошанування до своїх російських зверхників. Автор листа пише, що через це йому соромно за свою «малоросійскую породу» і якби не нагальні справи, він ні на мить не залишався б у цій країні. Учасники депутації 1723 р. також піддалися звинуваченням, «яко бедного народа обидители главные». Їхній арешт вважає цілком справедливим: «за непотребные умысли учиненные нахальным прошеніем на арест сести повелено, чему я сам самовидец»²⁴. Цей лист є предтечею відомої записки радника гетьмана Розумовського Григорія Теплова, написаної напередодні ліквідації гетьманату в 1764 р.²⁵. Але лист Мировича відзначається більшою непримиренністю до української історії та порядків та неприхованою апологетикою імперії. Очікуваний ефект від листа мав прямо протилежний результат. Семен Нарішкін – російський резидент при гетьмані Д. Апостолі, якому Мирович вручив означений лист для прочитання і відправки адресату, побачив у ньому небезпечні ідеї. «Експертиза» змісту листа, проведена в Таємній канцелярії, виявила в ньому «многие предрзости». За що самого автора та його брата Якова було піддано слідству та відправлено на заслання до Сибіру: «Такого подозрительного человека [Ф.Мировича] детей в государстве держать опасно. И впредь он с отцом своим корреспонденцию мог иметь и за таковым подозрением в Сибирь их сослать»²⁶. Невдовзі вирок було пом'якшено, брати отримали дозвіл на вільне поселення, а Петро Мирович дослужився навіть до Єнісейського губернатора²⁷.

Доля мазепинців, утримуваних у Москві, складалася по-різному. Частина їх невдовзі повернулася в Гетьманщину в 1720-х рр. Більша ж їхня кількість у 1715–1716 рр.

була відправлена до Сибіру. Там знову ж таки їхній життєвий шлях тривав у різних обставинах. Хтось помер, не витримавши умов заслання, комусь навпаки вдалося збудувати кар'єру на новому місці й у нових умовах. Така різниця людських доль викреслюється навіть на прикладі однієї родини – вже згадуваних Мировичів. Два її представники стали місцевими адміністраторами²⁸. Їхній дядько – Василь Мирович помер «в дальних сибирських городах» через кілька років після заслання. Померли також його діти та племінники. Матері ж прибічника Мазепи Федора Мировича Пелагеї Захарівні, засланої в Сибір в 1716 р., вдалося повернутися на батьківщину разом із синами, онуками й правнуками аж в 1749 р.²⁹

Схожа доля була і в членів родини Герциків. Через участь голови родини – Григорія Герцика у справі Мазепи, його близькі були ув'язнені в Глухові, потім відправлені до Москви, а звідти в Сибір. Два сини Григорія – Василь та Іван також потрапили разом із матір'ю в сибірське заслання. Згодом Василю дозволили переїхати в Санкт-Петербург, де з 1731 р. став служити солдатом. Він фігурував в одному з доносів за підтримку зв'язків із своїм дядьком – Пилипом Орликом, який знаходився в той час у Криму. Василь Герцик також часто «ходатайствовав» за свого брата Івана, що залишився в Сибіру, спробував навіть передати для нього гроші, отримані від Орлика³⁰.

Окремі фігуранти політичних процесів проти мазепинців продовжували перебувати у в'язницях на території Гетьманщини впродовж тринадцяти років після акції Мазепи³¹. Підтвердженням цьому є інструкція від 1721 р. Колегії іноземних справ до київського губернатора з вимогою представити список «колодников малороссиян, приличествующих к измене Мазепиной». На виконання інструкції був наданий перелік із 27 чоловік, що утримувалися у в'язницях Києва й Ніжина. Тут, окрім прізвищ в'язнів, перераховані обставини затримання кожного та ступінь їх співучасті в подіях 1708–1709 рр. Як правило, їх захопили російські драгуни або донські козаки під час виконання ними дрібних доручень Мазепи та старшини – передачі кореспонденції, заготівлі фуражу та продовольства та ін. Подальша доля засуджених не відома. Із документів відомо, що пощастило звільнитися лише одному із них – Івану Терноліту, заарештованому в 1715 р. за те, що був слугою племінника Мазепи Войнаровського³².

Самого ж Андрія Войнаровського заарештували у Гамбурзі в 1716 р. в результаті ретельно спланованої операції та переправили до Петербурга. Матеріали слідства у його справі містять протокол допиту, який зрештою не надав жодних корисних для тогочасних російських спецслужб свідчень. Слід віддати належне Войнаровському, він не доніс на жодного із своїх співвітчизників³³. Сім років Войнаровський провів у в'язниці Петропавлівської фортеці і згодом був відправлений до Сибіру на «вольное житие», де й помер імовірно в 1741 р. В архіві Преображенського приказу міститься цікава справа, яка трохи проливає світло на період життя Войнаровського в засланні. Йдеться про донос 1725 р. на архімандрита Єнісейського Спаського монастиря за те що він часто запрошував племінника гетьмана до монастиря на гостини, незважаючи на те, що жителі Єнісейська усіх чинів цуралися цього засланця³⁴.

З племінником Івана Мазепи пов'язана ще одна справа 1720 р., що стосується обставин перебування в московському ув'язненні, до відправлення в Сибір. У ній, зокрема, міститься свідчення одного з охоронців Войнаровського про його участь у змові з метою отруєння Петра І. Головним ініціатором названо навіть сподвижника царя Олексія Мусіна-Пушкіна: «Когда стоял на карауле у изменника Мазепи племянника генерала Енаровского к нему приходил капитан Колтовского полка Михаил Куроедов и дал ему полученное от Ивана Алексеевича Мусина-Пушкина зелье для того чтоб Енаровский поднес царю водку с тем зельем»³⁵.

Фактично процес над Войнаровським став останнім розслідуванням справ дійсних «мазепинців», тих, які тим чи іншим чином брали участь у виступі гетьмана. У 1710-х і подальших роках каральна активність у цьому напрямку установ політичного нагляду та розшуку Російської імперії спрямовувалася майже винятково на вербальні дії. Саме ж означення «мазепинець» надовго входить до політичного й публічного дискурсу, маркуючи таким чином людей нелояльних до імперії.

1. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709) // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1909. – Т.ХСІІ. – С.42.
2. Соборное уложение 1649 года. – М., 1961. – С. 72.
3. Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII в. – М., 1999. – С.176.
4. Перелік осіб, репресованих за участь в подіях 1708–1709 рр., а також членів їх родин див.: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи. Соратники та прибічники. – Київ, 2004. – С. 550–571.
5. Костомаров Н.И. Руина, Мазепа, Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 749.
6. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708–1709). – С.42–43.
7. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.124. – Оп.1. – 1710 р. – Спр.6 – Арк. 54 зв.
8. Григорій Новицький – син Іллі Новицького, полковника компанійського (охочкомонного полку), резидент гетьмана Івана Мазепи при польському коронному гетьмані А.Сенявському. Заарештований після Полтавської битви і засланий спочатку до Москви, а в 1712 р. в Сибір. Перебуваючи на засланні, досліджував життя і побут тамтешніх корінних народів. Результатом роботи стала праця «Краткое описание о народе остячком» (1715) – перша наукова розвідка про народи ханти і мансі.
9. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1710 р. – Спр.6. – Арк. 71 зв.
10. Там само. – Арк. 63.
11. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1712 р. – Спр.6. – Арк. 19.
12. Там само. – Ф.124. – Оп.1. – 1716 р. – Спр.5. – Арк. 13.
13. Там само. – Ф.124. – Оп.1. – 1715 р. – Спр.5. – Арк. 10.
14. Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII в. – С. 590–614.
15. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1715 р. – Спр.5. – Арк. 8.
16. Там само. – Арк.16.
17. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1715 р. – Спр.5. – Арк. 10.
18. Там само. – Арк. 67.
19. РДАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1716 р. – Спр.5. – Арк. 7 зв. – 8.
20. РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1734. – Арк. 833-834.
21. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – М., 1995. – С. 83.
22. РДАДА. – Ф. 349. – Оп.1. – Спр.52. – Арк. 2–12.
23. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.293. – Арк. 1–12. Текст листа опубліковано: Горбань М. Лист Петра Миновича до батька-мазепинця [Федора Миновича] // Україна. – 1927. – № 5. – С. 6–22.
24. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.293. – Арк. 7.
25. Теплов Г.Н. О неурядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – С-Пб., 1856. – Т. 1. – С. 171 – 196.
26. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – № 293. – Арк. 204зв. – 205.
27. Горбань М. Лист Петра Миновича до батька-мазепинця. – С. 21. На цій посаді П.Минович не облишив свого «ремесла» доносителя. Єнісейський воевода продовжував розсилати доноси на різних осіб до Сибірського приказу (по неполітичних мотивах, в основному по 3-му пункту). Зокрема П.Минович, повертаючись з полювання, побачив як каторжанина везуть не закованого. Результатом став донос на конвоїра. Воевода Минович продукував стільки доносів, що Таємна канцелярія змушена була реагувати, видавши спеціальну інструкцію про неприйняття жодних доносів і про меморій від нього (РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1085). До цього, під час перебування в Гетьманщині відомо про донос 1732 р. Петра Миновича на переяславського жителя Данила Будаковського, який від «отца моего-изменника из Полци письма привозил к обозному генеральному Якову Лизогубу». Влаштовували очні ставки Лизогубу і Будаковському (РДАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1793. – Арк. 387).

28. Яков Миревич був призначений воєводою в м. Кузнецьк.
29. РДАДА. – Ф.248. – Оп.113. – Кн. 216. – Арк. 1–36.
30. РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 511.
31. Останнім часом з'ясовано, що Самійло Величко – автор одного з козацьких літописів, був також ув'язнений за підтримку Мазепи й перебував в ув'язненні на території Гетьманщини впродовж періоду з кінця 1708 по 1715 р. Див.: Таирова Т. К. Біографії автора казацької летописи Самойло Величко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2016. – №2. – С.76–86.
32. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 29. – Кн. 1734. – Арк. 686–762.
33. Матеріали допиту А.Войнаровського зберігаються в паперах російського історика XVIII ст. Г.-Ф.Міллера – РДАДА. – Ф.199. – №40. – Ч.1. Текст допиту опублікований Володимиром Радовським: Радовський В. Допит Войнаровського – небожа Мазепи // *Дзвін*. – 1992. – № 7/8. – С.123–126.
34. РДАДА. – Ф.371. – Спр.2553.
35. РДАДА. – Ф.371. – Оп.4. – Спр.474. – Арк. 256.

On the basis of the documents of the political investigation institutions of the Russian Empire, the issue of repression against relatives of Hetman Mazepa's supporters, which belonged to representatives of nobility of the Hetmanate, was analyzed. Attention is paid to the legal foundations of their status, the differentiation of those arrested, their life in custody, and their subsequent fate.

Key words: *Mazepintsy, Hetmanate, political justice, repression.*



ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Ольга Гейда

●

ВИБОРИ ДО ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1909 р. НА ШПАЛЬТАХ МІСЦЕВОЇ САТИРИЧНОЇ ПЕРІОДИКИ

Стаття присвячена висвітленню виборів до складу Чернігівської міської думи у 1909 р. на шпальтах місцевих сатирично-гумористичних журналів. Зібрані матеріали дають змогу проаналізувати альтернативні погляди на керівний склад міської думи, методи політичної боротьби та політичні уподобання чернігівців тієї буремної доби.

Ключові слова: історія Чернігова, міська дума, виборче законодавство початку ХХ ст., сатирична періодика Чернігівщини.

Революція в Російській імперії 1905–1907 років викликала розквіт сатиричної журналістики. Наприкінці 1905 р. почався процес політичного самовизначення газет і журналів. Він був обумовлений появою легальних партій, у тому числі консервативних і поміркованих, що відразу ж позначилося на ідейній диференціації преси та суттєвому зростанні її тиражів. Друк набув виразного опозиційного характеру, особливо це виявилось у появі сатиричної періодики. На сторінках сатиричних журналів були представлені різнопланові жанри політичної сатири: шаржі, карикатури, малюнки, вірші, памфлети, гуморески, анекдоти, фейлетони. Час існування більшості сатиричних часописів був досить коротким, зважаючи на характер матеріалів, які друкувалися на їхніх сторінках. Деякі з них побачили світ кілька разів, були й такі, які засвідчили своє існування лише одним номером.

За підрахунками дослідників, у 1905 – 1907 рр. в українських містах видавалося сорок шість сатиричних періодичних часописів. У Києві виходило 17 видань, в Одесі – 12, у Харкові – 9, Катеринославі – 3, Миколаєві – 2, Полтаві – 1 [4, с. 145].

Чернігів теж не стояв осторонь бурхливих процесів становлення демократичної журналістики. У місті впродовж 1907 – 1909 рр. побачили світ два сатиричні видання: з березня 1907 р. почав виходити «Черниговский летучий юмористический и сатирический листок», який у липні 1907 р. був змінений у щомісячний політичний, літературний, гумористичний журнал «Волна», що виходив до грудня 1909 р. включно. Обидва видання друкувалися російською мовою. У Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського зберігається майже повний комплект означених видань (три випуски «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка» та повні підшивки журналу «Волна» за 1907 та 1909 рр. [5])

Видавцем-редактором трьох випусків «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка» та журналу «Волна» у 1907 – 1908 та № 1–2 за 1909 р. був В. (Сучек) Сучков. Починаючи з об'єднаного № 3 – 5 за 1909 р. посада видавця та редактора відокремлювалися. Редактором видання став Є. Корноухов. Беззмінний видавець обох журналів, Володимир Мінич Сучков, служив помічником класних

© Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

наставників у Чернігівській чоловічій гімназії та мав чин колезького реєстратора. Євген Олександрович Корноухов працював у духовній консисторії, а з 1909 р. був обраний хранителем музею та бібліотеки Чернігівської губернської вченої архівної комісії [6, с.22].

Редакція у 1907 р. розміщувалася у будинку Маркельса по вул. Бульварній (нині – Преображенська), поряд з Олександрівським готелем. У 1909 р. вона переїхала у будинок Бондаренка на розі вул. Бульварної та Мстиславської. Місцем видання як «Черниговского летучего юмористического и сатирического листка», так і часопису «Волна» впродовж 1907 – 1909 рр. зазначено друкарню Чернігівського губернського земства.

Поява у провінційному Чернігові такого роду видання не залишилася без уваги. Часопис постійно відчував опір консервативної частини суспільства та представників влади. У видавця журналу В. Сучкова були проблеми з директором гімназії та з керівництвом Київського навчального округу внаслідок доносу чернігівського осередку «Союзу руського народу». Посада редактора сатиричного журналу «Волна» стала причиною поспішного звільнення з роботи у Чернігівській духовній консисторії і Є. Корноухова.

Тематично статті видання можна поділити на умовні групи: загальна політична ситуація в країні, чернігівське суспільство та його вади, вибори до місцевих органів влади, міські органи управління, заклади освіти та медицини, осередки культури, спорту та розваг, міська інфраструктура та благоустрій. Статті витримано у стилі сатири та іронії, тому факти з життя Чернігова іноді викладені у завуальованій або алегоричній формі, без зазначення офіційних назв установ та прізвищ людей. Форми викладу матеріалу були доволі різноманітні: анекдоти, говірки на новий лад, байки, нариси з натури, п'єси, драматичні монологи. Значну частину матеріалів видання становлять вірші різних жанрів: від ліричних до політично-сатиричних.

Не обійшло своєю увагою видання і вибори гласних до Чернігівської міської думи, які відбувалися у місті у жовтні-листопаді 1909 р. Згідно з діючим на той час виборчим законом від 1892 р., податковий ценз для виборців змінювався майновим: у невеликих містечках – не менше 300 крб (на ті часи суттєва сума). Термін проживання у містах необхідний для допуску до висунення кандидатів на посади зменшувався до одного року. Виборчі права для установ зберігалися лише за торговими закладами. Положення 1892 р. передбачало, що деякі категорії громадян взагалі не матимуть права висувати свої кандидатури, а саме: місцеві працівники прокуратури, священики, особи, які перебували під наглядом поліції, а також утримувачі і постійні клієнти приватних винних крамниць. Зберігалися обмеження і для євреїв. Кількість гласних нехристиянського віросповідання не повинна була перевищувати п'яту частину їх загальної чисельності в думах. Крім того, приблизно п'ята частина виборців до виборів не допускалася через несвоєчасну сплату міських зборів. Унаслідок цих заходів кількість виборців зменшилася у кілька разів. Середній їх відсоток упав до 1% від загальної кількості населення міста.

Були внесені зміни і до процедури виборів гласних. Так, балотуванню міг підлягати кожен, хто був рекомендований не менше ніж п'ятьма виборцями або шляхом самовисування. Цим свого роду нарадам із п'яти виборців дозволялося складати списки запропонованих кандидатів у гласні, що могло бути для виборців певним полегшенням при голосуванні. Пропозиції щодо кандидатів у гласні виборці могли зробити при отриманні вхідних білетів на виборче засідання або у проміжок часу між видачею білетів і виборами.

Матеріали про підготовку та проведення виборів до Чернігівської міської думи, вміщені на шпальтах сатиричного журналу «Волна» (у трьох номерах за 1909 р.) та дозволяють акумулювати інформацію про кількісний, персональний, професійний і національний склад нової думи та політичні уподобання чернігівської громади, а також проаналізувати альтернативну від офіційної інформацію щодо суспільного сприйняття відносно нового явища політичного життя Чернігова початку ХХ ст. та відтворити усі етапи цього процесу. Вони дають змогу з'ясувати маловідомі факти

з біографій міських чиновників та навіть їх психологічний портрет у нестандартній та жвавій інтерпретації політичної сатири. Зрозуміло, що достатньо різка критика претендентів на депутатське крісло була справою незвичною та навіть крамольною для політичних технологій того часу – тим більш цікавою та корисною для сучасних дослідників є зібрана інформація.

У № 19/1909 р. у статті «Новая Черниговская дума» подано повний склад депутатського корпусу думи та проаналізовано принципи її формування. Загалом зі складу старої думи було переобрано лише одинадцять осіб (27,5%). Решта двадцять три гласні новообрані. Троє представників єврейських партій по квоті, два відомчі представники (від духовенства – протоієрей А. Шестериков та земства – Д. Тризна) та один член управи. Загальна кількість гласних дорівнювала сорок осіб. Праві партії отримали меншість (15 місць), більшість за прогресивними партіями [1, с. 475-476].

Сподівання демократичної частини чернігівського суспільства емоційно виражені у вірші відомої поетеси та активної співробітниці згаданих сатиричних журналів Зинаїди Додіної «К выборам»:

«С душой разбитой и усталой я шла домой
Весь город спал, во мрак осенний погруженный
И даже страж ночной дремал.
Кой-де унылое мерцание убогих тусклых фонарей
Мысль наводило на сознание, что нет здесь жизни, нет людей.
Что город наш гнилым болотом глухой провинцией залит;
А то, что служит нам оплотом – и пальцем не пошевелит.
Но вдруг мелькнуло чрез мгновение в моем мозгу, что близок час
Когда настанет пробуждение, когда заря взойдет для нас!» [1, с. 474]

Вимоги гласних новообраної думи від виборців теж були викладені у своєрідній формі у вірші «Чего я хочу?»:

«Я хочу, чтоб наша дума членов умных избрала.
Что б принялась она за дело, что б как прежде не спала.
Я хочу, чтоб грязных улиц больше не было нигде.
И одни лишь мостовые, что б сменили их везде.
Я хочу, чтобы горело больше ярких фонарей.
Что б прохожий, то и дело не ломал ног в тьме ночей.
Что ж сказать мне в заключение? Разве только пожелать,
Что б людей идейных, честных в члены думы нам избрать» [1, с. 481-482].

Паралельно з виборами гласних відбувалося голосування за кандидатуру міського голови Чернігова. «В Чернигове при полном безлюдьи, при отсутствии хоть сколь-нибудь солидных и серьёзных сил в деле ведения и управления городского хозяйства, знания этого крупного и сложного механизма – вопрос, кого почтить избранием в городские головы, является вопросом в высшей степени сложным. На мрачном фоне нашего безлюдья и полного отсутствия умения и способности с пользой служить интересам родного города в качестве главы городского муниципалитета – имя Аркадия Васильевича Верзилова по всей справедливости является единственной светлой точкой. За это говорит очень многое: и университетское образование, и в высшей степени добросовестное и продуктивное служение городу в продолжение шестнадцати лет подряд, в трудной экономической ситуации, из которой он вышел с честью, не оставив места для упреков ни со стороны выборщиков ни со стороны населения», – писав про кандидатуру на посаду міського голови автор «Волны» під псевдо Чичок-Люкстар [1, с. 478]. Для стимулювання більш широкого обговорення кандидатур на сторінках часопису публікувалися навіть епіграми на кандидатів у гласні достатньо цікавого змісту [1, с. 480-481].

Верзилову

У тебя есть ум и знания,
Благородная душа.
Только больно добр ты очень
И податлив – вот беда!
Но мы все ж тебе желаем
Во главе управы быть,
Только маленький дерзаем
Мы советик предложить:
Слушай слева, слушай справа,
А себе на ус мотай.
И чужим умом не думай –
Своему работу дай.

Демидову

Нет ни одной черты в тебе,
Что б мог ты влечь людей к себе.
Одна корысть в тебе сидит
Во всем она лишь говорит.

Добровольскому

Хоть массой ты и не любим,
Но человек талантливый.
И мы душевно все хотим,
Тебе пост удержать желанный.

Результат виборів та новообрані гласні думи засмутили редакторів: «Все то же, что видели и слышали мы в прошлой думе! И не верится, что новая дума, одиннадцатая по созыву при действии городских Положений, будет непохожею на своих предшественниц. Те же люди, те же интересы, и неужели та же прежняя, старая жизнь будет руководить и новую думу?» [2, с. 518-522.] Підбиваючи результати виборів, автор фейлетону «Панорама» попереджає гласних.

«Смотри – вот главная картина: то дума нового созыва.
Хоть избраны все те, что были прежде,
но все ж на них взираем мы в надежде,
что время лучшее настанет, и город наш от сна воспрянет.
Итак, прощаемся мы с вами на четыре года,
но дав предупреждение вам такого рода:
коль, если появятся опять грешки у вас,
тогда уж не пеняйте несколько на нас –
о них мы будем делать вам напоминание,
чтоб обратили вы на нас свое внимание» [3, с. 560].

«Черниговский летучий юмористический и сатирический листок» та часопис «Волна» розпочали своє існування у складних умовах реакції. Чернігівське суспільство не було знайоме з місцевими прикладами гумористичної журналістики та з недовірою ставилося до пропозицій змінити сталі норми та традиційні принципи взаємовідносин влади та народу. На відміну від офіційної преси, яка фінансувалася урядом, сатирична періодика була справою приватною. За існуючих на тоді законодавчих можливостей контролю над пресою видавати такі часописи було справою досить ризикованою, навіть небезпечною. Тож особиста заслуга видавця та редактора відіграла у трирічному існуванні журналу визначальну роль. Видавець, редактор, автори часопису були проникнуті вірою у необхідність та корисність своєї роботи і виконували її відповідально. Поява у Чернігові місцевих сатиричних видань мала

значний суспільний резонанс. Видання користувалися популярністю серед освіченого товариства, були виразниками настроїв демократичної інтелігенції, яка задихалася в умовах реакційного державно-бюрократичного режиму, та стали першими ластівками місцевої демократичної журналістики ХХ ст.

1. Волна. – 1909. – № 19.
2. Волна. – 1909. – № 20.
3. Волна. – 1909. – № 21.
4. Гейда О.С. До історії періодичної преси на Чернігівщині: сатиричний журнал «Волна» 1907 – 1909 рр. // Скарбниця української культури. – 2016. – № 17. – С. 85 – 95.
5. Демченко Е. П. Сатирическая пресса Украины 1905–1907 гг. – К., 1980.
6. Календарь Черниговской губернии на 1907 г. – Чернигов, 1907. – Адрес-календарь.

Ольга Гейда

Выборы в Черниговскую городскую думу 1909 г. на страницах местной сатирической периодики

Статья посвящена освещению выборов в Черниговскую городскую думу в 1909 г. на страницах местных сатирически-юмористических журналов. Собранные материалы позволяют проанализировать альтернативные взгляды на руководящий состав городской думы, методы политической борьбы и политические предпочтения черниговцев той бурной эпохи.

Ключевые слова: история Чернигова, городская дума, избирательное законодательство начала ХХ в., сатирическая периодика Черниговщины.

Olga Heyda

Elections to the Chernihiv Duma in 1909 on the pages of the local satirical periodicals.

The article is devoted to the coverage of the elections to the Chernihiv City Duma in 1909 on the pages of local satirical and humor magazines. The collected materials give an opportunity to analyze alternative views on the leadership of the city duma, the methods of political struggle and political preferences of the Chernihiv citizens of that troubled age.

Key words: Chernihiv, City Duma, electoral law of the early twentieth century, satirical periodicals of Chernihiv.



ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 75.052.025.4:[726:27-523.41(477.51-25)

Алла Гаркуша

●

ОЛІЙНИЙ ЖИВОПИС (ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.) СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ (XI ст.) У ЧЕРНІГОВІ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається низка проблем, пов'язаних зі створенням, історією досліджень та реставраціями олійного стінопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові, що виникли під час досліджень.

Ключові слова: *стінопис, об'єкт дослідження, розбіжності, датування, термін виконання, реставрація.*

З-поміж древньої та унікальної архітектурної спадщини, якою відомий Чернігів, особливо вирізняється Спасо-Преображенський собор. Його будівництво почалося у першій половині XI ст., замовником виступив тодішній князь чернігівський Мстислав Володимирович, один із старших синів Великого київського князя Володимира Святославовича. У першій половині 30-х років XI ст. у будівництві собору сталася перерва, пов'язана зі смертю фундатора. За деякими припущеннями чернігівський Спас був добудований після завершення будівництва у Києві Софійського собору. До нашого часу Спаський собор унікально зберігся, його основна конструкція не зазнала значних змін, також добре збереглася внутрішня архітектура храму. Найбільших змін за час існування церкви зазнав декор інтер'єру. Початкове внутрішнє опорядження храму можна уявити лише фрагментарно. Сучасна храмова декорація сформувалася з деталей XI, XVIII – XX ст. Її основою можна вважати іконостас XVIII ст. та настінний живопис, виконаний олійними фарбами у першій чверті XIX ст. Незабаром даному стінопису виповниться 200 років з часу створення. Однак, незважаючи на такий чималий період існування, щодо даних розписів є низка питань, на які поки що не знайдено відповіді. Мета даної студії – окреслити деякі проблеми, що виникають у ході досліджень олійного стінопису Спасо-Преображенського собору.

Власне об'єктом вивчення Спасо-Преображенський собор став ще у другій половині XVIII ст. У наступні сто років (др. пол. XVIII ст. - пер. пол. XIX ст.) у дослідників сформувалася певна схема, за якою більшість з них описували древній храм. Схема ця у переважній більшості досліджень виглядала так:

- історія та датування пам'ятки;
- пошкодження і перебудови собору;
- місцезнаходження Красного терему;
- князівські поховання собору;
- іконостас [1, с. 36 – 40].

У праці «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», виданій за редакцією

© Гаркуша Алла Броніславівна – завідувач науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

архієпископа Філарета Гумілевського, у книзі 5-й, присвяченій м. Чернігову, в описі Спасо-Преображенського собору було вміщено окремий розділ під назвою «Іконостас і розпис стін собору». Це, по суті, перша у XIX ст. згадка про настінний живопис, створений у Спаському соборі у першій чверті XIX ст., і перший випадок, коли даний стінопис згадується як складова внутрішнього опорядження собору [2, с. 11-19]. Надалі серед дослідників Спасо-Преображенського собору дорядянського періоду стосовно згаданого вище живопису спостерігається різне ставлення: одні не звертають уваги або ж згадують про нього надзвичайно лаконічно, деякі згадують зневажливо [3, с. 36 – 40]. Таким чином, ще з кінця XIX ст. у дослідженнях, присвячених Спаському собору, окреслюється проблема, яку можна визначити як *«визнання монументального розпису першої чверті XIX ст. як окремої складової декору інтер'єру»* (курсив. – **А. Гаркуша**). До прикладу, у статті академіка архітектури А. Авдєєва та художника архітектури А. Павлінова «Спасопреображенський соборний храм у м. Чернігові», що була опублікована у часописі «Зодчий» № 6 за 1882 р. (у дужках зазначимо, що з часу створення живопису на момент публікації пройшло понад півстоліття, і вже відбулася його перша реставрація) про настінний розпис пишеться: «В 1820 р. всередині храму **стіни розписані різними фарбами ...**» (курсив. – **А. Гаркуша**) [4, с. 81-83].

Уперше на олійний стінопис Спасо-Преображенського собору як *об'єкт дослідження* (курсив. – **А. Гаркуша**) звернув увагу П. Добровольський у публікації «Архів Чернігівського Кафедрального собору». Він розлогіше, ніж в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії», подає інформацію, описує не лише повну версію історії створення живопису, в т. ч. варіанти проектів розписів, а й історію реставрації даного живопису в 70-х рр. XIX ст. [5, с. 9–19]. По суті, саме П. Добровольський уводить у повноцінний науковий обіг інформацію щодо олійного стінопису Спаського собору першої чверті XIX ст., після нього інші дослідники так чи інакше починають звертати увагу на розписи у своїх дослідженнях.

Так, у 1908 р. соборний священник А. Єфімов у роботі «Чернігівські кафедральні собори золотoverхий Спасопреображенський і Борисоглібський...» пише: «... собор ... пофарбований всередині під мармур і стіни розписані **прекрасним символічним та історичним живописом**, що зберігся і до теперішнього часу» (курсив. – **А. Гаркуша**) [6, с. 24]. У другому виданні даної роботи, що вийшло 1910 р., автор уже не обмежується кількома реченнями про розписи, а присвячує їм два розділи – «Стенная роспись алтаря» та «Стенная живопись в остальных частях собора» і главу V «Історія реставрацій собору в XIX ст.». У розділах «Стенная роспись алтаря» та «Стенная живопись в остальных частях собора» А. Єфімов перераховує і коротко описує сюжети, та вказує на місце їхнього розташування, в той же час уникаючи якоїсь певної якісної оцінки живопису [7, с. 56–61]. У главі V «Історія реставрацій собору в XIX ст.» автор публікації, по суті, подає інформацію, опубліковану П. Добровольським, з історії створення настінного розпису та його реставрації [7, с. 76 – 90]

Професор М. Бережков у своїй праці «До історії Чернігівського Спаського собору» щодо настінного живопису XIX ст. обмежується лише однією фразою: «... подальше оздоблення храму живописом і здійснення всіх інших робіт у ньому закінчилося лише під кінець 1824 р.» [8, с. 11–14].

Несподівано різкою видається оцінка олійного стінопису першої чверті XIX ст. відомим російським істориком, мистецтвознавцем, дослідником архітектури Г. Лукомським, яку зустрічаємо у праці 1912 р. «О древне-русском зодчестве Чернигова». На сторінці 23 вказаного видання читаємо: «У 1820 р. стіни були всередині пофарбовані (і доволі потворно) під колір різних мармурів; ...» [9, с. 23]. Залишається не зрозумілим, чому Г. Лукомський написав про «стіни... **пофарбовані** (і доволі потворно) **під колір різних мармурів**» (курсив мій. – **А. Гаркуша**), адже «під мармури» за планом були пофарбовані лише вертикальні площини деяких конструктивних елементів центральної нави. У другому, переробленому варіанті плану розписів, автор проекту о. Іоанн (Єленев) зазначає: «... 38) нижні чотири круглі клони, з їх пілястрами, приведені були за допомогою алебастра та шліфування у вигляді і міцністю світлорожевого, з кольоровими жилочками, мармуру, ... 40) усі шість верхні, грановидні стовпи представити, за допомогою олійного пензля, у вигляді світлосірого з білими шарами мармуру; 41) всі капітальні стовпи пофарбувати також у вигляді білого з червоними шарами, мармуру» [10,

с. 15]. Інші частини храму, а саме північна та південна стіни, усі склепіння, всі п'ять бань, стіна між нартексом та центральною частиною собору, вівтарний простір — все це, відповідно до плану, заповнювали сюжетні композиції. Навіть якщо припустити, що на час написання Г. Лукомським своєї праці стінопис Спаського собору був істотно закопчений, він не міг бути зовсім непоміченим. Складається враження, що дослідник або якимось чином не помітив живопису, або взагалі не знав про його існування, скориставшись думкою і враженням щодо даного стінопису з якогось іншого джерела.

Як бачимо, дослідники дорядянського періоду розходяться в думках, оцінюючи якість розписів від «прекрасного» (А. Єфимов) до «потворно» (Г. Лукомський), більшість же лише обмежується констатацією наявності у декорі древнього храму такої складової як олійний настінний розпис, створений у першій чверті XIX ст. У радянський період (1917 – до кінця XX) інтерес до цього стінопису, по суті, виник аж у кінці 60-х на початку 70-х років XX ст. у зв'язку з початком масштабної реставрації у приміщеннях Спаського собору [11, с.300 – 307]. По мірі того, як завершувалася реставрація тієї або іншої частини стінопису, інформація про цю частину вводилася в науково-красознавчий обіг.

Певні розбіжності існують серед частини дослідників і щодо датування живопису. Так, «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» за редакцією архієпископа Філарета (Гумілевського) та П. Добровольський в «Архіві Чернігівського кафедрального собору», а за ними і більшість дослідників спираються на дату завершення розпису Спаського собору 1824 рік.

У той же час у своїй статті «Спасопреображенський соборний храм у м. Чернігові» (1882 р.) академік архітектури А. Авдєєв та художник архітектури А. Павлінов датують настінні розписи 1820 роком. Через 30 років після А. Авдєєва та А. Павлінова (1902 р.) цю ж дату – «1820 рік» – повторює Г. Лукомський. Датування стінопису 1820 роком, на думку автора цієї статті, не є обґрунтованим. За даними, які подає П. Добровольський в «Архіві Чернігівського кафедрального собору», у 1820 р. початковий план настінних розписів, складений настоятелем собору о. Іоанном (Єленевим), був ним же істотно відкорегований на вимогу новопризначеного архієпископа чернігівського Лаврентія Бакшевського через затратність [12, с. 68]. А власне роботи по розпису стін почалися лише у березні 1821 р. одразу після підписання контракту з підрядником. Як бачимо, говорити про 1820 р. як рік початку робіт по розпису собору не має підстав. Чому Авдєєв і Павлінов, а за ними і Лукомський використовують цю дату, залишається незрозумілим.

Певні питання виникають щодо виконавця (виконавців. – **А. Гаркуша**) стінопису. У джерелах про Акіма Юріна зазначається «знаменитий у ті часи підрядник», однак не пояснює причин такої «знаменитості» [13, с. 9]. П. Добровольський наводить текст контракту, в якому зазначається обсяг робіт, терміни виконання, оплата і т. інш., а наприкінці: «... у чому і підписався *художник* (курсив мій. – **А. Гаркуша**) Іоакім Федоров Юрін». Отже, Юрін, вочевидь був підрядником і художником-виконавцем в одній особі. У зв'язку із цим постає інше питання. Юрін, розпочавши роботи у березні 1821р., бере на себе зобов'язання завершити всю роботу: «до першого числа наступного вересня (тобто 1821р.); ...» [14, с. 17]. Зважаючи на дуже великий обсяг роботи, терміни виконання – приблизно півроку – викликають подив, тим більше, що, зрештою, ці терміни були грубо порушені [15, с. 18]. Зовсім нічого не відомо про тих, хто допомагав Юрину у роботі над стінописом, адже, вочевидь, він навряд чи взявся за таку складну і масштабну роботу одноосібно.

Низка питань щодо олійного стінопису першої чверті XIX ст. Спаського собору постає у сфері історії реставрацій. За час існування даний живопис пережив кілька реставрацій [16, с. 25 – 31]. Перша з них відбулася у 1872 р., майже через півстоліття після створення розписів, і полягала у тому, що: «... увесь настінний живопис ... був поновлений, до того ж, після промивання склепінь, стін і карнизів, всі малюнки, які є на склепіннях і стінах церкви, поновленні свіжими фарбами, без зміни характеру малюнків та самого колориту», як зазначається у П. Добровольського [17, с. 18-19]. Однак старший науковий співробітник Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»), мистецтвознавець Т. Омельченко (працювала у середині 90-х р. XX ст.) піддала сумніву цю інформацію. Підставою для сумніву стала різниця у рівні майстер-

ності й художній манері композицій західної стіни центральної нави. Крім того, мистецтвознавець критично висловила з приводу фаховості згаданої реставрації в плані методики її проведення. На думку Т. Омельченко, закріплення поновленого живопису сумішшю оліфи та клею призвело до швидкої втрати початкової яскравості кольорів [18]. На жаль, далі констатації цього факту Т. Омельченко у своїх дослідженнях не пішла, тому питання, наскільки сильно реставрація 1872 р. змінила початковий вигляд стінопису першої чверті XIX ст., залишається відкритим. Ситуацію могли б прояснити звіти про реставрацію олійного живопису 70-90-х роках XX ст. Однак наразі постає проблема із власне звітами. У фондах Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» зберігається лише документ «Проектні пропозиції щодо реставрації настінного живопису Спасо-Преображенського собору у м. Чернігові», які стосуються реставрації живопису у північній наві [19]. Що ж до реставрації живопису південної нави, то звіт має вигляд довідки, написаної у довільній формі.

Нині чи не найбільшою проблемою монументальних розписів, яким присвячене дане дослідження, є те, що вони знаходяться у діючому храмі, де двічі на день правиться літургія, відповідно горять свічки, по неділях та у свята збирається велика кількість людей, що істотно змінює температурно-вологісний режим у споруді, що у свою чергу негативно позначається на розписах. Уже тепер олійний стінопис потребує ретельного експертного обстеження і подальших рекомендацій щодо збереження, адже з часу останньої масштабної реставрації пройшло понад чверть століття і за останні роки здійснювалося лише обстеження окремих композицій та відповідні консерваційно-реставраційні роботи пошкоджених незначних ділянок [20].

Вище означені проблеми мають зовсім не абстрактне значення для вказаного об'єкта досліджень. За кілька років виповнюється 200 років з часу завершення малярських робіт, і вже сама ця дата ставить даний монументальний розпис як пам'ятку в один ряд з такою частиною внутрішнього опорядження Спасо-Преображенського собору як, до прикладу, іконостас, що «старший» від живопису лише на пару десятиліть. Зважаючи на такий вік, настінні розписи Спасо-Преображенського собору потребують більш ретельного нагляду та охорони і більш глибокого дослідження.

1. Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст.–1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2016. – №2. – С. 36 – 40.

2. Гумілевський Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. / Ф. Гумілевський // кн. 5. – Чернигов. 1874. – С. 11-19.

3. Гаркуша А. Олійний стінопис (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору в Чернігові в історико-краєзнавчій літературі дорадянського періоду (XIX ст.–1917 р.) / А. Гаркуша // Сіверянський літопис. – 2016. – №2. – С. 36 – 40.

4. Авдеев А. А., Павлинов А. М. Спасопреображенский соборный храм в Чернигове [Електронний ресурс] А. А. Авдеев, А. М. Павлинов // Зодчий. – 1882. – № 6, – С. 81-83, режим доступу http://arch-grafika.ru/news/zodchij_1882_vyp_1_6/2012-01-02-1759.

5. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского правления, 1902. – Вып.4: 1900 – 1902. – Отд. 2. – С. 9–19.

6. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние. / А. Ефимов – Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. – С. 24.

7. Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский священоисторические памятники-храмы XI века их прошлое и современное состояние. / А. Ефимов – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – Вып. 2,3,4. – С. 56–61.

8. Бережков М. Н. К истории Черниговского Спасского собора. / М. Н. Бережков. Москва, 1911. – С. 11–14.

9. Лукомский Г. К. О древне-русском зодчестве Чернигова. [Електронний ресурс] / Г. К. Лукомский. – С.-Петербург, 1912. – С. 23, режим доступу http://book-old2.ru/1912_lukomsk3/Indexfr.html, дата доступу: 20.10.2014.

10. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 15

11. Гаркуша А.Б. Реставрації настінного живопису (перша чверть XIX ст.) Спасо-Преображенського собору м. Чернігова у другій половині XX та на початку XXI ст./ А.Б. Гаркуша // Карнабідівські читання: зб. наук. пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури [редкол.: Ю.О. Соболев (голова) та інш.] – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – Вип. 1–3. – С.300 – 307.

12. Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора / П. М. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып. 4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 68

13. Там само, с. 9.

14. Там само, с.17.

15. Там само, с.18.

16. Гаркуша А.Б. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст. у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони/ А.Гаркуша/ Чернігівські старожитності: зб. наук.пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства, акад. наук України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол. Ю.О.Соболев (голова) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5 (8). – С.25 – 31.

17. Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора/ П.М. Добровольский// Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: Тип. губерн. Правления, 1902. – Вып.4: 1900–1902. – Отд. 2. – С. 18-19.

18. Омельченко Т.В. Росписи Спасо-Преображенского собора / Т.В. Омельченко. – Чернигов, 199 архів НАІЗ.

19. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд Інв. № КН 543/1 ДФ 464 [Проектные предложения по реставрации настенной живописи Спасо-Преображенского собора в г. Чернигове]. – К., 1982 р. – 77 арк.).

20. Гаркуша А.Б. Монументальний живопис Спасо-Преображенського собору (перша чверть XIX ст. у Чернігові як об'єкт досліджень та охорони/ А.Гаркуша/ Чернігівські старожитності: зб. наук.пр. / Нац. архітектурн.-іст. заповідник «Чернігів стародавній», Центр пам'яткознавства, акад. наук України і Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури; [редкол. Ю.О.Соболев (голова) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2018. – Вип. 5 (8). – С. 29.

Алла Гаркуша

Маслянная живопись (первая четверть XIX в.)

Спасо-Преображенского собора в Чернигове: проблемы исследования

В статье рассматривается ряд проблем, связанных с созданием, историей исследования и реставрациями масляной стенописи (первая четверть XIX в.) Спасо-Преображенского собора (XI в.) в Чернигове, возникших в ходе исследований.

Ключевые слова: стенопись, объект исследований, разночтения, датирование, сроки исполнения, реставрация.

Alla Garkusha

Oil painting (the first quarter of the XIXth century)

of cathedral of the Transfiguration of Our Saviour (XIth century) in Chernihiv: research problems.

In the article is considered a number of problems, related with creation, history of research and restoration of oil murals (the first quarter of the XIXth century) of cathedral of the Transfiguration of Our Saviour (XIth century) in Chernihiv, that originated during researches.

Key words: murals, object of research, disagreements, dating, execution term, restoration.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

*о. Юрій Мицик,
Інна Тарасенко*



З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (Частина 13)

У публікації представлені документи гетьманів І. Мазепи, Д. Апостола та інших старшин.

Ключові слова: *універсал, лист, гетьман, монастир.*

Тут ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Усього в цій частині статті наводяться тексти 57 документів. Майже всі вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), решта (10, 16, 33, 38, 44, 46) – у Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДАК України) або в фондах ІМФЕ (Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ) (18). 14 документів датовані 1631–1698 рр., решта – відноситься до XVIII ст. Як і в попередніх трьох подачах, тут широко представлені документи, що стосуються Стародубщини. Про обмосковлення населення Стародубщини, яке особливо відчутним стало у XX – початку XXI ст., ми коротко згадували у попередній частині. Коли писали цю частину і торкнулися козацького роду Ґудовичів, то заглянули в інтернет. Як і слід було чекати, він трактується в російській історіографії як «русский графский и польский дворянский род». Замовчується, що він був українським і відіграв помітну роль у Гетьманщині (обмосковився наприкінці XVIII ст.).

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто документи гетьманів, полковників, взагалі старшини. Насамперед треба виокремити невідомий універсал гетьмана Івана Мазепи цеху ковалів у Коропі (16). Досить повно представлені (всього 9) універсали, накази та листи гетьмана Данила Апостола (28-30, 34-35, 40, 43-45). Є й укази Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) (23, 25, 55), Малоросійської колегії (48), документи стародубського полковника Михайла Миклашевського (14), полковника Журавки (19), старшини Ґудовича. Адресатами листів виступають, зокрема, гетьман Іван Скоропадський (19), князь Василь Долгорукий (28) та ін. В універсалі 1734 р. правителів Малоросійської колегії наводиться перелік гетьманських універсалів і царських грамот Чернігову, який представив князю Шаховському чернігівський війт Йосип Титович (48).

Почнемо з документів гетьмана Данила Апостола. У першому з них (28) – листі Апостола до князя Долгорукого міститься клопотання останнього за Василя

© **о. Мицик Юрій Андрійович** – доктор історичних наук (м. Київ);

© **Тарасенко Інна Юрївна** – кандидат історичних наук (м. Київ).

Гудовича. Гетьман погоджується його задовольнити, хоча й указує, що його (Гудовича) батько пліткує в Москві. Про це детальніше розповість син Апостола – Павло, який перебував у Москві і який уже тоді був миргородським полковником. Універсал 1728 р. (29) стверджує права Стефана Косовича на хутір Грим'ячка в Стародубському полку. Цього ж полку, власне, конфлікту за землі між Федором Шираєм та Петром Носикевичем, стосується і наступний універсал Апостола (30). Спірне питання вирішувалося на користь Федора Ширая, причому було враховано його військову службу в Персидських походах. Двома універсалами 1730 р. (№ 34, 35) Апостол підтверджував привілей Скоропадського на маєтності в Новгород-Сіверській та Новоміській сотнях, дані покійному чоловіку Анастасії Березовської – стародубовському осавулу Семену Березовському, причому перший з них був даний 1708 р., коли Скоропадський був ще стародубським полковником. Щоправда, копіюстом були допущені помилки: удова Березовського іменується то Анастасією, то Агафією; то Семеновою, то Прокоповою. У листі 1731 р. Апостола до чернігівського полковника Михайла Богданова містилися інструкції щодо упорядкування числа осіб, які збирали податки в ряді сотень Чернігівського полку, і призначення їх не тільки з Чернігова (на що скаржився чернігівський війт), але з Мени, Сосниці та інших міст (40). Доповнює дану інформацію лист 1733 р. Апостола (№ 45) до полтавського полковника Василя Кочубея. У ньому йшлося про збирання податків у Стародубському та Чернігівському полках, ярмарки в Чернігові й Седневі.

У листі гетьмана Апостола ніжинському полковнику Івану Хрущову він клопотався за синів покійного ніжинського полковника Петра Толстого Олександра та Івана, котрі просили за свій двір, що раніше належав полковнику Обидовському (43). З інших документів відомо, що це місце планувалося передати на збудування церкви. Універсалом 1732 р. (№ 43) гетьман стверджував універсали (один – Мазепин, п'ять – Скоропадського), а також купчі записи, дані стародубському сотнику Семену Галецькому. Тут згадується невідомий універсал гетьмана Мазепи від 5.10. 1704 р. (за ст. стилем) «на десять члвік в селі Михайловці, в сотні Бакланской»; це ж стосується й універсалів його наступника.

У листі невідомого 1723 р. (можливо, когось із правителів ГВК) до наказного стародубського полковника (№ 21) містився наказ про негайне прибуття (до Глухова чи Опішні) значкового товариша Косовича. Хто був наказним стародубським полковником у цей рік, сказати важко (його імені в документі не вказано, а в той рік довідники називають на цій посаді чотирьох осіб (!): Івана Чарнолуцького, Андрія Миклашевського, Івана Бороздну, Петра Корецького. У «доношених» 1730 р. коропського цехмістра Хоми Наумова Апостолу (33) міститься скарга на утиски коропських ковалів у порушення гетьманських універсалів, зокрема, вищезгаданого універсалу Івана Мазепи. Важливою є згадка про те, що коропських ковалів посилали (3-4 душі) в Батури для «діла артилерийского».

У листі 1719 р. стародубського полковника Лук'яна Жоравки до гетьмана Івана Скоропадського (19) міститься клопотання за калужького посадського чоловіка (купця?) Шостаковича, який їде в Глухів, щоб добитися в генеральному суді сплати боргу від Гудовича. Представлено й наказ 1700 р. (14) стародубського полковника Михайла Миклашевського війтам сіл Зазірки й Воргола, ці села знаходяться в сучасному Кролевецькому р-ні. У документі 1724 р. (?) (22) вміщено лист-скаргу козака Стефана Гудовича до генеральних старшин Василя Жураковського та Якова Лизогуба. Він скаржився на рідного брата Андрія, котрий забрав батьківські й тестеві (ним був Йосип Ференсбах!) маєтності, котрі йому не належали, вчинив шкоду і т. д. Указом 1725 р., виданим з ГВК бунчуковому товаришу Стефану Миклашевському (23), оголошувалось, що литвинівський отаман з товариством та війт з громадою подали чолобитну-скаргу на захоплення покійним батьком Миклашевського селянських земель, і тепер йому самому належить прибути до ГВК для розгляду скарги. Це село – сучасне Литвиновичі, яке знаходиться між Путивлем і Кролевецем. Указ ГВК того ж року (23) стосувався конфлікту за землю в Стародубській сотні, купленої канцеляристом Василем Романовичем у Стефана Косовича. У великому за обсягом указі 1749 р. (55) йдеться головним чином про конфлікт за спадщину померлого Стефана Гудовича.

Дещо окремо стоїть грамота 1700 р. (15) представника церковної влади – київського митрополита Варлаама Ясинського. Нею благословляється будівництво в Ромнах церкви Вознесіння Христа, започатковане священиком Романом Висоцьким та роменським міщанином Андрієм Гайдуком. Дана церква стоїть і нині, хоча замість первісної дерев'яної було наприкінці XVIII ст. збудовано кам'яний храм.

А першим за хронологією з документів даної публікації є протестація 1629 р. ротмістра Стефана Дунаєвського щодо втрати його привілеїв через пожежу в Любечі. У виписках з царського указу 1654 р. (№ 3) мова йде про відпуск Василя Золотаренка з-під Вітебська до Бихова до його брата, ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана. Цікаво, що Василь названий в указі полковником (можливо, наказним?). Далі за хронологією йде купча 1631 р. (№ 2). Взагалі у даній публікації купчі записи широко представлені – всього 20 (№№ 2, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 27, 31, 38, 39, 41, 47, 49, 51, 54, 56, 57). Цей запис цікавий тим, що проливає трохи світла на міську верхівку тогочасного Глухова, а також тим, що трохи висвітлює склад архіву Чернігівського дворянського зібрання. Наступні дві купчі доби Руїни (4, 5) стосуються м. Березної (нині – Менського р-ну). В першій з них згадується наказний сіверський гетьман, командувач героїчної оборони Конотопа у 1659 р. Григорій Гуляницький. Тут, як і документі № 5, проливається світло на склад міської верхівки Березної. Купча 1688 (№ 10) стосується все тієї ж маєтності охочокомонного полковника Іллі Новицького – Нехаївки, що неподалік Коропа, про яку ми наводили документи в попередніх подачах (4). Чернігівщини стосується й купча 1696 р. (12), бо тут ідеться про с. Голубичі сучасного Ріпкинського району і детальна купча 1758 р. (57) щодо Роїської сотні Чернігівського полку. Не можна точно локалізувати с. Оробіївку, котре згадується в купчій 1749 р. (55), хоча пізніший запис на ній може свідчити, що це село знаходилось у Прилуцькому полку. Купча 1675 р. (№ 7) стосується, очевидно, Білопілья на Сумщині, купча 1731 р. (38) – Конотопа. Найпізніша купча (57) датована 1785 р., тобто часу, коли полково-сотенний устрій вже відходив у минуле внаслідок колоніальної політики Петербурга. Вона стосується містечка Вороніж Кролевецького повіту і представника роду Судієнків, з котрого вийшов голова у 1847–1857 рр. Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, власник колекції українських літописів козацької доби Михайла Судієнка.

Понад шість купчих (9, 11, 13, 38, 54) стосуються інших полків. У трьох із них ідеться про Стародубщину і наводяться імена декого з верхівки, наприклад, «Сергия Потаповича, бурмістра стародубовського». У купчій 1731 р. (39), яка вміщена у випис із стародубських міських книг, наводяться аналогічні відомості дещо пізнішого часу. У іншій (13), яка датована 1698 роком, згадується чимало з представників верхівки Почепської сотні та міста Почепа. Документ № 18 дійшов до нашого часу в пізній копії і невідомо чи копіїст, чи хтось до нього зробив регести чотирьох купчих 1672-1710 рр., які стосуються Погара Стародубського полку. Документ 1728 р. (27) містить дві пов'язані між собою купчі Стефана Гудовича і Семена Галецького, сотника стародубського. Ще одна купча (31) і дарча (32) стосуються майна, проданого чи подарованого цьому Стефану Гудовичу. Тут важливо те, що в купчій у лютому 1729 р. згадується бакланський сотник Антип Соколовський, між тим як згідно з довідниками його каденція закінчується 1727 роком. Купча 1744 р. (51) стосується насамперед Марії Новицької, удови стародубовського хорунжого Стефана Косовича, про якого мова вже йшла. У купчій (9) йдеться про Миргородський полк (Власівська сотня). Ця купча вміщена тут як виняток, бо територія Миргородщини все ж не входить до складу Сіверщини. Але вона важлива ще й тому, що в ній названо невідоме ім'я власівського сотника Костя Яковенка у 1682 р., між тим як довідники авторитетних авторів Ю. Гаєцького та В. Кривошеї починають відлік сотників з 1690 р. (2), а прізвище Яковенка зовсім невідоме.

Є в даній публікації й інші різновиди документальних джерел. Спочатку вкажемо на найраніший з них – угоду про розмежування землі в згадуваному вище с. Литвиновичі Глухівській сотні 1668 р. (6). Тут згадується ніжинський полковник (як повноправний) Яків Жураховський. Між тим згідно з довідниками його каденція припадала на 1678-1685 рр., хоча крайні дати не були точно визначені. У наступній угоді 1677 р. щодо лісу (8) він теж показаний як полковник. А в тих же довідниках зазначається, що у

1668 р. полковникував Артем Мартинович. Це саме можна сказати і про глухівського сотника Василя Федоровича (Яловицького), каденція якого досі визначалася 1678–1680, 1694–1696 рр. (3). Під № 17 вміщена скарга 1708 р. погарського мешканця Івана Мойсієнка. Тут згадується Дмитро Зурман (Журман-Турченко) в якості стародубського наказного полковника. Досі Журман був відомий як обозний Стародубського полку в 1688-1702 рр. А під № 20 подані свідчення свідків нападу («наїзду») Лапик на двір Косовича 1722 р. Останній у цей час перебував у Чернігові, а вдома залишалися тільки його дружина, діти і слуги. В іншому документі (24) наводиться чолобитна цього ж Косовича 1725 р. на царське ім'я, але з іншого приводу, пов'язаного з Романом Гармашенком, про якого йшлося у двох попередніх частинах статті. Наводиться (26) реєстр рухомого майна Романа Гармашенка (Армашенка) і донесення (36) в стародубівську полкову канцелярію про свідків у його конфлікті з Софією Новицькою. 1731 р. датована (37) розписка жителя с. Булашева Почепської сотні Микити Федорова в тому, що його онук Стефан Леонов пішов замість його у військовий похід, а за це йому буде дана третя частина двору Федорова. Наводиться й пізня копія квіта 1732 р. (41) Івана Березовського із записами копіїста. У ньому містяться деякі дані про роди Забіл та Судієнків.

Цікавими є три «доношення». У першому з них 1738 р. (50) канцеляриста Кирила Кулаковського генерал-аншефу О. І. Румянцеву міститься скарга на кривди його батьку в Борзні місцевими війтом та бурмістром. У другому 1745 р. (52) капітана Козлова мова йде про села Глухівщини (Зазірки, Литвиновичі, Воргол) та історію земельних конфліктів. Третє 1746 (53), яке було написано прапорщиком глухівського гарнізонного полку Дмитром Бихівським, доповнює попереднє.

Ще іншу категорію документів представляє заповіт 1734 р. (46) Тимофія Кабачного, жителя села Попівки Конотопської сотні.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати, – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Зазначимо, що ряд документів з історії Стародубського полку зберігся в копіях кінця XIX ст. Копієст, очевидно, був росіянином і тому не передав особливостей української мови: ігнорував літеру «ї», «ять» читав як «е», не розумів значення деяких слів тощо. Ми все ж зберегли його правопис.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

Джерела та література:

1) о. Юрій Мищик, Інна Тарасенко. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частини 9, 10) // СЛ. – 2017.–№ 1-2; 2018.–№ 3.

2) Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge (Massachusetts), 1978.- V.2.-S. 505; Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – С. 46.

3)Кривошея В. В. Українська ...С.48, 55.

* * *

№ 1

1629, листопада 8 (жовтня 29). – Чернігів. – Випис з протоколів чернігівського гродського суду, який містить протестацію

«Випис с книг протоколов воеводства Черниговского гродского суда, в которой книгі на листі 152-м написано тако:

Протестація уроженого пана Стефана Дунаевского о згорінію прав привылею в місті Любечі.

До вряду и акт нынішных до мене, Вавринца Кгорецкого, подвоеводича черниговского, облични есть пришедши урожоный пан Стефан Дунаевский, ротмістр его королевской милости, обыватель воеводства Черниговского, сведчился и оповідал урадеві тутешнему кгроцкому черниговскому и тудеж и до відомости доносил, иж он в року прошлом 1628-м пред наступленьем неприятеля под час инкурсий со всіми

своими достатками, меновите сребром, золотом, шатами и иным охенжетвом, тудеж и пенензми готовими, навіть и право привілею святой памяти Жигмонта Третьяго, на волоки в грунтї Лиственским особо конферованые, до замку Любецкого, заровно с иными своими достатками вышменованными для небезпеченства до схованья отдавал, а иж с прежденья снать Божаго місто все из замком доценту с правами згоріло, же навіть и одной наменшой халупи, а не толко двору, не застало, гдї менованные річи заровно с правами и привілеями от святой памяти короля его милости Жигмонта Третього на слободу Гучин в грунтї Листвецком будучую, конферованным вышреченному манифестуючому протестуючому его милости пану Дунаевскому все до наименшой річи сгоріло. Прето освичившие уряды нынїшнему кгроцкому черниговскому и то до відомости донесши, просил, абы тая его манифестация веспол с протестациєю до книг нынїшних кгородских черниговских принята и записана была што и отримал 1629 года октября 29 дня.

Подлинные протоколы подписал гродский писар Мартин Клопоцкий»
(НБУВ. – IP-Ф. X. – № 7485. – *Машинописна копія початку XX ст. Запис: «Арх[ив] Черн[иговського] Двор[янського] Собр[анія], д[ело] № 5029, стр. 22»*)

№ 2

1631, лютого 12 (2). – Глухів. – Купча.

«Року Божого тысяча шестьсот тридцать первого мца февраля второго дня.

Пред нами, урядом ратуш глуховской, атаманом городовим глуховским Савою Константием Федоровичем, войтом Пархомом Игнатовичем, при битности зась пана хорунжого и иных особах немало було, ставши очевисто пан Герасим Герасименко, знатний войсковий товариш, прекладал на козака Дунайского (*можливо слід читати: «дунайского»*). – **Ю.М., І. Т.**) Якова Ляшенка, доискуючи от него нивы, лежачой за вгородами заставной у шестнадцати золотих. Которий зась правом из уряду нашего достаючи, призован на росправу виш намененний Ляшенко в ратуш глуховский, где не показав на ту ниву пана Герасименка заставную неякого свідоцтва, але тилко тилко на речах, що владів по небожчикові его отцу килко літ оною нивою. И тепер мы, уряд, велілы виш намененние гроши от пана Герасименка принят и неяковой напред турбации не чинить, а иміет владовать ку вічності своей оний пан Герасименко, на щосмо и велілы умоцованное писание сие ку вічному ужитковї з уряду нашего и печатью урядовою даты году и дня звиш мененних.

(Місто печати ратуш глуховской)

Секретарь Иван Малковский.

А повірял коллежский протоколист Михайла Калининский.

(Арх[ив] Черн[иговського] двор[янського] собр[анія], д[ело] № 3119, стр. 7)».

(НБУВ. – IP-Ф. X. – № 7470. – *Машинописна копія першої половини XX ст.*)

№ 3

1654, жовтня 23. – Вязьма. – Царський указ.

«Безгласних стовпців ч. 78.

1654, 23/ X. - Царський указ воєводі В. Петр. Шереметеву про одпуск В.Золотаренка з-під Вітебська до Бихова.

«Как к вам ся наша грамота придет, и вы б черкаского полковника Василья Золотаренка ево полку с черкасы ис под Витебска отпустили под Быхов к брату ево к наказному гетману к Ивану Золотаренку. А стольника Василья Кикина отпустили есте (?) к нам в Вязьму (?). А по нашему указу велено боярину нашему и оружейничому и воеводам Григорью Гавриловичу Пушкину», аби він одпустив з-під Смоленська дох полковників – Я. Флека і А. Гамонта з солдатами до Вітебська.

«Писан на нашем стану в Вязьме лета 7163 октября в 23 день.

Такову грамоту взял думной дьяк Семен Заборовский и отдал в комнату того ж числа».

На звороті адреса – до В.П. Шереметева. Поміти немає

Л. 154».

(НБУВ. – IP-Ф. II. – №. 15545. – *Арк. 1. – Копії 1926 р. (?) з справи без номера «турецьких справ» РДАДА зроблені українським істориком Анатолієм Єршовим*)

№ 4

1659, травня 24 (14). – Березна. – Купча.

«Я, Яско Станиславенко, чиню відомо сим моим писмом векуистим записом, иж маючи я млын посполу з товаришом Тишъком Уласовичом на реці Ретю у мястечку Опътови, который есмо збудували за дозволенным его милости пана Григория Гуляницкого, гетмана наказного сіверского, теди я часть свою продаю на вічност пану Семену Мартиновичу Білоусу за золотых чотыриста гроший. Мает теди помененый Семен яко своею власностю шафовати, отдати, продати, даровати и як на ліпший пожиток оборочати, а я сам, жона, діти и потомъки и жаден з близких кровъних и повинных моих зрекаю з той части моей вічными часы. При которой купли были люде зацъные, меновите: пан Тишъко Уласович, п. Василий Яворский, п. Петро Куриленко, Гришъко Батуринский, Шимъко Яковлевич, Стас Карачунович, мешкающий на тот час в Ніжине, которые при той купли были.

Діялося в Березной, дня 14 мая, року 1659.

А продаю я часть свою кроме части Тишъковой Уласовичо[во]й, до которой части его я не маю моци.

М.П. М.П. М.П.

При той справі будучи, будучи при той купли вишпомененой руку свою подписую Иоан Кудрицкий, писар міський березенский рукою.

При которой купли я товариш бывший Ясков руку свою подписалем Тихоний Уласович.

При даню листу были люде віры годные Василий Яворский и Шимъко Яковович. М.П. Печать старого За[біли]».

(НБУВ. – ІР.–Ф. Х. – № 7782. – Копія кінця ХІХ ст.)

№ 5

1666, березня 12 (2). – Березна. – Купча.

«Я, Макъсим Конъдратенько из жоною своею Пелагиею Прокоповною, мешчанин и обивател березенский, чиню відомо сим моим вечистым писмом, иже продал двор свой власный, никому ни в чом не пенный ані теж заведененый, стоячий челом на улицу и Павлу Пумаку и помеж з едного боку от Еска водовоза, а з другой стороны от Якіма Шостаченка, а с тылу от Охромія Крошенка пану Ивану Уласовичу Сухині, козаку и обивателю березенскому, жоні и дітем его на вічност за суму грошей личбы литовской коп сорок без чтирох, же волно ему як у своем добром жит быт спокойне продат, дароват и на який колвек пожиток свой обернут, на што и даю сее мое писмо пред урядом, пред паном сот[ником] березеньским Савою Иовенком и Евъхимом Скрыгою, атаманом городовым Игнатом Ничипоренком, и Павлом Прокопиевичом Чумаком и Иваном и Юлесенком, Иляшом Мартиновичом и пред многими с товариства и мешчан віри годными с подыписом в себе (?) в середине описаних с притисненем печати.

Писан в Березном Васил Дмитрович Дяк, войт березенский.

Марга 2 1666 року.

Особы в середине описаные,

Сава Иовенко, сот[ник] березенский

Евхим Скрыга, атаман городовой и многие особ товариства»

(НБУВ. – ІР.–Ф. II. – № 20559. – Оригінал, завірений печаткою. Записи на звороті: «Помощ моя от Господа сотворишаго помощь», «На двор березин[ский]»)

№ 6

1668, березня 8 (квітня 29). – с. Литвиновичі. – Угода між селами про розмежування.

«Літа от Рожденя Сна Бжия року 1668 априля 29 д.

Передо мною, Ефимом Мартиновичом, асаулом сотні Глуховской, засланим от пна полковника ніжинского Якова Жураховского, мні зостаючим асаулою сотні Глуховской, и зо мною зосланным Иваном Морозом и от всей старшини ншой глуховской пна Василя Феодоровича (Яловщъкого. – Ю.М., І.Т.), сотника глуховского, пна Алексія Заруцкого, атамана городового, ведлуг сіножатеи и займищ Зазірских и Литвиновских и Ворголских. Собравшийся всі до купи атаманя як зазірский Илия

Ярошенко, Левко Бекет, атаман литвиновский, Иван Ревяка, атаман воргольский, и сполне як с козаков и з мужиков всіх сіл чинили порядок сами промежду собою, абы юж от сего часу едни едним перешкодою бити чрез праву и декрет болш не турбувалися. Зде ставши, Левко Стефанович, войт литвиновский, з громадою в полі на синожатах призволялис о (?) тое, жеби и убогим людем хочай потроху уділенно у синожатах било. На тое призволялися по закоп давний и вачин (?) глинное и хлібное (?) промежку лісами, аби от сего часу змирно мешкали, а мілося би якое село турбувати зо всіх як зазірчане, литвиновці, воргляне от сего часу и декрету (?) мні приказанно, то покладаю заруки на пана полковника ншого ніжинского Якова Жураховского сто талярей.

Писан в раді и в громаді зобраних на то в Литвиновичах літа и дня звишеписанних.

Есиф Мартинович, звишменованный асаул сотні Глуховской, и висланных тих справ, що уже свого притаманного як небожчик Филип Уманец, сотник бивший, подал им бил займищ зазірчаном, отступили литвиновці.

А що волок давній, лежачий от Погребок, нам, литвиновцям, не были зазірчане перешкодою».

(НБУВ. – ІР.–Ф. І. – № 65276. – Копія XVIII ст.)

№ 7

1675, червня 26 (16).- Білопілья. - Купча.

«Року 1675, июня дня 16

Я, Хведор Ясков син, жител білопулський, відомо чиню сим моим писмом кому показано будет, иж есмы продал займу свою дідизную у Воробювці на Глинном Ивану Проценку Галушці, жителю гурбинскому, уз (?) варвинского, за певную суму литовской личбы, за коп десят и даю ему сие мое писмо, аби он, Иван, сам користотовал тою моею продажною займою, жона и діти его, а сие мое писмо даю Ивану, варуючи его от своих родичов, аби з родичов моих, близких и далеких, жаден не был в продажной моей займі перешкодою. Волно будет Ивану продати, даровати и як хотіти на свой пожиток обернути. Для ліпшой віри и певности даю сию мою запис.

Діялося в Білополі, року и дня виш написаного».

(НБУВ. – ІР.–Ф. II. – № 20560. – Оригінал, завірений печаткою. Напис на звороті «На крєблє Якуцишинцє»)

№ 8

1677, травня 26 (16). – Угода між селянами щодо лісу.

«Копія.

Року тисяч шестсот сімдесят сегого мсця мая шестогонадцят дня.

Передо мною Григорием Довченком, на тот час висланным от его млсти п. Якова Михайловича Жураховского, полковника Войск его царского пресвітлого величества Запорожского, и при битности товариства глуховского пна Ивана Мороза и пна Бориса Маршевского, пна Романа Домашича, пна Тимофія Вронского и иных людей на тот час немало будучих, стали межи атаманами каменским и литвиновским и товариством войсковим, войтами и посполитими людьми стала певна и неодмінна згода о синожатах. Ми, вишереченние каменский атаман з товариством, войт з посполством, между учинивши добротне на краї ліса Макаровского на дереві берлаті знак учинили крест, а над крестом вилки з прозби литвиновцев, вишеписаний Борис вилки вирубав сокірою, а крест от каменчанской ріки сокірою в тож вирубав Семен Москаль и на иных деревьях разних, сами литвиновці добротне с каменчанами идучи между себі чинивши до Красной руди. На чом есмо по указу пна Григория висланого, згду приятелско учинили: я, Гаврило Скоробогатий, атаман каменский з товариством, и я, Кондрат Клименко, войт, з посполством, велілисмо Климові, дякові своему, сее писмо злагодное писат. А если би которий з нас, каменчан или литвиновцов, мав своею волею через тую вишписанную между утручатися и перешкоду чинит один другому, таковий своевольний будет заруки албо вини на его мл. пна полковника, на врад в тож глуховский платити золотих сто.

Писан року дня вишеписаного.

Клим Иванович, дяк на сей час каменский».

(НБУВ. – ІР.–Ф. II. – № 65274. – Копія XVIII ст.)

№ 9

1682, квітня 30 (20). – Купча.

«Року Бжого 1682 априля 20 дня.

Я, Степан Махно, бувший обивател чегиринский, а на сей час маюм мешкане овде (?) в Уласовце, чиню відомо сим моім доброволним записом кождо уряду и праву в віку и стие часи и кому колвек відати належатимет, иж я, Махно, з доброй своей волі продадем пасіку свою власную, нікому ні в чом не пенную и не заведеную, але во всем волную, меновите Махновскую, в провороті ведле Баклановской лежачую, Василю Киктю, жителю тож тепер уласовскому, за суму доброй монети десяток куп. А так продавши оную пасіку, его, Василя, упевняю, же ему волно юж яко свое доброе вічними часи держати и ку своему якого колвек пожитку оборочати и абы ніхто з кривних моих, близких и далеких, оную менованую пасіку не впоминалис и его, Василя, ні в чом не турбовали. А то продадем при людех зацних, мешканцев тепер уласовских, меновите при битности Олекси Булича, Васка Литвина, Леска Буличенка, Ивана Лисого, при которих людех зацних продавши менованую пасіку, его, Василя Киктя, и о тое их ежели бы хто мав упомянути оной пасіки у половину Слинъкувскую. Теди такой помененному пасіку такую и табур добрий як там бул, а от Слінка межи проворотми остали поставит, может тоей пасіки половину одержати. А ежели бы того діла потребуемого от Василя Слінка не постатчено, не повинен будет и впоминатис вічними часи в том во всем его, Василя, упевняючи цале, а для ліпшой віри упросилем пнов уряду так о подпис имен их, яко теж и о притиснене печати городской.

Устне упрошание о подпис имен Костя Яковенко, сотник наказний уласовский, Иван Сацко, атаман городской.

А прикмети оной пасіки з едного краю по городище належит Василю, а з другого краю от Малишовой по яр теж Василю належит».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 20568. – Оригінал, завірений печаткою)

№ 10

1688, листопада 31 (21). – Нехаївка. – Купча.

«Перед нами, атаманом Ефимом Городищенком и Семеном, войтом нехаевским, и при них людех зацних на тот час ставши очевисте Марко Лобасенко, сознал явне и ясне и доброволне без вшелякого жадного примушения, иж я продадем двор свой власный и зо всіми грунтами, с полем, и сіножатями, и з лісом, так и сад, стоячий при дворі и з городом славетно урожоному его млсти пан Илияшу Новицкому, пну полковнику Войск их царского пресвітлого величества Запорожского комонному за певную суму за сто и шістьдесят золотых, а оные грунты нікому не заведенние, не пенние, але яко дідство свое власное продадем вічними часы пану Илии Новицкому и жоні его и потомков (описка, треба «потомком»-Ю.М., I.T.) их, не заставаючи собі жадного вступу до права так самому мні, яко и жоні моей и дітям, так теж и кривним моим, близким и далеким. Теди вольно яко своим добром владіти и пожитки мати з оных грунтов и меновите во во всіх руках трех поля міет бити первие под Рождественном три ниві, у середній руці чотирі, под напотом дві сіножати: одна стоячая обок Игнатови Пасікови, другая посполу из Василем Гордіенком стоячая на оболоні, ліс так теж стоячий обок Петрова Повгаракова (!), что в оние з грунта не повин[ен] нікто утручатися. А гдибы кто міл тие грунты обозватись, теди повин[ен] я сам от того очищати во всем. На що для ліпшой віри и певности свідомной я, Марко Лобас, даю сие письмо пну Илии Новицкому, пану полковникові комонному, при без звыклости належитой.

Писан в Нехаевці року и дня вышеписанного».

(НБУВ. – IP. – Ф. 201. – № 73. – Копія початку XIX ст.)

№ 11

1690, липня 17 (7). – Стародуб. – Купча.

«Копия села Шкрабина.

Року тысяча шестьсот девятого, мца июля сегого дня.

Передо мною, их царского пресвітлаго величества войска Запорожского полковник стародубовским Михаилом Миклашевским, ставши очевисто пан Данило Мещеброцкий, значковий товариш войсковий, обиватель стародубовский, явне,

добровольне признал, иж двор свой власний зо всіма будинками, з гумном, з винницею, стоячий на Тонуковщині, з грунтом пахотним и сіножатми и з дубровою, називаемим Тонковским же, никому ни в чем не заведенние и не пенние, об межу з одной стороны пана Кузмицкого, товариша войскового, жителя договатовского, а з другой стороны – пана Антона Мурашки, товариша войскового, жителя стародубовского, а з третьей – его милости пана Григория Карповича, полковника киевского, а з четвертой – небожчика пана Сергия Потаповича, бурмистра стародубовского бывшего, – лежачие, у вічність пану Денису Борисовичу, товаришови войсковому, обывателеві стародубовскому, за певную сумму грошей, то есть за одинадцять сот золотих полских доброй монети продал и пустил; от которого то двора и грунту, прозиваемого Тонковского, пахотного и сіножатного, и дубровного, он, пан Данило Мещеброцкий, себе самого, жону, дітей, близких и далеких кривних своих в вичние и в неотзовние часы свидидічуєт (*очевидно отиска, треба читати «оддідичуєт»*. – Ю.М., І.Т.) и отдаляет; волно ему, пану Денису Борисовичу, оный двор даровати, заміняти и на який хотя свой пожиток власний обернути; що для ліпшой моци и твердости сие добровольное пана Данила Мещеброцкого признание казалисмо записати, а по записанню потребуемой стороні, то есть пану Денису Борисовичу, при звиклой печати з подписом руки моеї казалем видати.

Писан в Стародуби року, мсца и дня вижей писаного.

На подлінном тако:

Их царского пресвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Михайло Миклашевский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 8467. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа намацьоване коло, всередині якого написано: «місто печати», нижче запис копїста: «Рум[янецкая] оп[ись], п[олк] Старод[убский], т.83»)

№ 12

1696, червня 9 (травня 30). – Голубичі. – Купча.

«Року 1696 місяца маиа 30 дня.

Я, Семен Ахременко, Илейко Скрипка, чиню відомо сим моим листом вічистой продажи моеї, жител села Голубич, кому бы о тим відати потреба теперешнего віку людем и напотом будучим, иж я будучи пилный в потребі моеї, а не маючи вотки (?) що взяти, а міючи я власност свою займища дубровы от літ двадцяти лежачое, названо Подліс Яворьци, никому не пінно, ни винно, ни завідено, свое доброе працу и старане, дуброву и нивки розьробленой на полосмак, гдиз не с примусу, ани з намовы жадной толко з доброй воли своеї продаем п. Сидору Користку Киселевичу, жителю и козаку того ж села Голубич, ему самому Сидору, жоні его, сыном, унуком и правнуком за певную и готовую суму грошей за золотих дванадцать доброй сребрьной монети. Теди я, Семен, тую сумму отобравши своїми руками, а тую дуброву завожу п. Сидору, узявши зацного чоловіка Арьтема Подлісного, и ограничене показал и завило: з одного боку Шарішова нива, а з другого боку Амелко Иузенко коньцем и Клукковой ниви покориновской (?), а з другий концем к Омелковой ниві, которую дубрововою из нивкою з лозами и с приборами сеножатки, до тоей дубровы належачої, ништо не маєт жадной перешкоды чинити в той продажи, ни я сам, ни жона, ни дітки наши с кривних, блиских и далеких, под зарукою тройкой совитости на урад черніговский, а пану Сидору и дітям его волно вічними часы розроблять, пожитковать и от себе куди хотя дат, продат, дароват, записат. На що давши сей запис при зацних людях

Арьтем Подлісний.

Андрій Артимович.

Гришко Труденко.

Анъгон Кириенъко и многих люди.

Писан в Голубич».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 20565. – Оригінал)

№ 13

1698, вересня 30 (20). – Почеп. – Купча.

«Року Божого тысяча шестсот девятьдесят осмого мсца септеврия двадцятого дня.

Перед нами, урядом почеповским зуполне засілим, Кондратом Корочкою, на тот час

сотником наказним, Павлом Кошанским, атаманом городовим, Иваном Сидоровичом Паливодою, асаулом сотенним, и при бытности того часу товариства значного сотні Почеповской панов Семена Пушного, Сави Шухари, Гаврили Карпаченка, городничого почеповского, а Семена Правды, войта міського, а з міщан панов Демяна Карповича, Дмитра Куници, Филипа Самойловича и пред усими того часу на вradі засидаючими особами, его милост пн. Лукян Иванович Рославец, сотник Войска Запорозского почеповский, явне, ясне оповідал, иж еще за живота в Бгу зешлого в его милости пана Игнатия Григориевича Волского Коровченка, сотника почеповского, будучи сего ж року в Стародубові в его царского пресвітлого величества Войска Запорозского в дому пана полковника его милости пна Михайла Миклашевского сторговал пляц еще нефундованный нимало будинком, лежачий на старом місті з огородом с ограниченным в тамошном положенню будучий и гребелку новозачатую, тож еще нефундованную, лежачую на реці Немизі, за злагодою и помиркованнем его милости пна Спиридона Яковлевича Ширая, войта стародубовского, при бытности пна Иосифа Мартиновича, бывшего сотника почеповского, ценою за талярей двадцат, а на завтрашний ден и в дому его ж в Бгу зешлого пана Волского при бытности тогда пана Филипа Ноздри, хоружого сотні Почеповской, и пана Якова Куриленка, подлуг продажи своей гроши совершенно талярей двадцат отобравши, панеи малжонце до сховання отдал и изречение словесно перед панею ж малжонкою вчинил и ретен декларовал на мененный и проданный пляц и гребелку вradовое право купчое небожчик пан Волский пану сотнику Рославцу видать, а же за скорим военним под Казикармин походом не прилучилося тогда права его милости пну сотнику одержать, в яком року пан Волский и небожчиком зостал; теды просил нас пн. сотник, абы купля тая в достовірность по признатю менених особ, пна Ноздри, хорунжого, и пана Куриловича его пана сотникова, а продажа в Бгу зешлого пана Волского до книг міських почеповских пер облятом записана была. Так мы, вrad, видячи слушност и поважаючи признате зацних особ по желанию его милости пна сотника Рославця екстрактом сие право купчое выписавши з книг з подписом рук и притисненнем печатей велилисмо видать и есть видано.

Діялося на уряді почеповском року мсца и дня звишписанного.

В подлинном подпис таков:

Кондрат Корочка, на тот час сотник наказний почеповский. М.П.

Павел Котанский, атаман городовий почеповский, рукою власною. М.П.

Фрол Аксанович, писар сотні Почеповской, во свидителство власною рукою подписался М. П.

Вмісто Семена Правды, войта міського, яко писма неумиетного до сего права купчого в освидителство, я Иов Иллинич, писар міський почеповский, руку свою власную подписал».

(НБУВ. –ІР.– Ф. X. – № 7779. – Копія кінця ХІХ ст. Запис копійста внизу документа: «Рум[янцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убский], с[отня] Первопочеп[ская], т. 85»)

№ 14

1700, березня 23 (12). – Иванполе. – Наказ стародубського полковника Михайла Миклашевського війтам сіл Зазірки й Воргола.

«Копия листа пна полковника С.Д.

Вам старості и войтови так зазірскому, яко и ворголскому, з громадою сурово под каранем неотпустним приказуем абисте в кгрунта литвиновские нимало не важилися влізати, так конечно тоей границі держітеся, як держалистеся, а по весні ми сами з пном сотником глуховским и з иншими особами розізд учинимо. Пилно и сурово вам по-десяте приказуем без жадной турбації до розізду з литвиновцями згодливе перемешкат под виною и каранем не опустним.

З Иванполя, марта 12, 1700 року

Его црского пресвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Михайло Миклашевский».

(НБУВ. –ІР.– Ф. I. – № 65273. – Копія ХVІІІ ст.)

№ 15

1700, жовтня 27 (16). – Переяслав. – Грамота київського митрополита Варлаама Ясинського.

«Варлаам Ясынський, Божиєю мылостію православний архієпископ, мытрополит Київський, Галицький и всея Малия Россиї.

Пречестному отцу протопопі роменскому со всім духовенством и всім их мылостям паном урядовим, ктиторям и парохияном, жытелям роменским, Божия архієрейско желяючи благословення, извiстно творым, иж чесний отец Роман Высоцкий, прєзвитер ярошовский, з паном Андреем Гайдуком, мещанином роменским, предложили нам свое благоє намірєние ко благоугодному и святобливому ділу, же иміють постройти церков под містом Ромном Вознесения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа к подвышгышению и болшей чести имени Его Трысвятого, пан Андрей свой власний кгрунт на місце офіруючи, а чесний отец Роман своего ради спасення ложкачи кошт на сооружение тоєя церкви. Прето похвалное тоє их намірєние Боже сподоби к скорому привести и душеполезному совершению архієрейско желяем и благословляем честному отцу Роману тоє ж освятити місце, зачати и совершити діло на спасєние дшам правовірним, а пречестний отец протопопа должен уділити парохії равно так, яко и до инших храмов, пастирско желяем.

Пысан в катедре новообновленной епископской переяславской року 1700 октоврия 16 дня.

На подлинном так:

Рукою власною».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 59217. – Тогочасна копія. Запис на звороті: «1768 году июля 29 д. таковую блгословителную подлинную грамоту я принял и росписался иерей церкви роменской намісник хмеловский Даниїл Паскевич»)

№ 16

1706, листопада 17 (6). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его царского прєсвітлого величества Войска Запорожского гетман Иван Мазєпа.

Ознаймуєм сим ншим універсалом кожному, кому би колвек о том відати надлежат, а особливе пну сотникові короповскому, атаманові й войтови тамошнему, иж прислали нам чрез супліку свою цехмистр ковалского и котлярского майстерства з своїм товариством, что они з давних часов на нших гетманских роботизнах зостаючи, волни бивали от всяких тяглих повинностей міских, а тепєр любо тие ж нши работизны отбувають, однак будто бы и до міских повинностей оних принагляєте. В чем оны просили себе ншого заступления, зачим мы пилно того варуєм, аби оних до жадних тяглоєстей посполитих не потягано. Но поневаж оны отдавна (?) в нших потребах служачи, волности заживали помененной, о той повтєре пилно приказуєм.

Дан в Батурині в року 1706 нєвєрия 6.

Звышменованный гетман рукою власною»

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 3442. – Арк. 3. – Оригінал)

№ 17

1708, серпня 25 (14). – Погар (?). – Скарга Івана Мойсієнка на Семена, шинкаря пана Гудовича.

«Жалоба Івана Мойсієнка, жытеля погарского, на Семена, шинкаря пана Гудовича, жытеля ивантинского. Року 1708 мєця августа 14.

На майстраті его црского прстлого влчста стародубовского, перед нами Дмитром Зурманом, полковником наказным стародубовским, Микитою Потаповичом, бурмистром и войтом наказным, Иваном Кононовичом, райцею, лавниками и всіми рєчне засілими радними, постановившися очевисте Иван Мойсієвич, житєл погарский, прєкдавал жалобу на Семена, шинкаря панєй Гудовичовой, жытеля ивантъионского, а тудєж и на Стефана Гудовичєнка, в тот способ: иж будучи єму, обжалованному, на ярмарку у Ивантионках о Прєображнии Гсднем, где помянутый Семен, найшовши на єго, Івана, серед дня з жоною своею, без жадной причины побил и за лоб волочил, а єще собі того за недосит міючи, з запамяталости сердца своего колом деревяным не

меншую в голові рану задал, по яковом побитю он, Мойсієнок, міючи собі свідителєй и рану, в голові заданную, прекладал жалобу ему, Стефану Гудовичу, и положил выкладу на помянутого Семена золотих чотирнадцят, а що на меду и на горілци и в титюні под час такого побитя шкодуєт талярей на два и болєй; якии выклады он, Гудовичєнок, побравши и вивювши о побитю инквизицію, учинил шинкара своего винным и судом своим наказал его, Мойсієнка, на все тое нагородиты шинкареві своему талярами пятнадцятми, где помянутый шинкар ставши при упорі, не хотіл отнюд єднати его, Мойсієнка, и мовил: «Если бы праві до смерти его убил, то бы можно за его голову тими пятнадцятми талярами заплатити!». Помянутый Мойсієнок, чуючи тое и сподіваючись не утратиты правной инквизиції, удался перед суд стародубовский, где на таковую зсиланный был Александер Зубович, которого чуючи приезд, Стефан Гудович, подобно фолгуючи шинкареві своему, веліл з жоною на малый час зхоронитися, абы не был взят перед суд стародубовский. Где приехавши, Зубович не застал его, шинкара, ані жоны у Ивантионках и назад з тим повернулся, где по прибытію Мойсієнка, огляданный раны, заданой, которая не меньшая найдется и опухлая од тоей раны голова; и просил он, Мойсієнок, свои побои до кныг міських стародубовских записат и ест записано».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18092. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис: «Моск[овский] архив мин-ва юстиции, Старод[убского] магистрата, по 1-ой описи, вязака 2-ая, книга № 10 (1708), л. 65 об.-66»)

№ 18

1672-1710 рр. – Погар. – Регести купчих у копіях останньої третини XIX ст.

«Точные копии из крепостей.

1672 года 25 марта. Шликовая світлиця с комнатою, против хата простая, в хаті пристроенная світелка, между ними сінци, другая хата курная старая, анбар, сарай лідник, на лідовні анбар, погреб деревянный походный, каковой двор продал Василий Васильевич з будынком жадным зо всяким строением, стоящим на предмісти в Погарі пану Филону Корніевичу, міщ[анину] погарскому, за сумму грошей коп за 40 и горілки бочек 2, у каждой бочки кварт по 600.

1673 года 12 февраля міщане Артем Семенов и Тихон Микитин продалисьмо пляц, місто, зо всім будынком міщ[анину] по[гарскому] Авраму Тихоновичу за сумму грошей коп за 3 и шагов за 15.

1688 г. 19 февраля, я учтивая невіста, на имя Марья Семеновна по мужу Юсковая Рухдядчиха, продала двор на Московской улиці против св[ятого] хр[ама] Афанасия честному г[осподину] отцу Данилу Ивановичу свято-Афанасовскому погарскому за сумму готовых грошей за 19 коп.

1710 года 6 ноября невіста г[оспожа] Марья Степанова по мужу Пасючиха, жителька и міщанка погарская, продала Афанасу Петровичу Світусі сад свой власный з плецом, стоячий в г. Погарі за старим городом, за готовую сумму грошей личбы звонковой литовской чеховой монет коп за 20.

(Сообщил Федор Петраченко из Погара 1871, акт. 24)».

(ИМФЕ. – Ф. 3. – №. – Копія останньої третини XIX ст.)

№ 19

1719, липня 8 (червня 27). – Стародуб (?). – Лист стародубського полковника Лук'яна Жоравки до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный міщый пане гетмане, премилостивійший мой пане и добродію!

Федор Флорович Шостакович, посадский калужский члвк, за поважным універсалом велможности вашей по премоцной монаршой грамоті на взискане долгов от полчан моих, ему повинных, в прошлом року 1718 данном, по сей час управуючися в инних должников своих, которие могли виплатити, справил долг свой, а инние убогие, розписавшися на ратушу тутейшом, упросили сроку до времени, о чом відение, з ратушних книг виписанное, тут же велможности вашей репрезентую. Еден тилко п. Гудович, ставши при упорі, отказал тое, же міет в своих претенсиях з ним, Шостакович, перед судом войсковим енералним росправитися, з которого противности он, Шостакович, едет тепер в Глухов просить у велможности вашей

святої справедливості, що по моєй служебничой долъжности вашой пан ской велможности донесши, его ж млти рейментарской себе навсегда вручаю и застаю

Велможности вашой, пану моему и премилостивейшому добродієви, всего добра щире зичливий и нижайший слуга его црского пресвітлого влчства Войска Запорозкого полковник стародубов[ский] Лукян Жоравко.

З Старод[уба] июня 27 д. 1719».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18097. – Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа запис: «Харьк[овский] Историч[еский] архив, д. № 17142; подлинник»)

№ 20

1722 р. (?) – «Сказка» свідків у справі про напад на двір Стефана Косовича.

«Сказка от нас, нижей подписавшихся, о гвалтовном наезді Стефана Лапики на двор Косовича и о ламанне будинку его ж Стефана Косовича им же, Лапикою, з сном своим Никифором, там на Гримячці живучим.

В року 1722 –м, зимою, уже стах Рождества Хва, прибіг піший слуга Косовичев ко мні, Стефану Сейковичу, живучому версти дві от Косовичового хутора, и сказывал о наезде гвалтовном и разорении дому пна своего, а вон (?) заледве сам утік з их Ломачиних рук. Я, ему коня давши своего, послалем скоро до пна Яворского, асаулі полкового стародубовского, еще от мене верст пят мешкаючого, дабы ко мні приишал, щоби нам совокупне поихати. Теди пн. Яворский скоро приишал ко мні, и поихалем санками два и зять мой третій Андрій Стіколенко (?), и приихавши на Гримячку, виділимо много людствие подданих Стефана Ломаки пняних, ламлячих хату Косовичовую, против світлиці стоячую под одною кровлею, а сна его Ломачинога Никифора виділисмо приганяючого мужиков до ламаня хати, и уже засталисмо хату розкиданую зверху аж нижей окон, а пні Косовичовую засталисмо в світлиці з детми зачинившуюся и плачущую, заледве живую от такого гвалту, которая слезне протестовалася нам и просила ратунку; где возвавши ми в світлиці Никифора Ломаку и сталисмо ему казати, даби перестал и не чинил без мужа еи такового гвалту, бо и светлицю хотіл он, Никифор, ламат – заледвесми его уняли, кричачи на людей, даби не ламали болшей; а старий Ломака, здалека пняний ходячи, лжил (?) словами неучтивими пні Косовичеву, также и нас всіх; дітей малих плачучих и кричачих от такого гвалту в светлці виділимо. А когда мужики пнянии кидали без вини с хати неосторожно, тогда мало що сна старшого Косовичового в смерть не убили бервенном. О разорении худоби Косовичовой не можем знати, сколко з гори, с хати и світлици з гори побрато, бо тое ещо до нас поламано и пороскидано. О завладінии зас его, Косовича, гребельки купленной и о грунтах, там же на Гримячці куплених Косовичових, непоеднокротне знаемо между ними сор и грабителства з Стефаном Ломакою и сном его Никифором и до днесь; челядь также в дворі Косовича ані челядки не засталисмо, бо всі по дуброві розбіглися, видячи такий гвалт, аж уже при нас почалися збірати, почувши нас, и зараз один слуга побіг в Чернігов до Косовича, даючи ему знати о таком гвалту и разорении двора; и того ради свідителство совісно и праведно руками нашими закріпляем.

Павел Яворский, асаул полковий стародубовский.

Стефан Сейнович, товариш значковий полку Стародубовского».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18124. – Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа запис копійста: «Х[арьковский] и[сторический] архив, № 1591; подлинник»)

№ 21

1723, вересня 11 (серпня 31). – Під Опішнею. – Лист невідомого до наказного стародубського полковника.

«До наказного стародубовского полков[ника].

Потребен ест тут для нікоторой послуги войсковой нужной значковий товариш полку Стародубовского п. Косович, о котором за повиданьемься вчерайшого дня з в. мсти любо словесно предложит ему запомнілисмо, однак тепер листовне пишучи до в. мсти, жадаем, абысь в. м., если он, п. Косович, в ннішном поході при полку Стародубовском найдуетя, виправил оногo к нам немедленно; ежели ж оногo при полку тепер нїт, то мїет в. м. нарочного козака з листом своим до него,

где может его найти, послати, который абы зо всім своим прибором к нам поспішил якнайскорій, приказуем.

Дан з под Опушною, августа 31 д. 1723 року».

(НБУВ. – ІР.–Ф. II. – № 18124. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис: «Х[арьковский] И[сторический] А[рхив], № 1591, черновик»)

№ 22

1724 р. (?) – Лист Стефана Гудовича до Василя Жураковського та Якова Лизогуба.

«Велможние правителствующие малороссийские мсцівие пнове едноралние (!) Василий Жораковский, асаул, Ияков Лизогуб, бунчучъный, прмлстивійшие пнове и великие добродійство

Многократні велможностям вашим сміл наприкритися, любо и не хотілем, но жалем великим наполнен будучи, иж не оттепер собі одержавши, терплю от единокротного брата моего п. Андрея Гудовича, который завладіл маетности всі отцевские, горливе крваве заслужоние, зол. тысячу денег забрал, жита осмачок сто шест, млини спустошалие мні дал, а особливе тепер млин на Кичаті утиснувшись, он хоцет продат, который мні дан от небожчика тестя моего Иосифа Френзбаха. Но он, брат мой, подданими ншими отцевскими по Рвану греблю угатил, а по угашеню и посвоил, яко нні без бытности его, п. брата, от жени его имію превеликую трудность, на котором власном моем млині як хоцет, то творит и от млина отбивают. Во всем сем донесши, падши до ног велможностям вшим, як тепер так и пред респекту и отческой млсти прошу.

Велможностям вашим нижайший слуга Стефан Гудович».

(НБУВ. – ІР.–Ф. II. – № 18099. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис: «Румянц[евский] музей, карт[а] с малор[оссийскими] актами, № 185; на верху помета рукою А.М.Лазаревского: «1724» и «Семейн[ые]»)

№ 23

1725, травня 10 (квітня 29). – Глухів. – Указ ГВК.

«Копия з указу войсковой канцелярії.

Указ войсковой енеральной канцелярії.

Товаришеві бунчуковому пну Стефану Миклашевскому объявляется: сего априля 25 числа атаман з товариством Федор Давидов и войт з громадою литвиновские подали в енеральной войсковой канцелярії на имя ея величества всепресвітлійшой гсдрні императрици на вас челобитную, что прошлых годов покойний отц вш завладіл без вини отцов и дідов их дуброву и сіножат и два ліса Хлудную и Запулскую и пасіку з садом и тими всіми их угодиями владіете ви по сюю пору, за которие они, а именно за бортевия сто шестдесят дерева, оплачивали они оклад боліе двадцяти літ и просили они, челобитчики, в енеральной войсковой канцелярії разсмотрения и по вас указу теди чрез сей указ з оной канцелярії предлагается, аби ви за получением оног понеже сами для походу Гилянского прибуть не можете, присилали кого в пленіпотентах з кріпостями, если якие на помянутие кгрунта иміются для отвітствия против челобитя оних литвиновцов, а именно к 21 числу надходящего місця мая всеконечно.

Дан в Глухові априля 29 року 1725.

Енеральной войсковой канцелярії правители Иван Левенец, Иван Мануйлович.

Старший канцеляриста Данило Покорский.

Канцеляриста Матвій Волковицкий.

(НБУВ. – ІР.–Ф. II. – № 65275. – Копія XVIII ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати войсковой»)

№ 24

1725, грудня 14 (3). – Чолобитна Стефана Косовича.

«Всепресвітлійшая державнійшая великая гдриня императрица Екатерина Алексеевна, самодержица всероссийская.

Бет челом войсковой товариш Стефан Косович, а в чем мое прошение тому слідуют пункты

1

Діло мое з Романом Армашенком, жителем жовницьким, иміється в енеральной войсковой канцелярії

2

И за тим ділом ходить віру Федору Лоцинскому и что он учинит прекословить не буду.

И дабы указом вашего императорского влчства повелено было сие мое челобите принять к ділу.

Всемилоствійшая гдриня императрица, прошу вшой императорского влчства о сем моем челобиті рішення учинить.

А сию челобитную писала канцелярист войсковий Матвій Себастианович и к поданію надлежит в енеральной войсковой канцелярії.

К сей челобитной Стефан Косович руку приложил.

Року 1725 декаврия 3 д. Чолобитную, поданную от Стефана Косовича, которою верит по ділу свое м ходить Федору Лоцинскому к ділу принять.

Иван Мануйлович. Федор Потребич Гречаний».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18134. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста внизу документа: «Харьков[ский] Историч[еский] Архив, дело № 7686; подлинник»)

№ 25

1725, грудня 19 (8). – Глухів. – Указ ГВК.

«Указ ея императорского величества самодержици всероссийской з войсковой енеральной канцелярії писареві полковому стародубовскому и полковими ділами правящому Стефану Максимовичу обявляється: знатний канцелярист войсковий Василий Романович подал в войсковую енеральную канцелярию доношение, в котором выразил: прошлого де 1720-го года купил он у Стефана Косовича, значкового полку Стародубовского товариша, в селі Хмельовці в сотні полковой Стародубовской четвертку поля з двориком, огородами, гаем и сіножатми и владіл спокійне без жадной перешкоди по сей 1725 год. А нні Иван Паливода, бывший городничий стародубовский, невідомо для чого воровским способом на том купленном его Романовича огороді ячменние его копи, сколько их там было нажато, покрал, о чом потим он, Романович, извѣстившися, хотя у него и упоминался о повернене тих своих покраденних коп, однак он, Паливода, отдат не похотіл и тепер не хочет. А он, Романович, на той свой купленный грунт и огорода иміет купчие записи и самого продавцу Стефана Косовича, в живих обретающогоя, представляет, о чом просил войсковой енеральной канцелярії разсмотрения. Сим прето з оной канцелярії указом вам предлагается, дабы вы о вишепомянутом в суді полковом розискали по самой истинні, а по розиску и по отводу овых грунтов продавцеу Стефаном Косовичом як доведеться учинили з обжалованнаго Паливоди надлежашую челобитствующому Романовичу подлуг правних артикулов за кгвалтовное на кгрунта нападение и за шкodu, безправне ему затіенную, з награждением харчей, проторов и убитков сатисфакцію. А что учинено будет, отвітствовали вы в войсковую енеральную канцелярию доношением.

Дан в Глухові декабра 8 року 1725.

Войсковой енеральной канцелярії правителі

Иван Мануйлович, Федор Потребыч Гречаний.

Старший канцеляриста Данило Покорский.

Канцелярист войсковий Григорий Юркевич».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18131. – Оригинал, завірений підписами і печаткою)

№ 26

1725 р.(?). – Реєстр майна Романа Гармашенка, зятя о. Григорія.

«Реєстр худобі Романовой, зятя отца Григория, сщеника жовнецкого.

Кунтуш блакитний женоцкий. Плахт пят новых, една старая. Три сувоїці полотна. Два сувоїці наміток. Черевики. Чобут двое. Кабат червоний. Пояс шолковий старий. Наміток 13 розрізаних. Сорочок женских восьми. Рубковая намітка. Намітков еще дві. Убрисов пят. Еще сорочок дві женских. Запаска штаметовая. Една сорочка музкая. Сира діжечка. Перина. Подушка.

Романцово на хуторі:
Пояс шовковий. Шапка его и еи. Сорочок. Жита три чвертки. Грошей зол. 4.
Кулбака. Шабля».

*(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 18155 (?). – Копія кінця ХІХ ст. Внизу запис копійста:
«Харьков[ский] Историч[еский] Архив. Дело № 7686; черновик, писаний рукою
Федора Омеляновича»)*

№ 27

1728, лютого 7 (січня 27) та 1728, травня 24 (13). – Стародуб. – Купчі.

«1728 году мсця иануария 27 дня.

Я, Давид Калитченко, з синами своїми Павлом и Филипом чиню відомо сеею моею купчею пну Стефану Гудовича: продаю во вічність пожною из лісом на Кривинском сумеж Брусенковой, а з другой стороны Жигуновой, а з третьей стороны Гапоненковой, а з четвертой пна Гудовича, которая пожно у заставі ув Алиоши, бывшего старости Таврикиного, за восемнадцат коп грошей и за девять чверток жита, за сім чверток овса, за пять чверток ячменя, которие повинен отдать пн Гудович вышеписанные гроши и хліб ему, Алиоши, а зверх тих грошей и хліба он же, пн. Гудович, повинен зараз отдать пну Березовскому берковець пенки и мні на хліб для старости моеї осмачку жита и осмачку гречки, а, не дай Бже, моеї смерти, то повинен он же, пн. Гудович, за душу мою нанять десять служб, на що для ліпшой віри и певности в далший час кріпости даю сию мою вічную купчую при людех зацних, на тот час будучих, Михалцю Ковало, жителю дохновскому, Ивану Жлудці, Василю Сіраку, атаману, Захарии Калині Мишковскому и при иних людех зацних, на тот час будущих и подписавшихся.

В подлинной подпись рук таков:

По прошенію его, Давида Калитченка, з его синами я, Евфим, дяк мишковский, вмісто их подписался.

Писал сей облик Прокоп Василиев по прошенію его, Давыда Калитченка, из синами, для увірення руку подписал.

По прошенію его, Давыда Калитченка, я, Фома Иовлев, лавник, для свідительства руку приложил.

На прошение Давыда Калитченка из синами его аз, Лаврентий Артемиев, поп мишковский, руку приложил.

Року тысяча сімсот двадцят осмого, місця маия третягонадцат дня.

По доброволному уступу своїм пн. Стефан Гудович, значковый полку Стародубовского товариш, попустил во вічне владіние его млсти пну Семену Галецкому, сотникові полковому стародубовскому, пожно з лісом, на Кривинском лежащую, об межу з одной стороны Брусенковой, а з другой стороны Жигуновой, в сей купчой оную пожно и ліс выраженное за позволением Филипа Давыдова Калитченка, козака мишковского, притомному будучому; а что в сей купчой выражено, то повинен его млсть пн. Семен Галецкий тое все уплатить и его млсть пн. Галецкий силен тоею пожною и лісом вічне сам, жена его, діти и наслідники владіть. Того ради для лучшаго достовірия на сей подпис нашей саморучне и подписуемся. Тут же и тое докладается, что повинен его млсть пн. Галецкий Филипу Калитченку дать в додачу за выше выраженную пожною з лісом коня, а ежели тот конь не до вподобання будет, то вмісто коня он, пн. Галецкий, повинен дать ему, Филипу Калитченку, козаку мишковскому, денег коп десять.

Діялося року и дня вышеписанного.

На подлинном подпис таков:

К сей моей доброволной и вічної уступкі я, продавца Стефан Гудович, руку приложил.

К сей доброволной вичистой купчой по прошенію продавца Пилипа Калитченка во місто его и во свідительство знатний полку Стародубовского товариш Костантий Романовский руку приложил.

По прошенію пна Стефана Гудовича и Пилипа Калитченка, козака и жителя мишковского, я, Иван Паливода, руку подписалем.

К сему добровольному пна Стефана Гудовича уступу по добровольному ж его, продавци Пилипа Калитченка, позволеню, по прошеню их обоих, уступци – пна Гудовича и позвольца – Пилипа Калитченка во свидителство писар майстратовый стародубовский Павел Исаевич руку приложил.

По прошеню пна Стефана Гудовича, значкового товариша полку Стародубовского, к сей выкупной купчой во свидителство подписуемя:

Леонтий Озерский, атаман городовий стародубовский.

На місцу судии полкового стародубовского будучий Стефан Старосілский».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18101. – Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа запис: «Румянцевская» опись, п[олк] Стародубский, т. 81, сотня 2-я полковая»)

№ 28

1729, жовтня 28 (17). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до князя В. І. Долгорукого.

«До его сва князя Василия Володимировича Долгорукова.

Сиятелнїйшїй и высокопревосходителнїйшїй кнже гпдн генерал фелтмаршал и кавалер, милостивый мой и блгонадежнїй патрон!

Писание в. к. сва, з Москви пришлого септеврия от 9-го ко мнї писанное, получил я здесь в Глуховї з достойним почтением, в котором изволите в. к. сво выражать свою инстанцию за здешним малороссиянином Василием Гудовичом, дабы мнї показать к нему свое блгосклонение, и на сие в. к. сву покорне обявляю: что имїючи я висоцеповажнующую в. к. сва особу всегда в всеприятнїйшем воспоминании, елико сили моей есть всякие ко мнї требованїям довлетворити усердно готов, якож и ннї то, что возможно и вмїстително показалось, помянутому Гудовичу явил к его удовольствию, о ділах же его и отца его ж (которїй яко слышу, там в Москві по разным мїстам и пред высокими персонами обо мнї нїкоторие неправди разглаголствуют) донесет в. к. сву син мой Павел, в Москві обрїтающїйся, к которому от мене о том писано, а в. к. сво, милостивый мой патрон, да облгоизволиш и впредь мене в непремїнной своей содержати млсти, нижайше прошу и за тим остаюсь навсегда в.к. с[иятелст]ва вседобржежелателнїйшїй.

Октовр. 17 року 1729».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – №. 18103. – Копія кінця ХІХ ст. Запис копїста: «Харьков[ский] Историч[еский] Архив, д[ело] № 20587, черновик»)

№ 29

1728, листопада 30 (19). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Днїпра гетман Даниил Апостол.

Пну полковниковї стародубовскому, пнам старшинї полковой тамошной, а особливе пну сотнику полковому з урядом и кому о том відати надлежит, ознаймем сим нашим універсалом, иж войсковой товариш пн. Стефан Коссович, имїючи во владїнии своем в полку Стародубовском в сотнї полковой футор, куплею набытий, прозиваемий Гримячка, з млином вешняком и пятма дворами, також в селї Курковичах кгрунти пахатние и сінокосние, куплею ж набытие, презентовал нам на оние футор и всі грунта купчие записи от продавцов в разных годах и числах ему виданние и выписами з книг мїских стародубовских урядове справленние, против которих купчих и урядовых выписей просил и нашой універсальной конфирмации. Мы прето, гетман, по силї данной нам монаршой его императорского величества грамоти, имїючи власт всякие в Малой России воинские и гражданские устроеват порядки, респектующи на его, пна Стефана Коссовича, службы войсковие, до которих и впред усмотрїваем в нем всякую згодност и охоту, велїли сей наш з войсковой енеральной канцелярии видати універсал, которим яко выше выражений футор, прозиваемий Гримячка, з млином вешняком и пятма дворами, особливе в селї Курковичах грунта пахатние и сінокосние, им покупленние, ствержаем в спокойное владїние так, дабы з старшини и чернї полку Стародубовского и нї от кого другого в чом владїнии не

чинено ему жадного препятствия. Люде зас при оних же его, пна Косовича, футорі и на купленних грунтах мешкаючи, отдавали б ему ж яко державци своему обыклое послушенство и повинность, рейментарско приказуем.

Дан в Глухові ноеврия 19 д. року 1728.

Звишенованный гетман рукою власною.

М[істо] п[ечати].

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18132. – Копія кінця ХІХ ст. Запис внизу документа: «Подлинник находится в ділі о дворянстві рода Косовичей в архиві департамент[а] герольдии правит[ельствующего] сената»)

№ 30

1728, грудня 1 (листопада 20). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Его императорского всепресвітлійшого величества Войска Запорожского обоих сторон Дніпра гетман Даниил Апостол.

Пну полковнику стародубовскому, пном старшині полковой тамошной, сотникам и кому колвек о том відати надлежит, ознаймуем сим нашим універсалом: доносил нам чрез суплику свою знатний бунчуковий товариш пн. Федор Ширай, что значковий полку Стародубовского козак Петро Носікевич, двоюродний его брат, будучи в низовом Дербенском на службі его императорского величества поході прошлого 1727 году волею Бжиею там умер, а при виході своем в тот поход леговал отцу его, Ширая, дховною своею кгрунта свои ж в полку Стародубовском обритаючися, которие отц его, Шираев, уступил ему ж, Федору Шираю, а именно: слободу Гордіеву буду, на купленних кгрунтах осаженную, в селі Басихині поля пахотного нісколко четверок и в селі Поконі дворов нікоторое число, дабі он, пан Ширай, за душу его, Петра Носікевича, по християнскому обычаю поминование учинил и долги на килка тысячей его ж, Носікевича, кредиторам уплатил, и он, пн Федор Ширай, так за душу того брата своего покойного Носікевича и родителей его поминование уплатил, а другие еще оплачивает; да при той же духовной своей оной Носікевич оставил на помянутие свои кгрунта купчие записи и гетманские універсали, по которим взявши он, пн. Федор Ширай, претензію до грунту Ляденского, на яком товариш войсковой Стефан Косович з тестем своим Новицким осадил слободу, называемую Ляденскую, и розробляючи поле и сіножати, ронил свой кошт, на що были у него ж, Косовича, антецессора нашего покойного гетмана Скоропадского універсали, вступил был з ним в завод; потом означенний Косович, не входя в болшую турбацию, по добровольной з ним, пном Федором Шираем, розділце помирился, а он, пн. Ширай, ему весь кошт сплатил, на що тот же Косович дал ему сего 1728 году, ноеврия 16 дня, за руками и своею и свидетелей купчую и другие у себе бывшие на тот Лядский грунт служачие ему ж вручил крепости, которие, також антецессоров нших два універсали: один в 1704 году, ноеврия 27 дня, другой в 1709 году, януария 5, покойному Носікевичу данние, он, пн. Федор Ширай, нам презентуючи, просил себі на вишевираженние слободки и грунта нашей універсальной конфірмации. Мы прето гетман, по сілі данной нам високомонаршой его императорского величества грамоти, иміючи власть всякие в Малой России воинские и гражданские устроевать порядки, респектуючи же на вірнорадетелния отца его, пна Федора Ширая, войсковие заслуги да и на самого его, недавно в Персидских походах килколітно отправленную, презирая службу, о которой данний ему 1727 году, мая 20 дня, в Дербенті от его сиятелства гідна генерала фелтмаршала и ординов Слона и Білого Орла кавалера князя Василия Владимировича Долгорукова, на тот час генерала аншефа, над российскийском войском в Персіи команду имівшого, свідітелствует пашпорт, а до такових же служб и впред усмотривая в нем всякую згодность и охоту, веліли видать сей наш з Войсковой Енеральной Канцелярии універсал, котрим яко предречоную слободку Гордіеву буду и Ляденскую со всіми принадлежащими к ним грунтам и угодиями купленними и другие грунта, по духовной покойного Носікевича оплаченнии, ствержаем ему, пну Федору Шираю в спокойное и безпрепятное владіние, так, дабы во владінии тих слободок и грунтов никто з войскових и посполитих полку Стародубовского обивателей не чинили ему жадной

перешкоди. Люде зась посполитие, в оних слободках мешкаючие, отдавали б ему ж, пну Федору Шираю, значковому товаришови бунчуковому, яко державці своєму, обиклоє послушенство и повинность, упоминаем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові, ноеврия 20 дня, року 1728.

В подлінному подпись такова: звишменованный гетман рукою власною М.П.»

(НБУВ. – ІР.-Ф. II. – № 18136. – Копія кінця ХІХ ст. Запис копійста внизу документа: «Рум[янецвскя] Оп[ись], п[олк] Старод[убский], с[отня] Новом[іская], т. 121»)

№ 31

1729, лютого 9 (січня 29). – Глухів. – Купча.

«Року тисяча сімсот двадцятото мсца яннуария двадцат девятого дня.

Всім, кому колвек о том тепер и в потомние часи відати будет надлежало, сим моим доброволним купчим записом ознаймую, иж власный свій грунт, никому ни в чом не пенный и не заведенный, в селі Хмельювци найдуючийся, цілий пляц поля пахатного з двориком, огородом и в полі огород, гаєм и сіножатми, до того ж грунту належними, продадем и уступилем на вічність его млсти пну Василю Романовичу, знатному канцеляристу войсковому, пней малжонци и потомкам за певную сумму и сполна до рук моих одобранную, готових грошей монети доброй личбы украинской золотих шістьсот, волно теды ему, пну Романовичу, пней малжонце и потомком его тот грунт кому дати, даровати, заминяти и як хотя на свой найлучший пожиток обернути. Себе зась самого и потомков моих яко от мененного грунту вовся отдаляю, так, вручаючи оний в зуполное владіние пну Романовичу, даю ему ж для лутшой вперед кріпости и оборони сие мое ж собственноручное писание.

Діялося в Глухові, року, мсца и дня выжей выраженных.

В подлінной купчой подпис рука тако:

Стефан Косович рукою власною

Притомними будучи сей купчой запис руками своими подписуемься:

Антип Соколовский, сотник бакланский

Герман Синяковский

Леон Клопотовский, писар бакланский».

(НБУВ. – ІР.-Ф. II. – № 18121. – Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа запис: «Рум[янецвская] оп[ись], п[олк] Старод[убский], т.81, сотня 2-я полковая»)

№ 32

1729, лютого 26 (15). – Дарча.

«Року тисяча сімсот двадцат девятого, мсца февраля пятнадцатого дня.

Я, Стефан Гудович, чиню відомо сию моим доброволним и рукоданным писанием, иж дарую зятеви своєму Савелию Ніжинцу двор свой власний, лежачий в Новом городі ведля Воскобойника, вічними часи, которим двором волно ему, як хотя владіть, дати, даровать, продать, заменять и як хотя на свой лутший пожиток обернуть, на що для лучшей вери и певности отдаю сию карту за подписом руки моея.

К сему моему рукодайному писанию подписался (в подлінном подпись такова): я, Стефан Гудович.

По прошению Стефана Гудовича, товариша значкового, во свідітельство сего рукоданного писания полку Стародубовского значковий товариш подписуюся Игнат Данченко.

По прошению вишеписанного Стефана Гудовича, значкового полку Стародубовского товариша, во свідітельство сего его рукоданного писания я, Василий Косач, полку Стародубовского комисар, подписался.

Свидом сему Леон Клопотовский, комисар бакланский».

(НБУВ. – ІР.-Ф. II. – № 18102. – Копія кінця ХІХ ст. Запис копійста внизу документа: «Румяниц[евская] опись Малор[оссии], п[олк] Старод[убский], т. 71, д. 398»)

№ 33

1730 червня 21 (10). – Короп. – «Доношение» коропського цехмістра Хоми Наумова гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможній мосці пне гетман наш премилостівийший добродій.

За бивших покойних прежде гетманов и обозних енералних місто Короп як належало на артилерию енералную, теды з цеху ншого ковалского короповского по належитости до надлежащою діла артилерийского висилано в Батуриин по три и по чтири чоловіка работат и давано им з шофи міської короповской всякого харч и тамо в Батурині с протчіими ковалями, разных городов будучими, купно надлежащее діло работали. Да до жадних тягlostей міських й податей цеху нашого не потяганно, на то от покойних гетманов и універсали два міем. А теперешнего часу, милостивий нш пне, цеху нашому будучи в малолюдствій в едном Коропи цехом своїм фурмани артилериские, палуби, вози конние, вози воловие, колеса оковуваючи й протчие діла неисходно за свого харч работаючи, превеликая нам нужда и тяжест иміється. А к тому и побор, который за бившой гетмановой покойной Скоропадской у подданстві гойном будучим, за немилосердия на нас немилостиво наложен по тих же реестрах на артилерию войсковую енералную, кромі дабелей міських з нас взимается. Зачим падши до поважной стопи ног ясневелможности вшой милостивого пна, чтоб нам цехом своїм от такой тяжкой роботизни и побору великого не разоритися вовся с определним (?) усердием высокоповажного вшого реїментарского милостивого респекту просим.

Ясневелможности вшой премилостивішого пна и великого добродія найнижшие подножки

Цехмістр Хома Наумов.

Павел Яковлев, Васил Омелянов з братією цеху ковалского короповского».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 3442. – Арк. 2. – Оригінал (?). Запис: «Діло по доношенію цехмістра ковалского короповского Хоми Наумова с товарищы о уволненій их от великих податей и от многих посилок и о протчем. 1730 года июня 10 д.»)

№ 34

1730, липня 25 (14). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Даниил Апостол.

Пану полковникові стародубовскому, тепер наказному, в впредь совершенному, с п. п. старшиною полковою, а особливе п. сотникові новгородскому з урядом і всім, кому би о том відати надлежало, ознаймуем сим нашим універсалом, иж вдовствующая п. Анастасия Прокопиева Березовская з дітми презентовала нам антецесора нашего покойного гетмана Скоропадского універсали свекрові ей покойному Семену Березовскому, асаулові полковому стародубовскому данние: перший септеврия 2 д. року 1708 (когда еще антецесор наш на уряді полковничества стародубовского зоставал) на хутор, прозиваемий Горбовецкого с людми, при нем осаженними; другий януария 17 д. року 1713 на другий хутор, прозиваемий Шоховский, в сотні Новгородской найдующийся, которими хуторами первие помянутий свекор, а потом муж ей владіли, а тепер она с дітми владіет, и на то все владіние просила нашей універсальной конфирмации. Мы прето, гетман, по силі високомонаршой ея императорского величества грамоти за собственною ея величества рукою, нам пожалованной, иміючи власть всякие в Малой России воинские и гражданские устроевати порядки, а респектуючы на бывшие службы покойного свекра и мужа ей, велели видать сей наш з войсковой енеральной канцелярии універсал, которим яко више выраженние хутор с принадлежащими до оних грунтами и людми ей пані Анастасии Прокоповой Березовской с дітми в спокойное владіние, так аби в том владінии ніхто не сміл и не важился чинити ей жадного препятствия; обрїтающиеся при оних хуторах люде отдавали б ей же, яко державци своей, обиклое подданское послушенство и повинность, міти хочем и реїментарско приказуем.

Дан в Глухові юля 14 д. 1730.

В копии подпис такъв:

Звишменованный гетман рукою власною.

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18083. – Копія початку ХХ ст.)

№ 35

1730, липня 25 (14). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Даниил Апостол.

Ознаймуем сим нашим універсалом пану полковникови стародубовскому, тепер наказному, а впредь совершенному, з п. п. старшиною полковою и всім, кому бы о том відати надлежало, иж вдовствующая п. Анастасия Семенова Березовская з осиротілимы по мужу своем, асаулі полковом стародубовском, покойном Семену Березовскому, трома синами, презентовала нам універсал антецесора нашего покойного гетмана Скоропадского за войсковие значние служби оному мужеву еи, в прошлом 1715-м году юня 1 д. данный, на владіние села Медведова, в сотні Новоміской обрѣтающогося, с принадлежащими до него угодиями, да лист от того ж антецесора нашего покойного Скоропадского в прошлом же 1721 году мая 17 д. до полковника тогдашнего стародубовского наказного писаний о привернении в послушенство оному ж еи мужу села Платкова в сотні полковой полковой найдующогося, на которие маетности она, пані Березовская, просила нашой універсальной конфирмации. Мы прето, гетман, по силі високомонаршой ея императорского величества грамоти за собственной ея величества рукою нам пожалованной, иміючи власть всякие в Малой России воинские и гражданские устроевати порадки, а респектуючы на вірно радителние и значние покойного Семена Березовского, асаула полкового стародубовского, войсковие службы, веліли сей наш з войсковой енеральной канцелярии видать універсал, которим яко вираженние два села Медведі и Платково со всіми принадлежащими к ним угодии помянутой паней Анастасии Березовской по силі вишенаміренных універсалу и листа ствержаем во владіние так, даби в том владінии нікто з старшини и черні полку Стародубовского обивателей не сміл и не важился чинить ей жадного препятствия; войты зась тих же маетностей со всіми посполитими людьми (опроч козаков, при своих волностях непорушно зоставати міючих) отдавали б еи же, пані Агафии Семеновой Березовской, подданское послушенство и повинность, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові юля 14 д. 1730 году.

В копии подпись:

Звишменованный гетман рукою власною.

Внизу виш прописаних шест Березовского кріпостей копиях написано: принять сии копии в канцелярии полковой и освідительствовав с подлинными справить, а подленние кому надлежит отдать с розпискою. Судия полковий стародубовский Николай Ханенко. Которие копии с подлинными свідительствовали и подписались: обозний полковий старод[убовский] Афанасий Есимонтовский. Судия полку Стародубовского Николай Ханенко. Хоружий полку Стародубовского значковий Федор Данченко. С полинними справил полк[овой] стародубовской к[анцеля]рии Григорий Політика.

Такивие всі подлинние універсали до себе принял, а на копиях подписался Василь Березовский.

Внизу виш писаного всего по листах закрепил Александер Дуров».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18082. – Копія початку ХХ ст. Внизу документа запис: «(Генер[альное] сл[едствие] Старод[убовского] полка, лл. 63-68)

№ 36

20-30 роки XVIII ст. – Стародуб (?). – Донесення козака Івана Лойка в стародубівську полкову канцелярію.

«В полковую стародубовскую канцелярию доезд.

Я, нижей подписавшийся, за данною мні инструкцією из канцелярии полковой посилал был за Ипуть ріку в разние села, а зачим – следуют пункты.

1

Велено мні сискат по ділу Романа Армашенка, жителя жовнецкого, з Софією Новицкою заводном показанних от его, Армашенка, свідетелей, а именно: села Творишина Кузму и Мартина Малешенкових, Никиту Ребионка, Федка Галиченка, села Панкович Давида и Ивана Чуйкових, Моисея Сергієва, села Халієвич Якова Кулака, села Жонца Данилу Борсука, Ивана Поповича, Кирія Валиченка, Василя Сердюка, села Пакон Феска Сергієнка, Петра Сергієнка, Якова Крисаненка, слободи Лядной Тимоха Подліського и Василя Шашура.

2

И по тому хто з вишше написанних людей о діле знал Армашенковом, тот, приехав в Стародуб, в канцеллярии полковой был допрашиван, а хто именами – в допросах явствует.

3

А хто не поехал из них, говорячи тое, что мы весма не знаем о ділі Армашенковом и ехат де нам не для чого, понеже немалое жилищ наших от Стародуба разстояние, тих имена такови: села Творишина Кузма и Мартин Мелешенкови, Никита Ребионк, Федка Галиченок, села Панкович Давид и Иван Чулкиви (!), Моисей Сергієв, села Халієвич Яков Кулак.

О сем полковой стародубовской канцеллярии покорне доносит Стародубовского полку полковой сотні козак Иван Лойко».

(НБУВ. – IP.–Ф. II.–№ 18152.–Тогочасна копія. Запис копіїста: «Харьков[ский] Историч[еский] архив, дело № 7686, подлинник»)

№ 37

1731, вересня 20(9). – Почеп (?). – Розписка Микити Федорова.

«1731 году, мсца септеврия 9 дня.

Я, Никита, Федоров сн, житель булашовский, даю сие писание своему унуку, именно Стефану Леонову сну, жителю тож булашевскому, в том, что пошол за мене, вышеписанного Никиту, Федорова сна, в поход военный, в дворі своим поступаю во всем третью часть, а не дай Бже, смерти моей, Стефана, Леонова сна, жені моей, дітям моим, чтобы было непенно вышеписанная третья часть двора; а ежели дасть мні Бог, Стефану, прийти з военного походу, чтобы тая третья часть двора непенно было.

На подлинной подпись тако:

А сие письмо писал Филип, Андреев сн, житель тоей же деревні, и вмісто Никити, Федорова сна, руку приложил.

А сие письмо писалось при свидітелю Демиду, Иванову сну, Горбуну, жителю тоей же деревні Булашева».

(НБУВ. – IP.–Ф. II. – № 18137. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис: «Рум[янцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убский], сотня 1-ая Почеповская, т. 139»)

№ 38

1731, жовтня 1 (вересня 21). – Конотоп. – Купча.

«Року 1731 мсца септеврия 24 дня.

На вряді нашем конотопском перед нами, сотенною старшиною того часу будучим, нижей подписавшимися, очевисте ставши отец Иоан Фиялковский, пресвитер обмочевский, ясне, явне, з доброй своей волі, без жадного примусу мовил, иж иміючи я свой власний куплений футир за містом Конотопом при урочищи речки Езучеи над болотом помеж Никифора Савойска да Левка Торанского, Прокопа и Ивана Осоков футоров стоячий и под тим же футором поля пахатного нива една под окопом з воротами (?) до окопа, другая нива над Романовою греблею на сім ден, а третая нива над Уласовою гребелкою на три дни оручиєся, особливо же гай помеж Павлюкового да Грицкого, Бондаренкового и Петрового Зубченкового гаєв найдуючися, нікому ні в чем не пенние и в жадних долгах не заведение, все тое продадем, то есть футор, поля и особливий гаєк знатному козаку сотні Конотопской, а своему тестеві Василю Прасолу, мешканцу конотопскому за власную и рукоданую суму монети доброй лічби литовской очовисто в сем купчом записі для вшелякого правного турбатора

покладаючи готові гроші чотириста золотих от яких проданих мною футора з нивою и поля пахатного з особливим гайком самого мя, жену мою и дітей, так всіх кривних своїх, близьких и далеких, вовся отдаляю и не имію я сам, жена моя, діти мої и нікто с предреченних кривних моих в той, мною проданий футор з означеним угоди жадною мірою интересоватися и ні найменшой чинити перешкоди тестеві моему, ему, Василю Прасолу, его жені и дітем; міют вищреченние ґрунта, купление от мене, вічне зоставати и волно ему, пну Прасолу, оним ґрунтом як своїм власним добром як хотіти владіти, дати, продати и даровати или на який колвек для лучших своих користей обернути пожиток. На що для лутшого и совершеннішого в потомние часи всякому се (?) відат потребуєчому имовірія сий мой рукоданий на вradі конотопском при звиклих врядових печатех и подпису имен панов урядников ему, Василю Прасолу, запис до рук дал, на яком во вірност и своеручно подписалемся.

Діялося на ратуши конотопской року, мця и дня вишеположеных.

При сем будучи Никифор Савойско, жител конотопский, и по прошенію его писар сотенний Стефан Михайлов руку приложил.

Уряд конотопский именами: Данило Афанасіев, атаман городовий, сотенний писар Стефан Михайлов, войт міський Афанасій Тимченко з бурмистрами писал сей купчий запис по прошенію вищреченных конотопского ратуша писар Данило Тимофиев и подписался.

Свідетелствовал писар сотенний конотопский Козма Терентіев (?).

(ЦДІАК. – Ф. 64. – Оп. 1. – №. 522. – Арк. 15. – Тогочасна копія. Наприкінці документа намальовано два кола, всередині яких написано відповідно: «Місто печати сотенной конотопской», «Місто печати уряду (?) конотопского»)

№ 39

1731, жовтня 29 (18). – Стародуб. – Випис з стародубських міських книг, який містить у собі купчу.

«Выпис з книг міських стародубовских права майдебурского.

Року тисяча сімсот тридцять первого мсца октоврия, осмогонадцать дня.

На майстраті ея императорского величества стародубовском перед нами Яковом Андріевичом, войтом, Антоном Коменком, бурмистром, Василюем Савелиевим и Афанасом Конончуком, райцами, Фомою Иовлевим, лавником, ставши очевисто Григорий Новитченко, служитель дому реинментарского, в притомности Иосифа Отцевича, козака сотні полковой Стародубовской, устне и доброволне сознал, что иміючи в себе два загоны поля піхотного в урочищи, найдуючомся к болоту Бичку, по согласію своїй матері пані Софії Новицкой завел и продал в вічност оние загоны помянутому козаку сотні полковой Стародубовской Иосифу Отцовичу за десять рублей и жита осмачок десят. На якую продажу ему, Отцовичу, дал от себе купчую, которую купчую презентовал он, Новицкий, и власною своєю быть признавши, подал ко записанию до книг міських стародубовских, якая купчая так в себѣ міється:

Року тисяча сімсот тридцат первого мсца септеврия двадцат первого дня.

Я, Григорий Юревич Новитченко, служитель реинментарский, сн старости бывшего Юрия Новицкого шептаковского, чиню видома сим моим доброволним купчим вечистим записом во всякого суду и права, кому того тепер и в потомние часи видати надлежит, иж по согласію своей пані родителки Софії Новицкой завел в продаж поля два загоны на врочищи, прозиваемом к болоту Бычку, сумеж одной стороны Лариона Куколяки, з другой стороны Тимоха Темного, жителей стародубовских, и як мы з пні родителкою владіли, отвели и продали и попустили в моць и вечистое держанье козаку стародубовскому Иосифу Отцовичу, жені и потомкам его, за сумму певную и руками нашими отобранную, без осовітости, зде пишучуюся, рублей десят и жита осмачок десят міри колодной стародубовской. Которие денги и жито отъбравши, мы з пані родителкою позволяем ему, Иосифу Отцовичу, жени и потомком его, теми загонами спокойне владити, диспонувати, продати, даровати, дати, кому обернути, а я, продавца Григорий Новицкий, з пані маткою своєю Софією и со всіми кривними своїми, близькими и далекими, от тих загонов отдаляем и вичне зрекаем и не иміем интересоватися и найменшой шкودي и перешкоди чинити под зарукою на турбатора проти више означенной цены удвое и з нагороженем проторей и убитков, а если би

з кривних моих пожелал хто тие загоны откупит, то повинен положит вдвое оную цену без всяких турбаций.

В подлинной купчей подпис рук тако:

На которой купчей вечистой запис я, продавца тих загонов, вмiсто себе и панi родителки своiй саморучно подписался Григорий Юрьевич Новицкий, служитель дому рейментарского.

По прошению пана Григория Юрьевича Новицкого при том часi будучи во свидiтельство подписуюся Трофим Середа.

По прошению Григория Новитченка, служителя рейментарского, писал сию купчую вечистую запис и подписался подписом маiстратовий стародубовский Леон Бородуля.

На подлинной выписи определiение учинено таково: якую купчую в голос читанню мы уряд выслухавши, казалисмо до книг мiських стародубовских принят и записат и ест записано, з которых и сей екстракт выписавши з подписом рук урядових маiстратових стародубовских и притиснененем обьклой маiстратовой стародубовской печати стороны того требующой, козаку сотни полковой стародубовской Иосифу Отцовичу, ест выдан.

Писан на маiстратi стародубовском року, мсця и дня вижей спецификованных.

В подлинной подпис тако:

Ея императорского величества маестату стародубовского войт Яков Андрiев.

Бурмистр Антон Коменок.

Писар маiстратовий стародубовский Павел Исаевич».

(НБУВ. – IP.-Ф. II. – № 18162. – Копiя)

№ 40

1731, листопада 17 (6). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до чернiгiвського полковника Михайла Богданова.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику черниговский.

Сего ноябра 5 д. 1731 году Иосиф Титович, войт черниговский. з маiстратом доносил нам, что во вся годи з мiщан черниговских определiялося в Олабинскую, Вибелскую, Гайскую, Бiлоускую и полковую сотни по два чоловіка в зборщики, да сверх того два ж чоловіка к магазiну, и един то з Чернигова, то з Березного в щетки, от чего мiщане черниговские немалую имiют нужду, а в означенных сотнях могут винайтися с посполитих в зборщики люде добрие и пожиточние, да и в щетки не толко з города Чернигова и Березной, но и з других Черниговского ж полку мiстечок, яко то з Мени, з Сосниці и из протчи могут определитись к тому дiлу пристойние люде и просил он, войт черниговский, в том нашего рассмотрения указа, прето абись в них приказал в тие зборщики и счетчики не с одного города Чернигова, но так и з вишепоказанных сотен яко и с протчих мiстечок обивателей вибират поочередно, чтоб одним обивателем черниговским пред другими того полку посполитими не било обидно и в том они за непорядочним определiением напрасно нужди не поносили б и не разорились предлагаем и реиментарско приказуем.

З Глухова ноябра 6 дня 1731 году.

В подлинном тако: В мсти ласкавий приятель ея императорского величества Войска Запорожского обоих сторон Днiпра гетман и кавалер Данило Апостол».

(НБУВ. – IP. – Ф. VIII. – № 2313. – Копiя кiнця XIX ст.)

№ 41

1731, грудня 7 (листопада 27). – Стародуб (?). – Купча.

«Ясневелможний мсц пне гетман и квалер, мнi премилостивiйший пне патроне и великий добродiю.

Еще в прошлом 1731 году подавал я, нижайший, ясневелможности вашей челомбитную на Василя Гудовича, жителя горчаковского, який тепер в полку Стародубовском комисаром, который чинил незносние обиди в кгрунтах графа Сави Владиславича и подданим его там же, в полку Стародубовском, так же о неплатеже

индуктового збору, о чом обширне в прежней моей супліці поданой ясне велможности вашей написано. Которий Гудович указом ясневелможности вашей по челобитю моему в Глухов для слідствия вишеписаних обид и розорений бил зискан, а понеже било рассмотрение ясневелможности вашей приказали поважним своїм указом писать к полковнику стародубовскому, так же и к старшине тамошней же стародубовской, чтобы оноє діло з слідством, а по слідствии учинить рішение, что он, Гудович, несмотря указу ясневелможности вашей, отрирается, что будто он, Гудович, бунчуковий товариш, не хочет в суд полковий стародубовский вступать.

Того ради всенайпокорнійше ясневелможности вашей прошу приказать написать свой поважний указ к полковнику стародубовскому, чтобы оного Гудовича сискат в канцелярию стародубовскую и по прежнему на его моему челобитю о учинению їм, Гудовичом, в грунтах графа Сави Владиславича обидах и разорениях, так же и о незаплатї збору индуктового учинили слідствие, а по слідствии того діла милостивое рішение.

Ясневелможности вашей всемилостивїйшому моему пану патрону и добродїеву нижайший раб повїренний графа Владиславича Александр Левинский.

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18105. – Оригінал. Зверху документа запис: «Подана д. 18 октовр. 1732 року, записав в книгу, доложит»)

№ 42

1732, січня 12 (1). – Квит Івана Березовського з записами копїста.

«Бумаги Забіл (у Н.П. Василенка).

Прокопий Павлов, поп, иерей обтовский 1730.

Иван Забіла.

(...)* завїщала дочери 1000 зол.

Иван, пан. Анна+ без битности 2-го мужа нечаянно до 5.IX.1730.

1) за Иваном Саленком

2) за значков. тов. Чернигов. полка Самойлом Ив. Судиенком (1730).

Року 1732 януария 1 дня.

Понеже извїстен я, нижей подписанный, что покойная матка моя легованную духовницею тысячу золотих бабусею моею от пана Ивана Забілы, дядка моего, сполна отобрала матка моя, на что по умертвии матки моей отчим мой Самойло Судиенко дал роспись пану дядку моему с присутственными людми, для віроятия я даю квїтанцию в том, жеби впредь турбации не вщїнать, на том и росписуюсь.

Сестренец Василий Силич (Синвич?) крестом +.

К сей квїтанции подписался Прокопий Павлов, поп обтовский.

На прошение брата своего Василия подписался Иван Березовский.

Данило Савуский по прошению Василия Силича руку приложил.

К сему руку приложил Федор Строньский.

Року 1732 януария 1 числа.

Понеже не случилось за живота матки моей роспись учинити в одебраню належных денег тысячи золотих от пана Ивана Забілы, брата своего, котории гроши духовницею леговани били от покойной бабусї при кончинї, що в предні часы нехай свїдомо будет, кому належит, иж квїтуем отданих грошах оних, сполна маткою моею принятых, в чом свїдоми імїются люде: пан Савойско и Андрїй Жуковецкий, як за живота порахунок учинили в одебраню покойной матки моей денег в битности в дому отческом пана Ивана Забілы, на сем росписном листї во свїдїтельство подписуюсь.

Иван Березовский.

Иерей Прокопий, обтовский, к сей квїтанции подписался.

Данило Савуский к сей квїтанции руку приложил.

По прошению Андрея Жуковецкого росписался я, Федор Стронский.

По прошению пана Ивана Березовского сїю писал квїтанцию Иван Кордол, дяк обтовский.

Отец Прокопий упом[инается] 1727».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18085. – Копїя початку XX ст.)

1732, квітня 7 (березня 27). – Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола.

«Ея императорского величества Войска Запорожского обох сторон Дніпра и ордина свтаго Александра Невского кавалер Даниил Апостол.

Пну полковникові стародубовскому, п.п. старшині полковой, а особливе пп. сотникам погарскому и бакланскому з урядами, сым ншим ознаймуем універсалом, иж пн. Семен Галецкий, сотник полковой стародубовский, презентовал нам антецесоров нших гетманов універсали: первый измнника Мазепы, данный ему, пну Галецкому, 1704 –го, октоврия 5 д., на десять члвк в селі Михайловці, в сотні Бакланской будучых, другой покойного Скоропадского подтврдителный 1709, септеврия 10 д., на тое ж село Михайловско и на млин, купленный, ведле Стечни стоячий, пры котором и члвка 12, на том же купьленном кгрунті осілых, знайдуется, а особливе селі Жоровлеві на кгрунта купленные с полями пахотными и сінокосными, третий 1714, октоврия 10 д., того ж покойного гетмана Скоропадского позволительный на построение одного камня млива на Новой греблі на реце Судости, под городом Погаром будучой, четвертий 1715, марта 22, того ж гетмана Скоропадского, ему, пну Галецкому, данный в конфірмацію на купленный от Моисія Теліги грунт пахотный и сіножат з дубровою и лісом в уезді Погарском, за Бугаевою селом, пры Денисовці реці, лежачыє, которым універсалом позволено ему, Галецкому, на том же кгрунті нісколко хат поселиты, пятый того ж гетмана Скоропадского ему ж, пну Галецкому, апырля 24 д. 1720 –го в подтвржденные данный на село Витомле, в сотні Погарской будучое, да пры том же означенный пан Галецкий презентовал нам купчую запис на майстраті Стародубовском ему, пну Галецкому, от Елены Ферензбаховны Стефановой Гудовичевой данную за руками тамошних майстратовых на млин, на реци Кичеті стоячий, да купчую, данную ему ж, пну Галецкому, от хоруужого сотні Новоміской от атамана куреня Душкинского со всім товариством на грунт лісовый от козакой стороны уступленный за певную сумму золотых шестьсот кругом на версту, то есть от устя Чернецкого от озера до Мератинки речки пятсот сажен лісом кругом

Сажен, и где он, пн Галецкий, похочет хутор или винницу построит, оные хоруужый и атаман душкинские позволяют, також де замінное писмо от Евсея Самойловича, атамана куреня Хмелиовского, данное ему ж, пану Галецкому, на борок свій власный (кромі дерева бортного и сіножатей людских), до млина Кичетского прылеглий, а в грунті хмелиовском будучий, за который борок взаміну прынял он от его ж, пна Галецкого, кгрунт пахотный, в деревні Хмелівцы находячийся, з сіножатми и гайками от значкового полку Стародубовского товариша Стефана Гудовича ему ж, пну Галецкому, доставшийся, на что все он, пн Семен Галецкий, сотник полковый стародубовский, просил себі и нашой універсальной конфірмації. Мы прето, гетман и кавалер, по силі высокомонаршой ея императорского величества грамоты за собственною ея величества рукою во утверждение уряду нашего всемилоствивіше пожалованной иміючи власть всякие в Малой России воинские и гражданские устроевати порядки, респектуючы же на вірнорадітелные помянутые пна Семена Галецкого, сотника полкового стародубовского, войсковые службы, велели ему сей наш з войсковой енеральной канцелярии выдати універсал, чрез который вышеозначенные села Михайловско и Витемле, также и млины: один на реце Стечни, другой – на реце Судости, третий на реці Кичеті, стоячыє, да пры млыні Стеченском нісколко человек осаженных, а прочіє кгрунта по силі антецесоров наших універсалов и урядовых иміючихся в него купчых записей ствержаем ему, пну Галецкому, в спокойное и безпрепятственное владіние, если о том жадного ни от кого не будет спору и препятствия, дабы нікто во владінии тых сел и в отбиранію с помянутых млинов розмировых пожытков жадной найменшой не важился ему, пну Семену Галецкому, чиниты трудности и преиятствия, посполитие же люде означенных маестностей (кромі козаков, пры своих волностях непорушно zostавати иміючих) отдавали б ему, пну Семену Галецкому, яко державци своему, обыклое подданское послушенство и повинност, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові марта 27 дня 1732.

В подлинном подпис:

Зъвышменованный гетман и кавалер рукою власною.

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18104. – Копія початку ХХ ст. Внизу документа запис:

«(Румянц[евская] Опись, п[олк] Старод[убовский] с[отня], Бакл[анская], т. 96)

№ 44

1733, липня 5 (червня 24). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до ніжинського полковника Івана Хруцова.

«Мой ласкавий прглю пне полковнику ніжинский.

Умершого ніжинского полковника графа Толстого снн его Александр и Иван Толстие чрез поданное свое сего июня 19 д. доношение объявили нам: В прошлом де 1718 году по именному бжженния и вічностойниа памяти Петра Первого, императора и самодержца всероссийского указа, отец их, покойний Петр Толстой, пожалован был полковником в Ніжинский полк, и оному отцу их в бытност его на полковничестві в Ніжині пожалован по его ж бжженния и вічностойниа памяти Петра Первого, императора и самодержца всероссийского, указа місто дворовое послі Обидовского, на котором місті отец их собственним своїм коштом построіл двор з деревянным и каменним строеним, о чем и ніжинская старшина может засвідителстват. Которое строение и нині стоит впусе, а тамошние обиватели многие строение опустошили. Просили они, Александр и Иван Толстие, даби повелено было от нас то строение, которое в оном дворе отц их строіл своїм коштом, им отдат, чтоб вперед оное строение напрасно разорено не было. Того ради предлагаем, абис в. мст. в деревянном и каменном строеніи, в показанном Обидовского дворі імнющоеса, велі знающими людьми освідителствоват и по освідителствованію, которое деревянное и каменное строение явится отцем их, Александра и Ивана Толстих, покойним Петром Толстим, собственним коштом построено, оное деревяное и каменное строение им, Толстим, отдат за розпискою и что по сему учинено будет, нас репортоват.

З Глухова июня 24 дня 1733 року.

В. мсти ласкавий пргль его императорского величества Войска Запорожского обох сторон Дніпра гетман и кавалер Даниіл Апостол.

По приказу ясновелможности, на сей час болізнуючого, вмісто власной его велможности рейментарской руки подписал войсковой енералний писар Михайло Турковский».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 7807. – Арк. 6-6 зв. – Оригінал (?). – Зверху документа запис: «Под (ано) июля 18 1733 року». На полях запис: «при отправленіи діла декабра 21 1740 году скрестил писар»)

№ 45

1733, серпня 31 (21). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до полтавського полковника Василя Кочубея.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику полтавский.

Гспда подскарбіе войсковие доношением своїм, сего августа от 11 д. к нам присланном, объявили, что прошедшого июля 29 д. да сего августа 1 чисел в канцелярию зборов в доношениях полкових зборщиков, а имяно стародубовского полку Андрія Спасибенка, Филиппа Побожиева, черніговского Григория Сечевици писано, а имянно в первом стародубовских, прошедшого июня 29 д. отдали они, полковие зборщики, в стародубовскую полковую канцелярию в пакете за печаттю доношение о недопущеніи іх до зборов в торги покошевного продажного хліба в магазейн от обор провиантмийстера гспдна Воейкова (...)* де доношение в оной полковой канцелярії, не посылая в Глухов июля (...)* число и отдано им, зборщикам, возвратно, сказывая в оной канцелярії, что де от них, зборщиков, для послнки в Глухов в канцелярию зборов сем брать никаких не будь, во втором черніговских будучи де они, зборщики, в ярмонках, а именно в городі Чернігові на святого мученика Прокопия, да в містечку Седниві на святого пророка Илию, для збору надежащих до скарбу войскового доходов и по присланним к ним от сотенних зборщиков мчним юнским репортам, сочиня они полковия відомости и для отсылки в Глухов в канцелярию зборов от седневского наказного сотника гна Воїнова с товарищи, требовали козака и потому де их требованію той послнки от оного сотника козака им, зборщикам, не дано, токмо ті відомости по требованію их же, зборщиков, из містечка Березно[й] от сотенной старшини послнани были з беразинским козаком, который приїхав в сотню Менскую и отдал сотенному писару для отсылки в Глухов и оний писарь по принятіи ті відомости с оним козаком п[рис]лал к ним зборщиком, невідомо чего ради возвратно и о том де

вишеписанние зборщики из канцелярии зборов, требовали указа, а в д(...)* полковим зборщиком из оной канцелярии зборов инструкция (...)* казано, ежели что в котором мсці надлежащих до скарбу войскового доходов собрано будет, потом им, зборщиком, в канцелярии зборов прислати мсчние репорти за руками своїми, по окончаніи каждого мсця в наступающем мсці и з ближних мѣст в неделю, а из далних в п(...)* мсця, а для записки означенних доходов зборные кн[и]ги и сочинения репортов и надлежащих відомостей писарей, также и для посилок людей сколько будет потребно и всякого в том споможения требоват им в тѣх полках от полковников и полковой и сотенной старшины по силѣ прежде посланных к ним полковником и полковой и сотенной старшины от нас прошлых 1727 октоврия 17 да в 1728 годах генваря 20 чисел універсалов, по которим им велено оное исполнять без всяких отговорок и остановки и в том они, гспда подскарбие войсковие, требовали ншого разсмотрения и указа. Того ради як в протчие реїменту ншого полки отправлены нши о сем укази, так и в мсти предлагаем, абис в мсть велѣл отправленным полку Полтавского надзирателем и полковим и сотенним зборщиком для отсилок от них в канцелярию зборов и в надлежащие мѣста з доношениями и с мсчними репортами пристойное число дават козаков всеконечно, також и пакети з доношениями и мсчними репортами для отсылки прилучившимися ординарными почтами в канцелярию зборов или куда подписать надлежит, от оних надзирателей и полкових зборщиков полковой Полтавской канцелярии и по сотенним ратушам принимать и куда надлежит отсылать непременно. О получении же сего ншого указа и о исполнении по оному мѣш нас в мст. в нашу войсковую енералную канцелярию репортовать.

З Глухова августа 20 д. 1733 году.

Вмсти ласкавий приятель Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман и кавалер Даниїл Апостол, по приказу ясневелможного на сей час болізнующего вмсто власной его велможности реїментарской руки подписал».

Войсковый енералный писар Михайло Турковский.

Адреса: «Ея императорского величества Войска Запорожского полковникові полтавскому пну Василию Кочубею, моему ласкавому приятелеві».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 50970. – Копія)

№ 46

1734, жовтня 17 (6). – Конотоп. – с. Велика Каратуль Переяславського полку. – Заповіт Тимофія Кабачного, жителя с. Попівки Конотопської сотні.

«З подлинного копія.

Во имя Отца и Сна и Святаго Дха Свтыя Живоначалная и неразделимая Тройца, аминь.

Я, раб бжий Тимофій Петрович, прозвиском Кабачный, жител села Поповки, сотні Конотопской, полку Ніжинского, будучи от Гда Бга хоробою навѣженный и еще при зуполном своему разумі и памяти цілой, ні з болезсти огненной, ані от кого намовленный, тилко сподіваючись ближе ко смерти, нежели ко животу, тіло мое земли и гробу предаю, дшу Гду Бгу вручаю от которого и создана есть, набыть мою движимую и недвижимую вручаю сну моему старшому Савелию от мала и до велика, и с которой части движимой повинен син мой Сава мене по християнску поховат и отпоминать и сорокоуст за дшу мою повинен заплатит, где Бг разлучит мене дшу от тіла моего и да приймет ю во вічния обителы.

Сну моему меншому Лаврентию, где он обрїтается ні в чом ему и наименшой часточки от грунтика моего не отказую, за его преступление пред Бгом, да и ко мні, что я от него терпілем увічча и побої и посмівиско чрез него от людей, другое оставило мене при старости літ моих и пошел себї, где хотя жить без блгословения моего и позволения, в том его вовся отсікаю, дочкам моїм з движимого моего иміния отказую: Хвещї телица третяка, Настї телица четвертака, Химці корова ис телям, Улиані, дочці моей, тилко жита осмачку дати на обиходку еї. Бика четвертака продавши, на мою потребу пойдет, бо еще и виноват я долгу людям.

Нестер Оробей, жител поповский, виноват мні долгу за клячу золотих чтирнадцат без шага, и тое Савка чтобы виправил и за дшу мою там, в Поповці, что потрібно

поплатил жита будет як измолотят осмачок и купят и тое продавши, за мене ж пойдет. А долгу я виноват Гарасиму Ананченку таляра без остатка. Нива под ярком в заставі Гаврилу Ризнику за полята золотого, Мартину Яценку в заставі нивка за тринадцат шагов, а болше долгу в мене не иміється. Теди ствержаючи, сим моім послідним тестаментом варую, могл бы хто касовати сей мой тестамент, з близких моіх родичов и далеких и костми моіми ворущити, таковий да будет проклят, анафема под клятвою свтих отец триста и осмнадесят иже во Никеі и росправится со мною пред нелицемірним судією в день владичен испитания, аминь.

А писан сей тестамент в полку Переяславском, в селі Каратулі Великі, в дому блгородного пна Гавриїла Бурляя, полковника охочопіхотного, при людех зацних и віри годних, при честному отцу Авксентию, дхвнику и Ивану Чемерису, Федору Скибі, жителю поповскому. А писан сей тестамент тилко прилюдне и без Сави, сина моего, бо в ту пору отехал був в Соснову ис Каратулі. А писал сию духовную Стефан Григориев Олшанский.

Октября 6, 1734 году.

Писар сотенний конотопский Захарий Бибииков».

(ЦДІАК. – Ф. 1943. – Оп. 1. – № 136. – Оригінал(?)).

№ 47

1734, грудня 10 (листопада 29). – Стародуб (?). – Купча.

«Року 1734 мсця ноеврия 29 дня.

Я, Стефан Гудович, значковий полку Стародубовского товариш, як прежде сего бунчужному енералному его млсти пна Семену Галецкому, будучому ему сотником полковым стародубовским, так и нні продал и денги восімнадцать коп и овса чотири осмачки своими руками отобрал, три загоны, а именно: первый – лежачий на ростанках под селом Мишковкою, другой – к болоту под гай Коголев, третій – на середовици, и огород, где Говнюк жил, во вічне владіние; и волно его млсти тим грунтом владіти и як хотя пожитковати, дати, продати, даровати и в наилучший пожиток обернути, а я сам себе вічне отдаляю, на чем и подписуюсь.

На подлинном подпись тако:

Значковий полку Стародубовского товариш Стефан Гудович».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18106. Внизу документа запис копіїста: «Румянц[евская] опись, п[олк] Старод[убовский], т. 81, сотня 2-я полк[овая]»)

№ 48

1734, грудня 22 (11). – Універсал правителів Малоросійської колегії.

«Стр. 244.

По указу ея императорского величества самодержици всероссийской и прочая и прочая и прочая.

Полковникові черниговскому з старшиною полковою також того полку сотника и всім, кому о том відати надлежатимет чрез сие объявляется сего декабра 4 д. нам, генералу лейтенанту сенатору и кавалеру свтого Александра и гвардії подполковнику и ея императорского величества генералу адъютанту, князю Шаховскому при доношеніи своім майстрату черниговского войт Иосиф Титович з майстратом презентовал предостойніише високомонаршиє блаженниа и вічностойниа памяти великого гсря цря и великого князя Алексія Михайловича, самодержца всероссийского грамоти, 7163 и 169 годов: 1, на потверждение прав и привиліев и свобод от королей полских наданних. 2, с обнадеживанием милостивого государева жалованя и незабвенного навсегда призрінія, войтам черниговским з майстратом и всему посполству всемилостивіише жалованние, до прежде бивших гетманов універсали два гетмана Ивана Бруховецкого (1) потвердителни на права и привиліи и волности магдебурския, також на озера, млини, шинки и инние міские на ратуш доходи июля 6 (2).августа 3 на млин погорілого на Білоусе реці с тім предложением, чтоб ревизори войсковие в содержаню того млина жадной перешкоди и трудности не чинили, на ратуш войтові черниговскому 1663 году данние (3), гетмана Ивана Самойловича 1672 году по грамоті царского величества потвердителни на всі права и привиліея,

да на село Петрушин на озера міские и перевоз на реці Десні, землі волок тридцят, так теж на млини: 1, на реці Білоусі погорелнии, 2, на реці Стрижні Ялоцкого к ратуше, а на войтовство Черниговское землі пашенной волок двадцят до того села: Свині, Киселювка, Березанка, со всіми к ним принадлежностми, и озеро Почилск, на бурмистров земли волок дванадцят и село Хмелница, да на писара волок чтири. 4, універсал бывшого гетмана измінника Мазепи на права и суда магдебурские и на село Петрушин к ратуше, також на вишшие показанной перевоз и млини на Білоусе и Стрижні, с озерами, волоками и со всіми пожитками, да жалованную предостойнішую високославния памяти их величеств великих гдрей цря и великого князя Иоанна Алексиевича и Петра Алексиевича, императора, самодержцев всероссийских 7198 году грамоту, в которой показанно, означенним селу Петрушину перевозу и млинам на Білоусе погорілом, а другому на реці Стрижні Ялоцкого с озерами, волоками, сеними покосами и другими принадлежностми по силі листу показаннаго гетмана Мазепи быть з ратушею черніговою во вічном владінии и им, войту с міщанами, иміть волное употребление, по силі означенних високомонарших грамот и королевских привилий и нікому з старшин чрез право магдебурское к своему суду не притягат; и універсал гетмана Ивана Скоропадского в котором село Петрушин со всіми угоди, млин Погоріловский, перевоз на реці Десні, помірное, ваговое и торговое, к ратуші, и села: Свині, Березанку и Киселювку на войта, а село Хмелницу бурмистрам утверждено в беспрепятственное владіние, да вновь село Сумичевку определенно до ласки войсковой, да притом он, войт Титов с магистратскими оказаною показал, что млин Ялоцкий и сених покосов немало, також грунта и другие угодия по ограничению дозорца Германа Цеханова, подсудка смоленского, и привилиями королей полских Жигимунта и Владислава утвержденными (которое именно по урочищам в грамоті 7198-м году показано) кирпичные и протчие заводы за разних владітцов отошли и в лісі Любецкий владітци ж не допускают невідомо для чего что все по той грамоті в волное употребление войту черниговскому з маистратом укріпленно, а на показание права привилия да на село Петруши[н] млин на Белоусі реці Погорілого с озерами и сінокосами ваговое от пудов на ратуш, а особливо на войтовство на села: Свин, Березанки и Киселювку, да на бурмистров надлежащее село Хмелницу во владіние их пні иміющиеся просил он, Титов, з войсковою енеральной канцелярії універсальной конфирмації. Мы прето, генерал – лейтенант, сенатор и кавалер святого Александра, лейб-гвардии конного полку подполковник, и ея императорского величества генерал-адютант с присутствующими войсковою енеральной канцелярії членами, принявши его, войта черниговского Иосифа Титова, прошения за їх всегдашнюю ко всероссийскому ея императорского величества престолу вірност, иміючи же власт по силі премоцнійшой ея императорского величества високомонаршой грамоти за собственною ея императорского величества рукою во обявление генеральной малороссийской старшині и всему малороссийскому народу присланной, в которой всемилостивійше повелено нам генералу лейтененту с присутствующими войсковою енеральной канцелярії членами всякие в Малой Россіи, которие до уряду гетманского правления и до войсковой команды принадлежат діла управлят по прежним указам и инструкциям, данным прежде бывшим гетманам, веліли ему войту Иосифу Титову по силі вишеозначенних високомонарших премоцних грамот и гетманских універсалов в потверждение прежних майстрату черниговскому прав, привилиев и волности магдебурских, також для спокійнішого владіния селом Петрушином, перевозом на реці Десні, мелницею на реці Белоусе Погорілого о 2 камнях, рыбными ловлями и сеними покосами, як в грамоті 7198 году именно показанно, да ваговим от пудов на ратуші, а на чині войтовства селами: Свиною, Березанкою и Киселювкою, на содержание же себе, бурмистрам, селом Хмельювкою, войтові черніговскому Иосифу Титову с маистратом выдат з войсковою енеральной канцелярії універсал, чрез который позволяется теми всіми вишепоказанными маестнотми, млинами и другими угодами владіть ему, войту, з маистратом беспрепятственно, так дабы полковник черниговский з старшиною полковою и сотниками, во владінии тих сел, грунтов и протчих угодий и в отбираню с оних всяких пожитков, а з млина розмірових приходов ему, войту, з маистратом, ништо ни малійшой не важился чинити трудности и перешкоди пилно предлагается

а о протчих млинах, грунтах и других угодях в високомонаршой 198 году грамоті показанных и о недопущану въездит в ліс Любецкий и о прочем (о чом он, войт, с казною объявил, что в разние поотходили владіния) впредь надлежащее рассмотрение и определение учиненно будет.

Дан в Глухові декабра 11 дня 1734 году.

В подлинном подпис таков: князь Алексій Шаховский.

Князь Андрей Барятинский.

Василий Гуріев.

Андрій Маркович.

Федор Лисенко.

В подлинном універсалі печат гетманская.

На подлинном універсалі № 3816

С подлинним універсалом свидѣлствовал канцелярист войсковой Фома Леонтович».

(НБУВ. –ІР.– Ф. II. – № 2316. – Арк. 1–10. – Копія кінця XIX ст.)

№ 49

1737, листопада 5 (жовтня 25). – Купча.

«Року тысяча сімсот тридцат сегого, мсца октоврия двадесят пятого дня.

Я, нижей подписавшийся, значковый полку Стародубовского товариш, дал сью свою карту его млсти пну Стефану Галецкому, бучучному генералному, в том, что иміуючюсь в державі его ж, гспдна бунчужного, в селі Михайловску свою землю, прозываемую Макушинскую (чрез братовую свою Марфу Андреевую Гудовичевую разоренный и к крайнему убожеству прыведенный будучи), не имія чым на високомонаршой службі, отбуваючи разные походы, виктовать, во вічность ему, гспдну бунчучному, доброволне я продал и на ту продажу купчие всі, в мене имівшиесь, вручил. А понеже братовая моя, объявленія Марфа Гудовичева, до той Макушинской, мною его млсти гспдну Галецкому продажею во вічное владіние пущенной земли, жадной не имія на мні претенсии, грабительство немалое, як и жилле на той землі Макушенка иміючаго, коней самоволне в него заграбивши, позаежжала, діет, - того ради чрез сые ему, гспдну Галецкому, объявляю, же если б хто в державі той земли впредь дерзнул какие ділать препятство и обиды, а чрез то прыключится каковой убыток, то за убыток, проторы я должен за объявленім реестра з своих добр без суда и права пополнить, а за обиды и от препятствій защищать и охранять и где будет надлежать искать, а за вышшепоказанное братовою моею Марфою Гудовичкою учиненное над Макушенком грабительство он, гспдн бунчучный, з нею как поволит, поступить, потому что я з нні з командою, мні врученною, на службу монаршую в поход выступить имію, а по возвращении мене з походу того если б он, гспдн бунчучный, на ней, Гудовичці, не поискал, не оставлю, но где будет надлежать искать стану. А дабы моя, яко от жени и сына моего, тоей Макушыской землі ему, гспдну бунчужному Галецкому, продажа ні от кого не нарушена была, во лутшое нею владіния утверждение, сам власною своею рукою на сем подписуюсь.

В подлинной подпись тако:

Значковый товариш Стефан Гудович подписался.

При дачы сей карти свидѣлми были и по прошенію пна Стефана Гудовича руки приложили:[]».

(ІР. – НБУВ. – Ф. II. – № 18109. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста внизу документа: «Харьков[ский] Историч[еский] Архив, дело № 7686; подлинник»)

№ 50

1738, липня 29 (18). – Глухів (?). – «Доношение» військового канцеляриста Кирила Кулаковського генерал-аншефу О. І. Румянцеву.

«Високородному и високопревосходительнїшему гспдну генералу аншефу и кавалеру Александру Ивановичу Румянцеву

Покорнїйшее доношение

Иміются у отца моего полку Ніжинского в городі Борзні на подварках купленние здавна хати и дворики, в которих живут подсосідки, а городова борзенская старшина,

паче же войт тамошний Сергей да бурмистр Дудка, по нїякойсь злобі хотячи оних подсосїдков привернуть под владїние ратуши (каторіе в вїдомствї ратуша и прежде никогда не били, а жили они в куплених хатах отца моего), во всяких общенародних повинностях дїлают им великіе тяжести по неправелном своем расположению, не разсуждая по их имуществам, и оних взяв, сажают в турми безвинне, что наложенных не по пропорции их тяжестей снести не могут, и грабежи берут, от чего оние подсосїдки узнавая великую от оних обиду, прийшли в крайное разорение и оскудение и принуждены иные, оставя оние отца моего хати и дворики впусти, изити прочь. Того ради вшего високопревосходительства прошу, чтоб в том болїе оним подсосїдкам не узнават от показанной старшины борзенской разорения и не приходит в крайню нищету, разсмотрения и указа.

К сему доношению руку приложил канцелярист войсковой Кирило Кулаковский.
Июля 18 1738 года
№ 4025».

(НБУВ. – IP. – Ф. П. – № 18140. – Копія початку ХХ ст. На початку документа канцелярський запис: «Под[ано] юля 19 року 1738. Записав, доложитъ». Запис копіста: «Х[арьковский] и[сторический] архив], № 29780»)

№ 51

1744, червня 16 (5).– Купча.

«Року тысяча сімсот сорок четвертого, мсца июня пятого дня.

Я, Мария Новицковна, умершого хорунжого полкового стародубовского Стефана Косовича жена, з синами своїми Иваном, Федором и Александром Косовичами чиню відомо сиею моею вечистою купчою записю во всякого суда и права, кому колвек тепер и в потомние часы відать надлежатимет, иж имїючи я в сотні полковой в селї и при селї Яреминї шостку поля пахатного, двор со всім хоронним строением и со всіми к ней принадлежитостми, куплею мужеви моему и мнї доставшуюся, никому ни в чом не пенную, як сами спокойне владїли, так и продала з вишписанными синами моими и поступила в моц и вечистое держанне его милости пну Григорию Скоруппї, знатному бунчуковому товаришу, за сумму, исполна руками моими одобранную, совито писанную, рублей сорок, каторою шосткою поля з двором и огороды и всякими к ней принадлежитостями волно помянутому пну Скоруппї, малжонци и потомком его вїчне владїть, диспонавать и на який хотя пожиток обернуть, дать, продать или с ким заменять, а я, продавца, самую себе з синами своими, також и покровных моих, близких и далеких, всіх от той продажи моей вїчно отдаляю и видїдичаю и ни хто не повинен ему, пну Скоруппї, малжонци и потомком его в той моей продаже наименшой шкоды и перепони чинити под виною на турбатора вина талярей сто награждением протору и убитку. А ежели б хто стал его, пна Скоруппу, в сей моей продаже турбовать, то я сама из синами моими повинни своїм коштом во всякого суда и права от тоей турбации по сему моему доброволному запису очищать и оберегать и никаким убиткам не допускать; а катории на оную мою продажу имїются купчие записї, оние ж ему, пну Скоруппї, в цілости вручаю, с оного ж грунту и сего года засїяний хлїб житной и ярной собирать ему, пну Скоруппї, и что чрез два года не бралось, на ком надлежит, ему, пну Скоруппї, доправитъ позволяется; на яком купчом запису моем для лутшой вири и твердости упростила нижеподписавшихся персон подписатся. Писано року и дня вишеспецификованних.

В подлїнной подпис тако:

Писал сию вечистую купчую запись по приказу матки моей Марии Новицкой, дочери умершого полкового стародубовского хорунжого Стефана Косовича жени и вмїсто ея и за себе, одобравши всі сполна денги, син ея Александер Коссович руку приложил.

К сей вечистой купчой записї з приказу матки моей Новицкой, дочери умершого хорунжого полкового Стефана Косовича, син ея Федор Коссович руку приложил.

К сей вечистой купчой записї по прошению пней Марии Стефановой Коссовичевой и синове ея во свидїтельство обозный полковой стародубовский Григорий Юркевич подписался и печать приложил.

К сей вечистой купчой записи по прошению пней Марии Стефановой Коссовичевой и синове и во свидѣтельство писар судовой стародубовский Стефан Косач подписался и печать приложил».

(НБУВ. – IP. – Ф. II. – № 18138. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста внизу документа: «Румяни[евская] опись, н[олж] Старод[убский], т.81, сотня 2-я полковая»)

№ 52

1745, після 16 серпня. – «Доношение» капітана Козлова в комісію маєтностей.

«В комиссию экономии описных на ея императорское величество в Малой России свободных маєтностей

Доношение.

По данной мні их оной комиссії економіи инструкції ездил я в село Литвиновичі и за прибытем моім взял копії з кріпостей у литвиновцов иміючіеся по какие места пуца, сіножати и пахатное поле до села Литвинович надлежат, а именно: 1. З ограничення 1677 году между селом Литвиновичами и селом Каменем учиненого. 2. Копия с приказа от полковника стародубовского Миклашевского к старості зазірскому и войту тамошнему писаного 1700 году. 3. Копия указа из войсковой енеральной канцелярии к бунчуковому товаришу Стефану Миклашевскому о прибытіи его в енеральную канцелярию к отвіту против челобытя литвиновцов 1725 году писаного. 4. Копия ограничення 1668 году между селами Зазірками, Литвиновичами и Ворглом учиненого и по оным крепостям и по показаню прибывших ко мні по требованию моему атамана села Зазірок с старинными людми да старинних же людех села Литвинович (понеже атамани села Камень слободки и Воргла, хотя по их и двократно посилал за ослушностю своею в село Литвиновичі не приехали) учинил я розезд с вышепрописанными старинными людми, по которому явилось, что бунчуковый товариш Стефан Миклашевский завладіл литвиновцов пуци в лесу, прозываемом Змиевом, в длину как на полверсти к лесу, прозываемом Заполскому, от везду в ліс на левую сторону мимо пасіки, прозываемой Маркосовой, по Заполский ліс посреді по ручу вниз до Воргла до усті оною пасікою и лісом по правую сторону владіет бунчуковый товариш Миклашевский пониже ручу в длину болше как на версту, а вшир как на пятьдесят сажен, а местами и болше, хотя же оным лесом и Литвиновичі (как оны показали) владіют, токмо их бунчуковый товариш Миклашевский к тому владінію не допускает, вышеписанным же ручем по яру до Воргла річки до усті вниз по ріці Воргла и ниже мелниці Миклашевского всіми сеножатми владіет бунчуковый товариш Миклашевский болше как на полверсти. В пахатних же полях (по показаню литвиновцов) никогда розделу не было и пахали оное обще литвиновці и воргляне, для того что из оного села Литвинович старинные люде заходили в село Воргол на слободу, а именно якож Жемчужный, Ревяка, Яблонский, Заворотко, имен же их Литвиновичі не упомнят и оные перешедшие в Воргол и понні пахатним полем литвиновским владіют, ті, что во время жилля (*це слово написано двічі-Ю.М., І.Т.*) их в Литвиновичах владіли, которого поля от села Воргла до села Литвинович в шири-ну как на дві версти, а в длину от пасіки до сіножатей как на полтреті версти. А сего августа 16 д. приехал в село Литвиновичі по требованию моему бунчуковый товариш Миклашевский, в которого я требовал почему он вышепрописанными лесами и сіно-жатми литвиновичевскими владіет и чтоб со мною на границу того владінія поехал, на что он, Миклашевский отвітствовал, что он на границу сам не поедет и повіренного от себе к тому розділу не пошлет для того, что он не в команді комиссії економіи, но в команді войсковой енеральной канцелярии состоіт и по земским ділам надлежит на ней быт челом в суді войсковом енеральном, а владіет де он тими угодиями по данной отцу его высокомонаршой грамоті, чего ради о всем том в комиссию економіи доносил, вышепрописанные копії з кріпостей в литвиновцов мною взятие, при сем сообщаю.

Капитан (...) * Козлов».

(НБУВ. – IP. – Ф. I. – № 65273. – Копія XVIII ст.)

№ 53

1746, березня 16 (5).– Глухів (?).– «Доношение» прапорщика глухівського гарнізонного полку Дмитра Бихівського в комісію маєтностей,

«В комиссию экономии описных на ея императорское величество малороссийских маєтностей

Доношение

В веденіи моем иміетця село Литвиновичи, которого села в дачех города Путивля посацкой человек Федор Иванов син Курдюмов построил себи хутор винокуренни близ хутора Степана Митлашевского, о котором Митлашевском и следствие прежде сего по указу оной комисіи капитаном Козловим чинено и в оную камисию подано. Токмо какое по тому следствию учинено решение, я в резолюцию указа не имею, а нині помянутой Курдюмов еще построил мельницу и тою мельницею подтопил литвиновских обивателей сіножати и многие обиди делает летнею порою выпуском скотцким, о чем от меня и прежде сего в оную ж комисію представлена крепостей же или купчих. От оного Курдюмова многожди требовал я писменно, токмо никаких оной Курдюмов не объявляет (?) и писменного ответу мне не учинил. Того ради комисіи экономіи о вишеписанном представляя, как на прежде подання мої о том, так и на сие доношение что повелено будет, прошу в резолюцію точно указать, дабы описанные литвиновския жители не могли и впред вышней узнав[ати] нужды.

О сем доносит глуховского гарнизонного полку прапорщик Дмитрей Быховский. 1746 году марта 5 дня».

(НБУВ. –ІР.– Ф. І. – № 65277.– Оригінал. Резолюція на початку документа: «Подано марта 30 дня 1746, записав, доложит»)

№ 54

1749, березня 6 (лютого 23). – Оробіївка (Горобіївка).– Купча.

«1749 года февраля 23 дня

Я, нижей подписавшийся козак и жител села Лійнец Грицко Махниченко, спросил своих свойственных, даби оную луку купили, толко ж з близких и далеких свойственных не явился ні один свойственник купить. Видячи свою нужду без хліба, пришед я в село Оробієвку пустит (?) продат Маріі Яцковні оную ж луку, лежачую в куті Литчином поміжник Василь Ниценко и Леско Яковенко. Цена оной луці 6 рублей и полтина, и от я поля луці отдаляю сам себе и свойственных своих, також з далеких. На що для лутшаго віроятія неуміетний божественного писания саморучне подписую крест стой +

При сей купчой бил атаман оробієвский Трохим Зайченко, Иван Василенко, и сию купчу писал Стефан Андреев, дячок села Оробієвки подписался».

(НБУВ. – ІР.-Ф. ІІ. – № 20568. – Оригінал. Запис на звороті «1772- го года мая 31-го дня оная лука откуплена, подани денги у судие гродском прилуцком»)

№ 55

1749, червня 12(1).–Указ ГВК.

«Указ ея и. ва. з войсковой енеральной канцелярии в пол[ковую] стародубовскую канцеля[рию]. Прошлаго 748 году, июня 17 и декабря 20 чисел, по челобитям мещанина стар[одубовского] Сави Ніжинца о должних ему б[унчукового] т[оварища] Василем Гудовичем и умершим отцем его Стефаном денгах, посланными в пол[ковую] стародубовскую канцел[ярию] рассмотрение и решение по указам и правам малороссийским, а сего мая 25 д. генерал[ной] вой[сковой] канцел ярии бун[чуковий] т[овариш] Василь Гудович челобитьем между протчиим представлял: в прошлом де 1735 году мать его, Гудовича, Елена прежде смерти своей з собственних своих движимих добр сестри его, а своей дочери, мещанина жителя стар[одубовского] Сави Ніжинца, жені, поручила до совершеннаго его возрасту з сребра и щирозолотих перстенков сім з разными дорогими каменцами, пояс сребний бляшнистий с позолоткою, цині, убор для лошадей, ронд, ладовницу, плат, чулки с позументом, самолучче с позлоченными бляшками и протчие потребности с тім

притвердженням, щоб оное до возрасту его, Гудовича, в цілости все имілось, а пося, щоб отц его того каким способом не стратил, да в том же 735 году, по смерти матери его, когда отц его Стефан на фторой жені удовствуюющей Феодосии Гречки женился, то по челобитю его, Ніжинца, с прошеним, чтоб с пол[ковой] старод[убовской] к[анцеля]рии имеющийся дом отца его при селі Мишковці описав, заарестовать з движимою, добра, сребро, цінь, мідь, скрині с фантами, жемчуг з дукатами, разним білим платем, постель и протчое, також крепости и другие документа на грунта и угодии, от разних кредиторев визволение, для всякой справки в дому держанние, по описі ему б, Ніжинцю, до возраста его, Гудовича, в сохранение отдано, не допуская до тіх добр второй отца его жени, даби оние добра его не растаскани били или дітми еи, почему де по описі посланних з пол[ковой] стародуб[овской] к[анцеля]рии значкового т[овари]ша и к[анцеля]риста Елисея Гарбуза ті всі движимие вещи отдани оному его швагру Нежинцю и жені его, а его, Гудовича, родной сестрі. Пришедший де он, Гудович, в совершенний возраст, за жизни сестри своей и по смерти еи, в него, Ніжинця, тех движимостей отдачи многократно упоминался, толко он, Ніжинец, и по днесь не отдал и женясь на другой жені, оние вещи разнo стал употреблять, и оставшуюсь по смерти сестри его дочь, его, Гудовича, племянницу, в малолітстві находячюясь, пренебрегая, ничем не снабдівает; вторая ж де жена его, Нежинця, фанти покойних матери и сестри его, Гудовича, носит и приводит в худость, а оная его племянница, от ненависти и разорения по розним домам волочась и пропитания себѣ дневного не иміет, и когда де он, Гудович, видя такую обиду и движимих добр в конец разорение и марнотратство чрез его единое пянство подал в майстрат стародуб[овский] челобите с приложением о всіх оних движимих добрах реестра, то он де, Ніжинец, не хотя ити в суд, убегая от иску его, между врученными ему крепостями и уплаченными облики вискал облик еден писма сестри матери его за рукою отца его на 60 ру[блей], которие де денги якоби он, Ніжинец, своими денгами уплатил, ті же де денги не отец его и мать задолжились, но его, Гудовича, отца второй жени муж грек Юрий греку ніжинскому за двѣ бочки вина, и когда оной грек Юрий умре, а она за отца его вишла в замуже, то де грека ніжинский стал тех денег искать, и отец его з утіснения по приказу судии тогда будучого (что нні хорунжий гене[ралний]) Николая Ханенка принужден ему, Ханенку, за всі ті денги на 60 ру[блей] дать облик и заложить половинную часть материнского во владіние млина, послѣ же того отец его [...] літ користуясь всім, получаая з грунтов хліб, горилку, пенку и протчое, отсилали ему, Ніжинцю, для продажи и просили, чтоб таковии денги во уплату оному судии употребил и облик виручил, кой облик он, Ніжинец, от его, Ханенка, и по днесь удержал, а по облику его, Гудовича, ему, Ніжинцю, на 60 ру[блей] данному з закладом оной же мельници половинной части, денег нікоторую часть он, Гудович, уже уплатил, а за оставшись денги ему, Ніжинцю, сребро, цінь, кунтуш суконний и пояс шелаковий в заклад чрез бившаго прикажчика своего (кой нні в б[унчукового] т[овари]ша Федора Ширая обретается) Ивана отослал и частью млина он, Ніжинец, владіет, а подчинять не пожелал и просил о представленнии им, Ніжинцем, всіх тіх движимих вещей и писменных документов, до возрасту его ему порученних и в заклад данных на магистраті стародубовском и об отдачи ему на осиротілюю племянницу его по смерти матки его спадаючих движимих добр и самой еи за роспискою разсмотрения и определения. И по ея и. вв. указу генер[алная] вой[сковая] к[анцеля]рия приказали: ту его, Гудовича, челобитную оригинално в пол.ковую стар[одубовскую] к[анцеля]рию, а точную с ней за справкою копию в маги[страт] стар[одубовский] послать при сем указі и предложить, даби в тех пол[ковой] к[анцеля]рии и майстраті стар[одубовском], справясь по описі, какие пожитки взяти з дому отца Гудовича и отдани прежде Ніжинцю, нежели оние пожитки отдано без произвождения суда, то по той же описі ті всі пожитки обратно взять в Ніжинця и положить в магистраті до розправи и дать суд как об оних, так и о тех, которие Ніжинцю за женою первою его напред того з дому Гудовичового дани и учинить рішение, как о приданом укази и права малоросійские, а особливо же о обликах оногo Гудовича за рукою его даних Ніжинцю и в них написано, что он, Стефан Гудович, занимал денги у Ніжинця и ему должен, а квитанции о виплаті должного нїт, то оние денги з оставшого иміния

Гудовичового доправлять; ежели ж тие облики дани от Гудовича другим посторонним кредиторам, а на оних обликах подписана выплата, а чиими денгами не доложено, то о том особливо дать суд и решение учинить в силі указов и прав по доводу и справедливости, и в полковой стар[одубовской] к[анцеля]рии о том ведая, учинить по сему указу, а в майстрат старо[дубовский] указ с приложением копии челобитя послан. 1749 году, юня 1 дня».

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 18110. – Копія кінця ХІХ ст. Визу документа запис копійста: «Харьков[ский] историч[еский] архив, № 16617»)

№ 56

1758, травня 30 (19) і липня 7 (червня 26). – Купчі.

«Тисяча сімсот п'ятдесят осмого году юня двадцять шестого дня.

Я, ниже подписавшийся, сею моею добровольною уступкою объявляю, что за купленный мною от укуз (?) козака сотні Роїской, жителя деревні Маслаковки, Марка Маслаченка, Авдотії, Хими и Мариї наслідний их дідовский грунт, а именно селизбу в деревні Маслаковки с пахотним и сінокосним полем. В данной от них мні сего тысяча сімсот п'ятдесят осмого году мая десятого числа купчой точно изображенние, ценою за п'ятдесят рублей добровольно уступил за способност козаку сотні Роїской, жителю маслаковскому, Панкрату Маслаку за семдесят рублей, отдаляючи от того себе и наслідников моїх вічно, для чего и себе уступное письмо з подленною купчой за подписом руки моеї и при печати дал року и дня вышписанных.

К сему добровольному уступному писму с приложением печати подписался: писар полковой черніговский Андрей Якимович.

1758 году августа 19 д. сие добровольное уступное купчое писмо, на уряді сотенном роїском при доношені персонално от гдна писара полкового черніговского Андрея Якимовича на проданной им козаку сотні Роїской, жителя деревні Маслаковки, Панкрату Маслаку грунт, в деревні Маслаковки лежащий, по урядовой купчой ему, гдну писару Якимовичу от наслідниці козака сотні Роїской Марка Маслаченка, Евдокиї, Мариї и Хими, доставшийся з сообщением данной ему, гдну писару, от предпоянугих наслідниц купчой урядовой подлинной, презентованно и в книгу под № 25 записано, и по прошении продавци, гдна писара полкового черніговского Андрея Якимовича, сконфирмованно и з сею конфирмациею потребоющей стороні предписанному козаку Панкрату Маслаку к спокойному и вічистому по той купчой означенными добрами владіт, за подписом сотенной старшины рук и с приложением сотенной печати виданно.

Сотник роїский Леонтий Бакуринский.

Писар сотні Роїской Михайло Доморка.

Канцелярист сотні Роїский Петро Пасевичкий (?).

Тисяча сімсот п'ятдесят осмого году мсця мая девятогонадцять дня.

Мы, ниже подписавшиися наслідниці умерлого козака сотні Роїской, жителя деревні Маслакувки, Марка Хведорова, сына Маслаченка, родной его дочери Мотрони діте Авдотя, Хима и Маря Самойловни, з согласиєм племянников наших Семена и Хведора, пред всяким судом и правом и кому б о сем відат потребност указала, объявляем сим нашим добровольним вічистим купчим записом в том, что иміючи мы природним правом спадшие на нас по прадіду нашему Федору и сину его, а нашему діду Марку Маслака, недвижимие ниже описанниие добра, которие природним же правом от діда нашего, упоминаемого Марка Маслаченка, по наслідію досталис матери нашей Матроні и ею дійствително с умершим отцем нашим, а еї мужем Самойлом Литвином владіние. По сему законному резону, что в діда нашего, упомянутого Марка Маслаченка, было толко двое дітей, прописанная мат наша Матрона, прозиваемая по мужу еї Самойлова Литвинова, да син Андрей, которой без наслідія давно уже живот свой скончивши, по коего смерти единственною мат наша осталас наслідницею и владіла, а по ней природним правом на нас пришло тое наслідіе, а именно в деревні Маслаковки селидба з садом разного родючого дерева, дідом и отцем и маткою нашими владіемие, сміжние з одной стороны от Панкрата Маслака, з другой позу (*описка, треба «поуз»* – Ю.М., І.Т.) шлях чрез деревню Маслаковку в урочище Рожки идучий,

з третой по сіножат нашу, а з четвертой – по сіножат мужика Маслакувского Чайки, також и оную пашу сіножат лежашую по гайок Луцка Маслака, прозиваемую Лог, смежную от гумна Панкрата Маслака, поуз сіножат Чайкину да по рудку и по прописанную дорогу, при том пахотного поля нив первак в урочищи Литвиновой каплицы, поміжная з Скабиною и Маслаковою, другая між дорогами Свинопускою и Селискою по рудку, третья в урочищи селищи смежная с Тризновскою узмостовскою дорожку, четвертая к деревні Свинопухам між болотами на стежки гонами к болотам, пятая у гайках дві нивки сміжние з гусинскими обивателми повз Буланицкую дорогу. Дві ниви в урочищи Рожках, одна под липою, другая старая, а третья долгая, сміжние з Маслаками, да дві сіножати, первая в урочищи под липою концем к болоту, а другая між болотами к Свинопухам. Все тое без всякого без всякого исключения, чем дід и по нем matka наша наслідственно владіли, яко то селидбу и сад и при нем сіножат, пахотное поле и дві сіножати з доброй нашей волі продали гдну писару полковому черніговскому Андрею Якимовичу, ценою за пятьдесят рублей, обявляясь по сей нашей добровольной продажи уже до тіх добр самим нам и наслідникам нашим вечно не интересоватся, для того что мы всі три, вишедши в замуже, живем и доволствуемся з грунтов мужей наших, с которых и подлежащую службу мужа наши отбували и отбувают, а прописанние продажные от нас наслідние материстие наши добра сут нам не в нужду, которые мы по сей нашей добровольной продажи ему, гдну писару Якимовичу, долженствуем урядовно завест. Для чего и сей купчий запис за подписом нашим и в прошенних от нас свидителей ему, гдну писару Якимовичу, дали. К сему вічистому купшому и добровольному запису вмісто продавиц Евдокиї Пинчучихи, Хими Будчихи и Марі Довжиковой неграмотних по их персональному и рукоданному прошению канцелярист сотенни роїский Леонтий Никифоров подписался.

Сему вігистому купшому добровольному запису свідом и во свідителство по прошению персональному продавцов Евдокиї Пинчучихи, Хими Будчихи и Марии Довженковой, значковий товариш Васил Бакуринский при печаті подписался.

Сему вичистому купшому добровольному запису свідом и во свідителство по персональному прошению продавцов Евдокиї Пинчучихи, Хими Будчихи и Марии Довженковой, неуміетних, значковий полку Черніговского товариш Васил Богданович при печаті подписался.

К сему вічистому добровольному купшому запису свідом и во свідителство по персональному прошению продавец Евдокиї Пинчучихи, Хими Будчихи и Марии Довженковой, при печаті подписался асаул сотні Роїской Самойло Коробка.

1758 году мая 18 д. сия вічистая добровольная купчая запис на уряді сотенном роїском при доношені персонально от жителей деревні Маслаковки Евдокиї Пинчучихи, Хими Будчихи да жителки буяницкой Марии Довженковой на проданной ими гспдну писару полковому черніговскому Андрею Якимовичу наслідственние их добра в деревні Маслаковки селитбу з садом и сіножатю, пахотное и сінокосное поле, чем всім дід их Марко Маслаченко владіл презентована, которая купчая запис им, продавицам, в сотенном правленіи читана и внушана, и яко они на том, что добровольно от них та купчая соули(?) волею своего природного права ему, гспдну писару Якимовичу, дана и на сотенном правленіи персонально сознали, так с определения сотенного правления, яко отмінности височайшим указам и малоросійским правам, да и спору о сем, ні от кого нет, сия купчая запис точно в книгу под № 15-м записана и за обикновенною конфирмацією и подписом сотника и сотенной старшины рук и с приложением сотенной печаті к спокойному вічистому и безпрепятственному прописаними добрами владінию ему, гспдну писару полковому Якимовичу, видана року и дня вишеписанных.

Сотник роїский Леонтий Бакуринский.

Писар сотні Роїской Михайло Доморка

З сей крепосты в комисіи сочинения в полку Черніговском генеральной ревизіи копия списана и в оних под літерою «Д» прыложена 1767 года мая 13 д.

Карнет Казма Цевятый»

(НБУВ. – ІР. – Ф. II. – № 20569. – Оригінал, завірений особистими підписами і печатками)

1785, грудня 26 (15). – Новгород-Сіверський (?). – Купча.

«Тысяча сімсот восьмидесят пятого года декабря пятнадцатого дня.

Всякому суду и праву и всім, кому о сем відат належатимет, мы, ниже подписавшиесь, сим нашим вічистим добровольным купчим записом, объявляем, что иміючи мы по предкам нашим наслідственное и спокойное владінии нашем недвижимое иміние, состоящее Новгородско- Сіверского наместничества уезда Кролевецкого в містечкі Вороніжи, а именно: три двора и в оных живущих подданных наших по послідней 1782 года ревизіи показанных мужеска полу сім да женска сім же душ, которые двори с огородами и вышеписанным числом обоого пола людми да особо пустой пляц в самом базарі в том же містечкі Вороніжи положение иміющие, уступили вічно и безповоротно продажею господину статскому совітнику главного почтового правления члену и кавалеру Осипу Степановичу Судиенкову за сумму двісті рублей. Кои деньги от него, господина Судіенкова, мы, получа, отдаем от того иміния с людьми себя и наслідников наших, также близких и далеких родственников, не оставляя на вічные времена никому их выкупу уже наслідственного права, но отдаем ему, господину Судиенкову, и по нем полную власть оным имінием и людьми владіти вічно и спокойно и по собственной его волі во всякие зділки употребить безпрекословно. Во вірность чего и сей наш вічистый добровольный купчий запис при нижеподписавшихся упрощенных нам свідітелях за подписом нашим с приложением печати дан году місяця и числа вышеписанных.

Бунчуковий товариш Михайло Иванов син Кутневский.

Корнет Андрей Васильев сын Кутневский.

При дачи сего купчого добровольного записа были и по персональному прошению вышеписанных господ бунчукового товариша Михайла и корнета Андрея Кутневских во свідітельство при печатех подписались.

Надворный совітник и кавалер Павел Коропчевский (?).

Коллежский ассессор Петр Григоровский.

1786-го года генваря 23-годня по указу ея императорскаго величества, на уряді ратуши вороніжской вышеписанный кучий запис от господина статского совітника главного почтового правления члена и кавалера Осипа Степановича Судиенкова представленный и с определения ратуши вороніжской в урядовую книгу под № 5 на листах 1-м и 2-м точно от слова до слова выписан и пошлинные денги с рубля по шесть копеек дванадцать рублей да от писма десять копеек и от записи три копейки принято и обратно покупщику господину Судиенкову яко потребующей сторони за подписом присутствующих и при печати выдан.

Бургомистр Яков Рострухан.

Ратман Степан Бардаковский.

Ратман Василь Шкурат».

(НБУВ. – IP.-Ф. II.–№ 27812.–Оригінал, завірений підписами і п'ятьма печатками)

В публикации представлены документы гетманов И. Мазепы, Д. Апостола и других старшин.

Ключевые слова: универсал, письмо, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I.Mazepa, D.Apostol and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

Анна Морозова



ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ ОПАНАСА МАРКОВИЧА

У публікації вводяться до наукового обігу нові документи з фондів Державного архіву Чернігівської області, що стосуються життя та діяльності відомого українського етнографа Опанаса Марковича.

Ключові слова: Опанас Маркович, біографія, Чернігів.

Уранці 1 вересня 1867 р. в Чернігівській лікарні пішов з життя Опанас Васильович Маркович, як написав журнал «Киевская старина» – «благородна і талановита людина, сіяч добра, краси і науки».

Його біографія відома переважно вузькому колу фахівців – філологам, етнографам, діячам театру, фольклористам. Хоча про його життя та творчість написано чимало наукових, науково-популярних та популярних статей у різноманітних наукових виданнях, газетах та на сторінках краєзнавчих веб-сайтів переважно до ювілейних дат¹.

Вважається, що народився Опанас Маркович 27 січня (за старим стилем) 1822 р.* в селі Кулажинцях Пирятинського повіту Полтавської губернії в родині збіднілого українського поміщика.

1847 року молодого студента університету св. Володимира за приналежність до Кирило-Мефодіївського братства було заслано до м. Орел під нагляд губернатора, де він виконував обов'язки помічника правителя канцелярії губернатора. Палкий український патріот, щирий демократ, Опанас Маркович був красень із себе, чудово співав і у товаристві відзначався веселим гумором. Не дивно, що він сподобався красуні Марії Вілінській, з якою одружився. У 1851 році Маркович покинув службу в канцелярії губернатора і в грудні того ж року родина була вже у Чернігові, де Опанас Васильович став коректором «Черниговских губернских ведомостей». Не довго прожили Марковичі в Чернігові – з 1853 року Опанас Васильович служить у Києві, а з 1855 року – у Немирові.

У 1859 році Марковичі з сином поїхали за кордон, де побували у Німеччині, Швейцарії, їздили в Лондон (гостювали у Герцена). Відчувши, що дружина прагне власного життя, 19 серпня 1860 року Опанас Васильович виїхав із Швейцарії. Він ще кілька років посилав за кордон гроші для сім'ї і все кликав їх до себе, але більше з дружиною та сином уже не бачився.

Повернувшись в Україну, Опанас Васильович мешкав у Чернігові та Новгороді-Сіверському, співробітничав у газеті «Черниговские губернские ведомости» та «Записках Черниговского статистического комитета».

Саме періоду перебування Опанаса Марковича у Чернігові стосуються документи, виявлені у фонді Чернігівського губернського правління Державного архіву Чернігівської області. Вони збереглися у справі щодо призначення членів від уряду по мирових з'їздах Чернігівської губернії за 1861 рік.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналів. У коментарях наведено стисло інформацію про осіб та установи, що згадуються в документах.

* На пам'ятнику на могилі рік народження зазначений 1825.

1. Васюта О. П. «Наталка-Полтавка» у постановці глібовського аматорського гуртка «Товариство кохаючих рідну мову»: (до 175-річчя від дня народження О. В. Марковича і 170-річчя Л. І. Глібова) // Сіверянський літопис. 1997. № 1 – 2. С. 126 – 129; Кузнєцова Т. До 195-ї річниці від дня народження збирача і знавця духовних скарбів українського народу Опанаса Васильовича Марковича (1822 – 1867) // http://kotsubinsky.org/news/do_195_ji_richnici_vid_dnja_narodzhennja_zbiracha_i_znavcja_ukhrovnikh_skarbiv_ukrajinskogo_narodu_opanasa_vasilovicha_markovicia_1822_1867/2017-02-08-848 (дата звернення – 05.11.2018); Маркевич Опанас Васильович (1822 – 1867) // http://www.grebenka.com/index/markevich_opanas_vasilovich_vidatni_ljudi_sela_kulazhinci_grebinkivskij_rajon_poltavshhina/0-493 (дата звернення – 05.11.2018); Морозов В. Внесок дворянського роду Марковичів–Маркевичів у культурно-освітні процеси Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. 2011. № 2. С. 81 – 87; Орлова Н. Кирило-мефодіївець Опанас Маркович – вчений, фольклорист // http://museumshevchenko.org.ua/flash-point/files/List/Orlova4/927_Opanas_Markovych.pdf (дата звернення – 05.11.2018); Половець В. Опанас Васильович Маркович. 1822 – 1867 рр. (До 195-річчя з дня народження) // Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 165 – 170; Швидько Г. К. Маркович Опанас Васильович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2009. Т. 6. С. 51; Черкаська Г. Опанас Маркович // http://uahistory.com/topics/famous_people/7283 (дата звернення – 05.11.2018) тощо.

№ 1

30 березня 1860 р. – Аттестат про службу Опанаса Марковича

Предъявитель сего коллежский асессор Афанасий Васильевич Маркович, как из формулярного о службе его списка видно, 38 лет, из дворян, православного исповедания, жалования не получал, имения не имеет.

По окончании курса наук в университете св. Владимира¹ со степенью действительного студента в 1846 году в службу вступил в Канцелярию начальника Орловской губернии с переименованием по аттестату в губернские секретари 1847 года июня 13-го;

утвержден в степени кандидата 23 сентября 1847 г.;

по распоряжению начальника губернии назначен к исправлению должности младшего помощника правителя канцелярии 1 ноября 1847 г.;

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству в 26 день ноября 1847 г. за № 227 произведен в коллежские секретари по диплому на степень кандидата со старшинством с 7 октября 1847 г.;

определен старшим помощником правителя канцелярии 13 августа 1849 г.;

по Высочайшему повелению произведен за отличие в титулярные советники 4 февраля 1850 г.;

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству № 122 по прошению уволен от службы 26 июня 1851 г.;

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству № 256 определен по прошению корректором «Черниговских губернских ведомостей»² 25 декабря 1851 г.;

Высочайшим приказом № 62 перемещен в Киевскую палату государственных имуществ³ бухгалтером по продовольственной части 29 марта 1853 г.;

определен стряпчим помянутой палаты 30 сентября 1853 г.;

за успешное и быстрое формирование в Киевской губернии воловой полубригады и конной роты подвижного магазина действующих войск объявлено Высочайшее государя императора благоволение 13 апреля 1854 г.;

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству за № 166 уволен от службы по прошению с награждением чином коллежского асессора 19 августа 1854 г.;

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству № 211 31 октября 1855 г.

определен младшим учителем географии в Немировскую гимназию⁴ с 24 августа 1855 г.;

Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 28 июля 1857 г. за № 145 произведен в коллежские асессоры со старшинством с 17 октября 1855 г.;

на основании Всемиловейшего манифеста 26 августа 1856 г. получил бронзовую медаль на Андреевской ленте в память войны 1853 – 1856 г. установленную⁵;

приказом министра народного просвещения № 9 причислен к Министерству народного просвещения⁶ с увольнением от должности учителя 27 марта 1859 г.;

приказом министра народного просвещения № 2 уволен от службы по прошению 27 января 1860 г.

В походах против неприятеля и самых сражениях не был.

В штрафах, под судом и следствием не был.

В отпусках находился в 1850 г. с 12 июня на 4 месяца и на срок явился, в 1851 г. с 10 января на 2 месяца с отсрочкою на 2 месяца и находясь в сем отпуску подал прошение об увольнении по болезни от службы и до увольнения от службы из отпуска не возвращался; в 1852 г. с 4 ноября на 3 месяца и до окончания срока отпуска перемещен в Киевскую палату государственных имуществ; в 1858 г. с 15 декабря по 13 января 1859 г., но по болезни, о которой представил медицинское свидетельство, заверенное местным гражданским начальством, из отпуска сего не возвратился до причисления его к Министерству народного просвещения, т. е. по 27 марта 1859 г.; в 1859 г. уволен был Высочайшим приказом по Министерству народного просвещения 11 мая за № 22 в отпуск за границу на 8 месяцев, но из сего отпуска к должности не явился; в отставке был без награждения чином с 26 июня по 25 декабря 1851 г. и с награждением чином с 19 августа 1854 г. по 24 августа 1855 г.

Женат на Марии Александровой⁷; у них сын Богдан⁸, родившийся 27 октября 1853 г., находится при отце. Жена и сын вероисповедания православного.

Во время служения в Министерстве народного просвещения аттестовался к продолжению статской службы способным и повышения чином достойным и случаям, лишающим его права на получение знака отличия беспорочной службы не подвергался. В уверение чего дан ему сей аттестат за подписом моим и с приложением печати герба моего. С[анкт]-Петербург, марта 30-го дня 1860 года.

Министр народного просвещения
действительный тайный советник

Е. Ковалевский

Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 5 а. Спр. 430. Арк. 12. – 14 об. Рукопис, оригінал.

№ 2

19 червня 1861 р. – Прохання О. В. Марковича про зарахування на службу членом від уряду по мирових з'їздах⁹ Чернігівської губернії

Просит коллежский асессор Афанасий Васильев
сын Маркович, а о чем, тому следуют пункты

Желая вступить в службу Вашего императорского величества на должность члена от правительства по мировым съездам Черниговской губернии и прилагая при этом аттестат о службе моей, всеподданнейше прошу к сему,

Дабы повелено было об определении меня в означенную должность сделать зависящее распоряжение. К подаче надлежит господину начальнику губернии Черниговской 1861 года июня 19 дня. Прошению подписался коллежский асессор Афанасий Васильев Маркович.

Жительство имею в селе Локотках
Глуховского уезда Черниговской

Губернії¹⁰ в квартирі лесничого
Глуховського лесництва

Помітка: Предложить губ[ернскому] правлению

Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 5 а. Спр. 430. Арк. 12. Автограф

№ 3

24 червня 1861 р. – Подання в.о. чернігівського губернатора князя С. Голіцина до Чернігівського губернського правління щодо призначення О. Марковича членом від уряду по мирових з'їздах Чернігівської губернії

В дополнение к предложению моему от 14 июня с № 186*, препровожая при сем прошение коллежского асессора Марковича с аттестатом о его службе, предлагаю губернскому правлению сделать распоряжение об определении г. Марковича членом от правительства для мировых съездов Черниговской губернии¹¹.

Исправляющий должность
черниговского гражданского губернатора *князь Голицын*

Помітки: Полу[чено] июня 26-го 1861 г.
К докладу. 30 июня. Секретарь *підпис***

Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 5 а. Спр. 430. Арк. 11. Рукопис, оригінал.

Коментарі:

1. Університет св. Володимира заснований 1833 року на базі перенесеного в Київ польського Кременецького ліцею. Урочисте відкриття університету відбулося 15 липня 1834 року. Зараз це – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

2. «Черниговские губернские ведомости» – офіційна газета, що виходила в Чернігові у 1838 – 1918 рр. спочатку щодня, з 1865 р. – двічі, з 1866 р. – тричі на тиждень. Складалася з двох частин: офіційної, де друкувалися розпорядження, постанови і повідомлення центральної та місцевої влади, та неофіційної, в якій вміщувалися повідомлення про місцеві новини, статті з історії, фольклору, етнографії, археології, географії краю тощо.

3. Київська палата державних маєтностей заснована на підставі «Учреждения об управлении государственными имуществами в губерниях» від 30 квітня 1838 р. з метою збільшення надходжень доходів до державного бюджету, завершення закріплення за державою лісів та земель, а також поліпшення управління як ними, так і оброчними статтями, опікування державними селянами. Займалася організацією збирання податків, усуненням поборів та приведенням у відповідність розмірів податків із доходами від землі та промислів, зміною оподаткування з подушного на земельне. Ліквідована 1883 року у зв'язку із заснуванням Києво-Подільського управління державних маєтностей.

4. Немирівська чоловіча гімназія створена 1838 року шляхом реорганізації училища для хлопчиків у м. Немирів Подільської губернії (зараз – Вінницької області). Після 1920 р. реорганізована у середню трудову школу.

5. Бронзовою медаллю на Андріївській стріці в пам'ять Східної війни нагороджувалися чини армії, флоту, інших відомств, у т. ч. й рухомого ополчення та мало-

* У поданні йдеться про призначення Лузганова, Борсука та Лазаревського (Ф. 127. Оп. 5 а. Спр. 430. Арк. 1 – 1 зв.).

** Підпис нерозбірливий.

російських кінних козачих полків, які брали участь у воєнних діях або перебували в районі бойових дій та не отримали медалі на Георгіївській стрічці.

6. Міністерство народної освіти – центральна державна установа Російської імперії, що керувала закладами народної освіти та науки. Існувало у 1802 – 1817, 1824 – 1917 роках. У 1817 – 1824 роках входило до складу Міністерства духовних справ та народної освіти як департамент.

7. Вілінська Марія Олександрівна (найвідоміший псевдонім – *Марко Вовчок*; 10 грудня 1833 – 28 липня 1907) – українська та російська письменниця і перекладачка. У другому шлюбі – за офіцером Михайлом Лобач-Жученком. До цього часу немає одностайної думки щодо авторства українських творів Марка Вовчка. Зокрема, Пантелеймон Куліш вважав, що всі українські твори Вовчка були насправді написані Опанасом Марковичем.

8. Маркович Богдан Опанасович (27 жовтня 1853 – 18 березня 1915) – публіцист та громадсько-політичний діяч. Закінчив Петербурзький університет, брав активну участь у революційному русі. Неодноразово заарештовувався й був висланий до Астрахані. На початку XX ст. повернувся до Санкт-Петербурга, де викладав математику в жіночій гімназії.

9. Член від уряду обирався з дворян відповідно до Маніфесту та «Общого положення о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» від 19 лютого 1861 року та «Положення о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях» для участі у повітових мирових з'їздах.

10. Локотки, с. Глухівського повіту Чернігівської губернії – зараз у складі м. Шостка Сумської області.

11. 30 червня 1861 р. на засіданні присутствія Чернігівського губернського правління було прийняте рішення щодо призначення О. Марковича членом від уряду по мирових з'їздах Чернігівської губернії (Ф. 127. Оп. 5 а. Спр. 430. Арк. 17 – 18).

Anna Morozova

Documents to the biography of Athanasius Markovych

The publication introduced into scientific circulation new documents from the funds of the State Archives of Chernihiv oblast concerning the life and work of the famous Ukrainian ethnographer Athanasius Markovych.

Key words: *Markovych Athanasius, biography, documents, Chernihiv.*



РОЗВІДКИ

УДК 94(477.53) «1648/179»:173.2

Вячеслав Кручиненко



ПОЗАШЛЮБНІ ЗВ'ЯЗКИ У МИРГОРОДСЬКОМУ ПОЛКУ XVIII ст.

У статті на основі метричних книг і судових справ розглянуто проблему перелюбу (позашлюбних зв'язків) на території Миргородського полку. З'ясовано, що релігійні заборони та осуд з боку громади не стали перепорою для подружніх зрад.

Ключові слова: шлюб, позашлюбні зв'язки, секс, Гетьманщина, Миргородський полк, ранньомодерний період.

На сьогоднішній день дослідники шлюбно-родинних стосунків зазначають, що в українських сімейних союзах існує проблема подружніх зрад. У даному контексті варто пам'ятати, що перелюб (адюльтер) існував і в ранньомодерний період. У XVIII та XXI ст. згадане явище не зазнало жодних трансформацій. Суть його полягає в тому, що є факт статевого акту між людиною, яка офіційно зареєструвала шлюб, і особою, котра перебуває поза вказаним родинним союзом. З огляду на це актуалізується тема вивчення перелюбу на території Лівобережної України XVIII ст. (зокрема у Миргородському полку).

Шлюбно-родинні взаємини у Гетьманщині передбачали створення родини як вінець кохання між чоловіком і жінкою. Йдеться, зокрема, про секс, який займав одне з провідних місць у шлюбній поведінці мешканців Лівобережної України. Якщо подружня пара перебувала у дискомфортних сексуальних стосунках, це могло спричинити адюльтер з обох сторін. Приховати такі позашлюбні взаємини було складно (але можливо) через відсутність належних засобів контрацепції. Коли незаміжня жінка вагітніла та народжувала дитину, ставлення громади до такого «нащадка» супроводжувалося осудом і осоромленням.

Біблійні канони міцно вкоренилися серед населення Гетьманщини. У ній відображені гострі соціальні проблеми, які не втратили своєї актуальності і в ранньомодерну добу. Зокрема, на сторінках Книги Мудрості знаходяться настанови та заборони щодо перелюбу. У Євангелії від Матвія сказано: «Не чини перелюбу. А Я вам кажу, що кожен, хто на жінку подивиться з пожадливістю, той уже вчинив із нею перелюб у серці своїм. Коли праве око твоє спокушає тебе, – його вибери, і кинь від себе: бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєнни все тіло твоє було вкинене. І як правиця твоя спокушає тебе, – відітни її й кинь від себе: бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, аніж до геєнни все тіло твоє було вкинене» [2, с. 906].

Також говорить про те, що: «Хто дружину свою відпускає, нехай дасть їй листа розводного. А Я вам кажу, що кожен, хто відпускає дружину свою, крім провини розпусти, той доводить її до перелюбу. І хто з відпущеною побереться, той чинить перелюб» [2, с. 906].

Перелюб вважався одним із смертних гріхів. У главі 23 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. передбачалося суворе покарання за адюльтер з боку одружених чоловіків і жінок: «... Прелюбодеєв обоих смертию казнить отсечением

© Кручиненко Вячеслав Вікторович – головний археограф відділу інформації та використання документів Державного архіву Полтавської області.

голови». Дівчата та вдови за блуд публічно каралися різками чи батогами [13, с. 413]. Проте, як свідчать джерела, зазначену релігійну заборону заміжні та жонаті порушували неодноразово. Під цим кутом зору доцільно дослідити проблему шлюбних і позашлюбних статевих зв'язків у Миргородському полку XVIII ст., зокрема вирахувати число новонароджених у законних шлюбах та проаналізувати позашлюбні зв'язки.

Окреслене питання можна вивчити за допомогою метричних книг Миргородської протопопії 1741 – 1782 рр. [4; 5; 6; 7; 8; 15; 16; 21; 22; 23; 24; 25; 26]. Вони містять інформацію «О родившихся» в містечках (містах) і селах цієї адміністративно-територіальної одиниці. Новонароджених у легітимному шлюбі називали по-різному: «сын/дочь», «младенец/младеница», «отрок». У джерелах є записи і про незаконнонароджених дітей. Наприклад: «У жителя Яресковского Петра Рыченка и жены его Анны родился младенец Мартын незаконнорожденный» [5, арк. 11]. У Гетьманщині цей термін використовувався для дискримінації людини, батьки якої не перебували в законному шлюбі.

Записи у метричних документах указують на те, що у містечках (містах) із загального числа дітей – 8524, 99,8 % новонароджених хлопчиків і дівчаток зареєстровано в легітимних сімейних союзах. Такий високий відсоток говорить про доволі рідкісні випадки перелюбу. Існує висока ймовірність того, що низький кількісний показник адюльтерів у джерелах – 18 (0,2 %) не зовсім відповідає дійсності, адже у православному суспільстві ранньомодерного часу ставлення до позашлюбних сексуальних зв'язків було вкрай негативним і суворішим, ніж в інших релігійних громадах. Відтак незаміжні православні жінки, які народжували дітей, суворо засуджувалися [12, с. 183].

Вочевидь, осудження церквою та парафіянами «порочних» статевих стосунків призводило у деяких випадках до приховування та замовчування факту перелюбу, за який передбачалася смертна кара. Через це певна частка незаконнонароджених немовлят могла залишитися поза метричним реєстром. До цього варто додати, що перелюб не завжди закінчувався народженням дитини. Існували примітивні способи уникнення вагітності. Вони були не надійні, особливо при регулярному статевому житті, але все ж інколи допомагали. Поряд із цим підкреслимо, що безплідні особи мали високі шанси зберегти у таємниці докази своєї причетності до позашлюбних зв'язків.

Поділивши число шлюбних дітей (8506) на загальну кількість укладених шлюбів (2808), нам вдалося з'ясувати, що у середньому значенні в одній родині проживали три дитини. Однак для періоду Гетьманщини така статистика вказує на певне зниження інтенсивності сексуальних стосунків, оскільки народжуваність безперечно залежить від плідності подружньої пари, про що свідчить показник продуктивності шлюбу – тобто середня кількість народжених дітей в одному сімейному союзі. Біологічно жінка може народити 12 і більше дітей, якщо це ранній шлюб і не існує внутрішньо-родинного обмеження дітонародження [11, с. 30].

Крім метричних книг, важливим джерелом для студіювання позашлюбних стосунків у Гетьманщині є судові справи. Спробуємо на основі цих документів розглянути деякі приклади адюльтерів і зрозуміти причини перелюбу.

Перший випадок незаконних сексуальних стосунків зафіксований у 1744 р. у м. Миргород. Пов'язаний він зі звинуваченням гусара Вольського корпусу Семена Докторовського у співжитті з міщанкою Іриною Логвиною. Остання була ще незаміжною: «У вдови Марии Логвиновой дочь девица Ирина». Про Семена записано, що він, «имея жену, беззаконно и полюбовно живет с Ириной» [17, арк. 2]. Проте в джерелі нічого не сказано про позашлюбних дітей. Скоріше за все, на той момент Ірина вже могла бути вагітною від Семена або ж взагалі позбавилась від позашлюбної дитини, що і призвело до звинувачення гусара в перелюбстві. Менш ймовірним видається варіант безпліддя когось із цієї пари.

Ймовірні причини спільного проживання Семена та Ірини були зумовлені проханням матері-вдови Марії до дочки бути у постійних стосунках з розрахунком на матеріально-господарську допомогу з боку Семена або закоханістю Ірини. Проте важко однозначно говорити чи збирався Семен одружуватися на Ірині. Вочевидь, його повністю влаштувало позашлюбне сексуальне життя.

Другий випадок стосується бездітного священика м-ка Омельник Корнилія Гаврилова, який був одружений на Стефаніді. Його звинуватили у «внебрачном сожительстве с работавшей у него по найму Ефросиньей и о самовольном оставлении

им прихода». Скаргу на нього подав прототоп Сорочинського духовного правління Дмитро Васильєв.

У матеріалах справи зазначено, що «Корнилий Гаврилов против Петрова поста растлиль девства Ефросинью» [19, арк. 1]. Внаслідок цього дівчина втратила цноту, отримавши перший сексуальний досвід. Олена Бороденко підкреслює, що до аморальної поведінки могли спонукати ті, хто апріорі мав захищати моральність [3].

Однак стверджувати про те, що подружня зрада з боку священника відбулася у формі згвалтування, ми не можемо. У джерелі жодного слова немає щодо насильницьких дій, вагітності чи позашлюбних дітей. До того ж сама Ефросинія не дала свідчення проти Корнилія. Це означає, що наймана робітниця цілком була задоволена такою ситуацією або ж боялась та прагнула зберегти в таємниці любовні гріхи. Скоріше за все, Корнилій, який залишив свою парафію, не розраховував на подальше співжиття зі Стефанидою.

Третій випадок адюльтеру також пов'язаний з чоловічою сексуальністю. Зафіксований він у м-ку Голтва в 1751 р. Судову справу було порушено проти козака Матвія Товкача, якого звинуватили у «внебрачном сожительстве с Пенщиной Татьяной» [20, арк. 3]. Позивачкою виявилась жінка на ім'я Матрона – дружина Матвія, яка заявила про «незаконное желание» її чоловіка одружитися на Тетяні та відсутність його вдома більше місяця.

У цій справі, як і у попередніх, нічого не сказано про позашлюбну вагітність чи не легітимно народжених дітей, адже Матвій та Тетяна вели доволі активне статеве життя. Це наштовхує нас на думку, що Матрона або ж не знала цих фактів чи, навпаки, свідомо їх замовчувала. Вочевидь, своєю скаргою вона сподівалася змусити законного чоловіка повернутися для подальшого подружнього життя.

Ще два випадки перелюбства зареєстровано у м-ку Потоки. Один із них трапився в 1753 р. Тоді обвинувачення торкнулося міщанина Дмитра Галагана, котрий вступив у шлюб з Параскою Коновозовною. Виявилось, що ця жінка на момент повторного вінчання не мала свідоцтва про смерть першого чоловіка Єгора, який нібито «уехал в заграничные места, в Полтавскую область и там умер» [18, арк. 1]. При цьому Параска не назвала причини смерті. Внаслідок цього ми можемо припустити, що насправді Єгор міг бути живий та поїхав на невизначений час на заробітки або був залучений до військової служби. З іншого боку, існує висока ймовірність того, що чоловік помер.

У результаті тривалої відсутності законного чоловіка Параска вирішила, що він уже не повернеться (а значить жінка стала вдовою), і захотіла вдруге вийти заміж. Ініціатором цього шлюбу виступив нежонатий Дмитро, який, будучи переконаним, що Єгор помер, прагнув створити родину з його удовою.

Інший випадок датований 28 грудня 1772 р. Стосується він 20-річної колодниць Анастасії Гіріч (дочки померлого козака Антона Гіріча) із сотенного Потоцького правління. У Миргородському полковому суді її звинуватили в беззаконному зляганні з сином козака Сави Світличного, 23-річним Григорієм і народженні позашлюбної дитини: «Настасия Гиричовна обвиняется за прижитие нее Потоцкого козака Савы Светличного сыномь его Григорием Светличным блудно дитяти в сотенном Потоцком правлении спрашивана й показала что она тое дитя родила неживое» [14, арк. 3].

Далі проаналізуємо шлюбний та позашлюбний секс у селах Миргородського полку. Із загального числа дітей – 8298, 99,9 % немовлят з'явилися на світ у результаті дозволених церквою сексуальних стосунків між шлюбними чоловіками та жінками. Відтак згідно з офіційною реєстрацією новонароджених, перелюб у шлюбах був надзвичайно рідкісним явищем і становив лише 0,1 %. Утім, нам видається малоімовірним, що вирахований відсоток адюльтерів є точним. Скоріше за все, він занадто занижений, і насправді реальна картина тогочасного сексуального життя могла бути дещо іншою. Критичний підхід до цього соціального аспекту наштовхує на думку, що у метричних книгах немає записів про усіх незаконнонароджених малюків. Наша гіпотеза має право на існування через те, що у ранньомодерних актах громадянських станів не завжди фіксувалися новонароджені. В історичній демографії це зумовило появу дефініції «загублене народження». У науковий обіг її ввели Л. Анрі та А. Блюм. Під нею науковці розуміють будь-яке народження, не вписане у метричні книги досліджуваної місцевості або кількох районів по причині недореєстрації, втрати або порушення цілісності метричних книг, тимчасового переїзду родини чи забуття того, хто вписує [1, с. 95].

Ми припускаємо, що деякі немовлята помирали одразу ж при народженні внаслідок патологічного перебігу чи неправильного ведення пологів. Варто підкреслити і можливість дітозгубництва. Вітчизняний історик Володимир Маслійчук упевнений, що новонароджене немовля не являло собою цінності як такої, а материнські почуття адресувалися зазвичай дітям старшого віку [10, с. 94]. Від себе додамо, що перелюб теж міг стати причиною навмисних убивств небажаних новонароджених синів/дочок. Коли ж цих немовлят залишали далі жити, вони отримували клеймо «байстрюка» чи взагалі «нечестивця», яке супроводжувало їх до самої смерті.

Підрахунки засвідчують, що інтенсивність статевих стосунків у селах була дещо вищою, ніж у містечках (містах). Майже кожна подружня пара мала приблизно четверо шлюбних дітей. Вочевидь, така репродуктивна поведінка пояснюється не тільки відсутністю засобів контрацепції, а й прагненням отримати у господарстві додаткові робочі руки. Українська вчена Оксана Кісь стверджує, що вже у 3 роки господарські обов'язки займали 10 % дитячого часу, а в 9 років – приблизно третину [9]. А це означає, що секс у шлюбі вдало поєднував дві мети: угамування статевих потреб і народження дітей, яких у близькому майбутньому навчали працювати для допомоги в родинних справах.

Отже, проаналізувавши питання про позашлюбні зв'язки жителів Миргородського полку, зазначимо, що подружня зрада вважалася карним правопорушенням, за яке передбачалися жорстокі санкції – від побиття батогами чи різками до смертної кари. Тому вкажемо на певні особливості встановлення таких фактів серед населення Гетьманщини. По-перше, ми проаналізували матеріали метричних книг із вказівкою на статус дитини (дітей, котрі народжені без офіційного укладення шлюбу, записували «незаконнонароджені»). Однак у разі народження дівчинки, такого запису в метричному реєстрі могло й не бути, оскільки жінки не вважалися платниками податків і їхній облік не був обов'язковим. По-друге, в осіб, котрі мали проблеми з репродуктивним здоров'ям, внаслідок таких стосунків діти не народжувалися. По-третє, встановлення початку статевого життя для жінки до укладення шлюбу було нескладною справою (як і звинувачення в цьому), між тим довести аналогічну провину чоловіка було майже неможливо. Тим більше, що громада й церква засуджували незаміжніх матерів, а тому статистика могла свідомо занижуватися для уникнення оприлюднення таких фактів у громаді, суспільстві та суворого покарання.

На основі опрацювання даних метричних книг ми встановили, що в Миргородському полку XVIII ст. зареєстровано високий відсоток (99,85 %) немовлят, народжених у легітимних шлюбах. Вочевидь, це зумовлено схвальним ставленням церкви та парафіян до сексуальних стосунків між подружніми парами. Показники продуктивності шлюбів вказують на те, що статеve життя не було інтенсивним, хоча в цілому і відображало стандартну демографічну модель репродуктивної поведінки населення Гетьманщини. Ми вважаємо, що на таку шлюбну ситуацію вплинули принаймні три чинники, які не стимулювали шлюбних партнерів до статевого акту: наявність «сексуальної дисгармонії», безпліддя та інші порушення репродуктивного здоров'я подружжя, перелюб.

Метрики зафіксували дуже низький відсоток адюльтерів (0,15 %). Загальна кількість таких випадків (29) у містечках (містах) і селах дозволяє припустити, що отримані дані мають орієнтовний характер, адже православні мешканці суворо засуджували дітей, народжених без укладення шлюбу батьками. Повноцінна суспільна адаптація цієї групи людей викликає певні сумніви. Вони зазнавали дискримінації з боку односельців. Саме тому існує велика ймовірність того, що певна частка незаконнонароджених дітей залишалася поза офіційним реєстром. Зберігання цієї таємниці відкривало для них більше перспектив і можливостей облаштування особистого життя без осуду й приниження в майбутньому.

Матеріали судових справ указують на те, що релігійні заборони, осуд з боку громади та передбачені у нормативно-правових актах покарання не були перепорою для позашлюбних зв'язків, наявність яких підтверджується інформацією тогочасних джерел.

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.

2. Біблія українською мовою / [переклад Олександра Гижі]. – К.: Друк КТ Забеліна-Фільковська, 2013. – 1210 с.

3. Бороденко О. Розпуста як прояв девіантної поведінки самотніх жінок в суспільстві

Гетьманщини XVIII століття [Електронний ресурс] / О. Бороденко. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1045-olena-borodenko-rozpusta-yak-proyav-deviantnoyi-povedinky-samotnikh-zhinok-v-suspilstvi-hetmanshchyny-xviii-stolittya>.

4. Державний архів Полтавської області, ф. 1011, оп. 1, спр. 157, 66 арк.
5. Там само, спр. 158, 27 арк.
6. Там само, спр. 159, 67 арк.
7. Там само, спр. 177, 71 арк.
8. Там само, спр. 183, 87 арк.
9. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа [Електронний ресурс] / О. Кись. – Режим доступу: <http://nansysan.narod.ru/index3019.html>.
10. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
11. Махорін Г. Л. Основи демографії. Курс лекцій / Г. Л. Махорін. – Житомир: Видавництво «Волинь», 2009. – 96 с.
12. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [за ред. О. М. Мироненко]. – К.: АТ «Книга», 1997. – 547 с.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 103, оп. 2, спр. 36, 32 арк.
15. Там само, ф. 127, оп. 1012, спр. 267, 40 арк.
16. Там само, спр. 268, 52 арк.
17. Там само, оп. 1020, спр. 912, 2 арк.
18. Там само, спр. 2513, 5 арк.
19. Там само, оп. 1024, спр. 625, 2 арк.
20. Там само, спр. 678, 12 арк.
21. Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 1346, 133 арк.
22. Там само, спр. 1348, 74 арк.
23. Там само, спр. 1363, 103 арк.
24. Там само, спр. 1475, 191 арк.
25. Там само, спр. 1639, 246 арк.
26. Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 1745, 102 арк.

Вячеслав Кручиненко

ВНЕБРАЧНЫЕ СВЯЗИ В МИРГОРОДСКОМ ПОЛКУ XVIII В.

В статье на основе метрических книг и судебных дел рассмотрена проблема прелюбодения (внебрачных связей) на территории Миргородского полка. Выяснено, что религиозные запреты и осуждение со стороны общества не стали преградой для супружеских измен.

Ключевые слова: брак, внебрачные связи, секс, Гетманщина, Миргородский полк, раннеמודерный период.

Vyacheslav Kruchinenko

EXTRAMARITAL RELATIONS IN MYRGOROD REGIMENT IN 18TH CENTURY

In the article on the basis of metric books for the recording of born, married, deceased parishioners and court cases the problem of adultery (extramarital relations) in the territory of the Myrgorod regiment was analyzed. After studying this question, the author concluded that religious prohibitions and condemnation on the part of the comrades did not become an obstacle to marital treasons.

Key words: marriage, extramarital relations, sex, Hetmanate, Myrgorod regiment, early modern period.

Наталія Михеєнко



МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО- ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ КОЛЕГІУМУ XVII-XVIII ст. У м. ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму Колегіуму в м. Чернігові як засобу, необхідного для збереження пам'ятки. Охарактеризовано комплекс заходів, потрібних для нормалізації мікроклімату у виставкових залах споруди.

Ключові слова: Колегіум, температура та відносна вологість повітря, регулювання та нормалізація мікроклімату, моніторинг.

У центрі Чернігова, на краю валу – колишньої фортеці стародавнього історичного центру, розташований Колегіум – перший навчальний заклад вищого рівня в Лівобережній Україні (1700-1786 рр.), який був заснований за ініціативи Лазаря Барановича та Іоана Максимовича та фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи. Свого часу ця будівля входила до складу кафедрального Борисоглібського монастиря – резиденції чернігівських архієпископів.

Будівля Колегіуму складається з колишньої трапезної з церквою Всіх святих та дзвіниці. Споруда цегляна, потинькована та пофарбована. Товщина стін близько 1,7 м¹. Колегіум був збудований у той час, коли в архітектурі домінував стиль бароко. Тому на його фасадах відображені його основні архітектурні стилістичні засоби. Зокрема, різні за формою наличники, півколонки, ряди поребрика, керамічні вставки, ніші, колончастий фриз та ін. У 1786 р. Колегіум був реорганізований у духовну семінарію. У роки Другої світової війни будівля була суттєво пошкоджена. У 1954 – 1959 рр. її було відреставровано за проектом київського архітектора М. М. Говденка, проведено відновлювальні ремонтно-реставраційні роботи, в тому числі поновлено і архітектурний декор. Нині тут розміщується адміністрація Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», постійнодіючі виставки найбільшої збірки ікон на Лівобережжі, зібрання, присвячені освітньому процесу².

Враховуючи унікальність пам'ятки, яка входить до цілісного майнового комплексу заповідника, здійснення моніторингу температурно-вологісного режиму набуло особливої актуальності. На державному рівні питаннями утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури на науково-обґрунтованій основі почали займатися тільки наприкінці ХХ ст. Це було обумовлено необхідністю збереження автентичності пам'яток під час проведення ремонтно-реставраційних робіт. Вивчалися питання нормалізації вологісного стану архітектурно-конструктивних елементів пам'яток, було розроблено методика оцінки температурно-вологісного стану конструкцій. Дослідження проводились у двох напрямках: з одного боку, вивчалися зміни температури та вологості, з іншого – методи та засоби їхньої стабілізації. Перші нормативи температурно-вологісного режиму були опубліковані у 1931 р. у Санкт-Петербурзі. Цим питанням присвячені також роботи М. В. Фармаковського, Ю. А. Алмазова, Є. В. Кудрявцева та А. Н. Лужецької³.

Упродовж 40-60-тих років ХХ ст. були зроблені перші спроби наукового обґрун-

© **Михеєнко Наталія Анатоліївна** – молодший науковий співробітник відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

тування температурно-вологісного режиму. Було з'ясовано, що важливо не лише намагатися підтримувати відповідну вологість та температуру, але необхідно також не допускати великих коливань цих значень, оскільки останні значно прискорюють руйнівні процеси⁴. У подальшому (80-90-ті роки ХХ ст.) дослідження були спрямовані на утримання стабільного мікроклімату в пам'ятках архітектури, а не класичних музеях. Розроблено нову інструкцію з обліку та зберігання музейних цінностей, в якій особливу увагу було звернено на дотримання температурно-вологісного режиму в приміщеннях музеїв та пам'ятках архітектури⁵.

У 1987 році вийшли друком методичні рекомендації «Средства создания оптимального микроклимата в музейных зданиях и зданиях-памятниках архитектуры». Ці рекомендації і до сьогодні є найкращим методичним виданням з питань нормалізації мікроклімату в пам'ятках архітектури⁶. На сучасному етапі питаннями моніторингу температурно-вологісного режиму пам'яток архітектури займаються досвідчені фахівці І. Я. Марченко, О. І. Комаренко, І. Г. Лушпієнко, В. Б. Довгалюк, П. С. Лисак⁷.

Потреби музейної практики зробили необхідним створення в 2001 р. у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України спеціального підрозділу – єдиного існуючого на сьогодні наукового відділу кліматології, який займається питаннями комплексного вивчення умов зберігання й експонування художніх цінностей. Відділ співпрацює з Київським університетом будівництва та архітектури та науково-виробничим комплексом «Клімат».

Оскільки Колегіум – пам'ятка архітектури національного значення, відповідно вона знаходиться під охороною держави, її охоронний № 813. Задля охорони та збереження Колегіуму систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень за допомогою портативного цифрового термогігрометра Testo 605-N1. Проведення цих заходів пов'язано також з особливістю використання споруди. Частково будівля використовується як музейна установа. У виставкових залах розміщено рухомі пам'ятки іконопису, які вимагають підтримання оптимальних параметрів температурно-вологісного режиму внутрішнього середовища. Будівля Колегіуму має системи забезпечення мікроклімату в приміщеннях виставкових залів, а саме: центральну систему водяного опалення та природну вентиляцію крізь вентиляційний отвір у стелі, яка здійснюється за рахунок різниці гравітаційних сил внутрішнього та зовнішнього повітря. Неорганізований повітрообмін здійснюється провітрюванням через відчинені вікна та двері в теплий період року. Система примусової припливно-витяжної вентиляції в приміщеннях виставкових залів відсутня.

Щодня фіксується температура й вологість у п'яти виставкових залах. Здійснюється фіксація і погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму приміщень виставкових залів⁸.

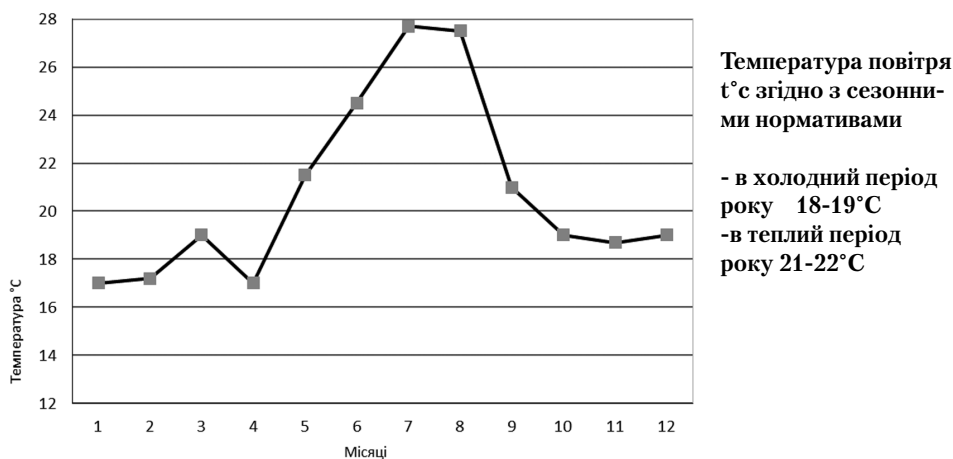
Як показали спостереження температурно-вологісного режиму 2017 р., у порівнянні з 2010 р. мікроклімат Колегіуму має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з архітектурно-конструктивним рішенням споруди, особливо це стосується планування приміщень. Відповідно до архітектурного планування, висота стель у різних місцях різниться, тому приміщення виставкових залів розташоване на різних рівнях від нульової відмітки. Зали № 1 та № 2 знаходяться на другому поверсі колишньої трапезної, зали № 3 та № 4 розташовані на другому поверсі вежі-дзвіниці, зала № 5 – на третьому. Вони різняться за площею та просторовим об'ємом, що впливає на їхній мікроклімат.

За результатами кліматологічного обстеження залів №№ 1, 2 можна зробити висновки, що показники відносної вологості та температури однакові, відповідно ці приміщення мають однаковий температурно-вологісний режим. Аналіз параметрів температурно-вологісного режиму попередніх років показав, що навесні, з відключенням опалення, спостерігається загальна тенденція підвищення відносної вологості повітря в цих приміщеннях до 50-55%, що триває до липня, а з серпня-вересня вологість різко знижується. Температурні показники в цей період підвищуються до 28° С при нормі 20-21° С і цілковито залежать від погодних умов. Восени, з підключенням

опалення, вологість знижується до 35-40%. У цей період спостерігались значні добові коливання до 15% (норма 5%), які стають менш вагомими з відключенням опалення. У цих експозиційних залах мали місце і міжсезонні коливання температурно-вологісного режиму, але вони більш характерні для зміни температурних показників і досягали 20% [Таблиця 1-2]. Щодо мікроклімату цих приміщень на сучасному етапі, то спостерігається зниження відносної вологості повітря до 30% взимку, зниження температури повітря (14,2° С) до початку опалювального сезону (жовтень). Крім того, влітку зафіксовано підвищення температури повітря до 27° С [Таблиця 3-4]. Прослідковується значна залежність цих параметрів від погодних умов функціонування системи опалення (інтенсивності подачі тепла). З метою нормалізації температурно-вологісного режиму цих приміщень установлюються зволожувачі повітря, які позитивно впливають на стан мікроклімату. За висновками фахівців наукового відділу кліматології Національного науково-дослідного реставраційного центру України температурно-вологісний та світловий режим у цих залах, де експонуються твори іконопису, нормативні показники у межах норми, що значною мірою забезпечує збереженість ікон⁹.

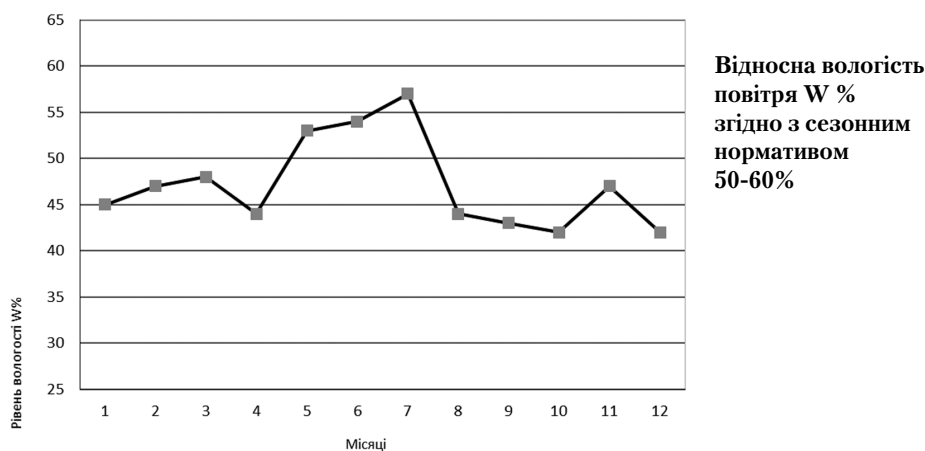
Таблиця 1

Графік температурного режиму Колегіуму у 2010 р. (зали №№ 1, 2)



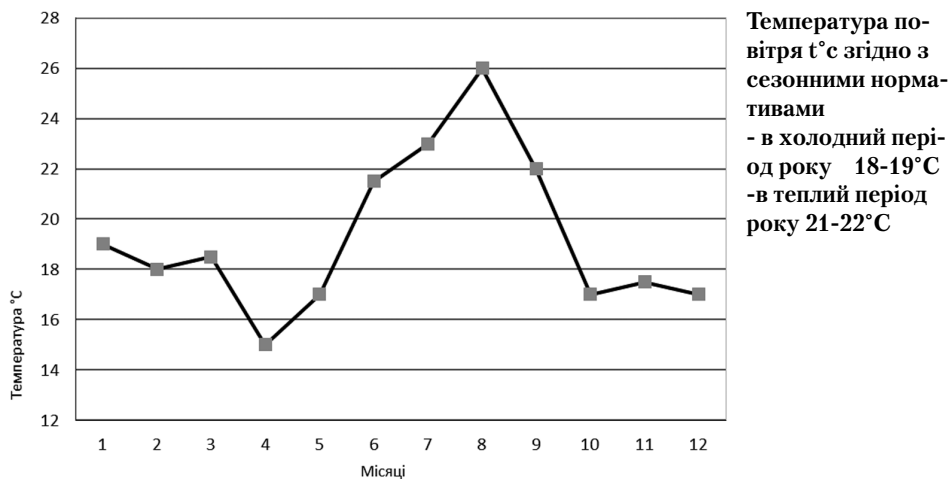
Таблиця 2

Графік вологісного режиму Колегіуму у 2010 р. (зали №№ 1, 2)



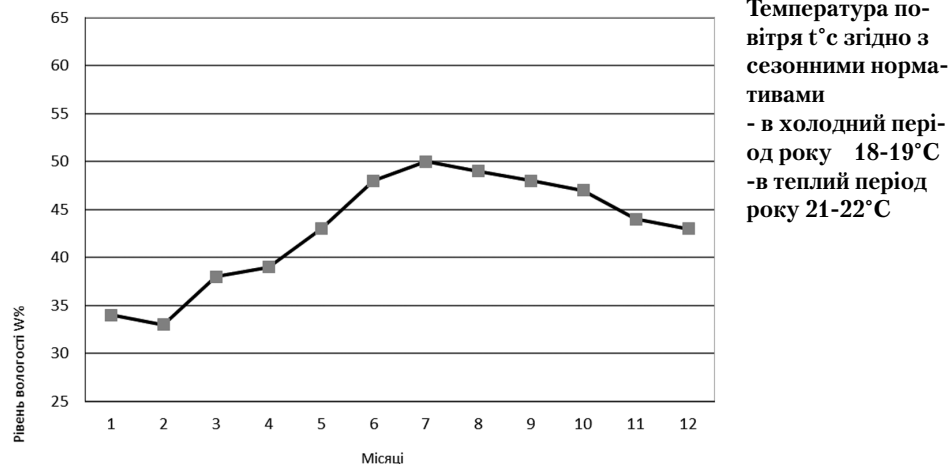
Таблиця 3

Графік температурного режиму Колегіуму у 2017 р. (зали №№ 1, 2)



Таблиця 4

Графік вологісного режиму Колегіуму у 2017 р. (зали №№ 1, 2)

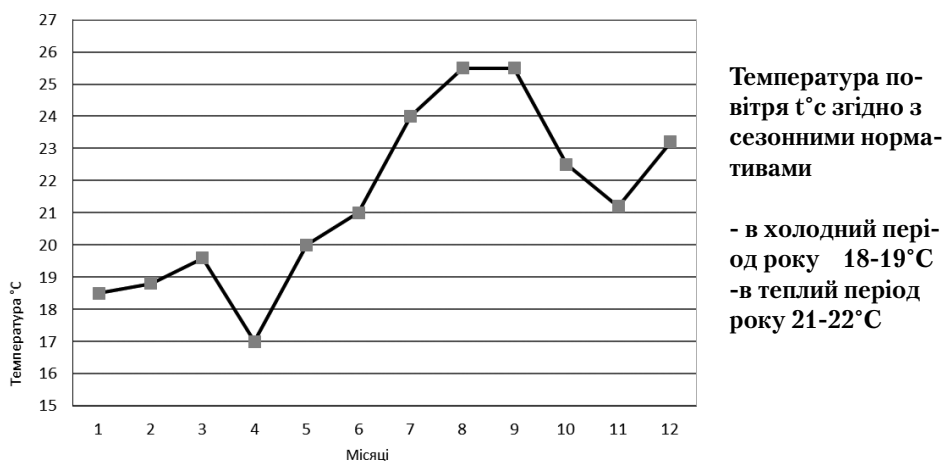


Результати кліматологічного обстеження залів №№ 3, 4 показали, що у цих приміщеннях однаковий температурно-вологісний режим. У холодний період року, з підключенням опалення температура повітря поступово знижується та тримається в межах норми протягом січня-березня (17-19° С) за винятком окремих днів. Відносна вологість при цьому знижується до 40-43%. Після того, як у кінці березня у Колегіумі вимикають опалення, поступово підвищується відносна вологість повітря. З кінця березня і до кінця травня температурні показники ззовні та у споруді майже однакові ($\pm 5^\circ \text{C}$), при цьому відносна вологість підіймається до 65%, що перевищує нормативні показники (норма 50-60%). Цей перехідний період цілком залежить від погодних умов. Однак, за допомогою провітрювання температурно-вологісний режим приміщень цих залів можливо нормалізувати. Якщо зовнішні метеорологічні умови стабільні, то добове коливання температури та відносної вологості повітря становить 5%, що не впливає на стан експозиційних об'єктів та будівлі в цілому. Влітку температура повітря повільно підвищується до $+24+25^\circ \text{C}$ (норма $+21+22^\circ \text{C}$), протягом

червня-липня спостерігається загальна тенденція до підвищення відносної вологості повітря і в серпні вона відповідає нормативним показникам. Протягом жовтня температура повітря поступово знижується в процесі «остигання» споруди. Наприкінці місяця підключається система опалення. Температура повітря в цей період тримається у межах +21+23° С і в січні-березні відповідає нормативним показникам. Також спостерігається зниження відносної вологості повітря до 45-48% [Таблиця 5-6]¹⁰.

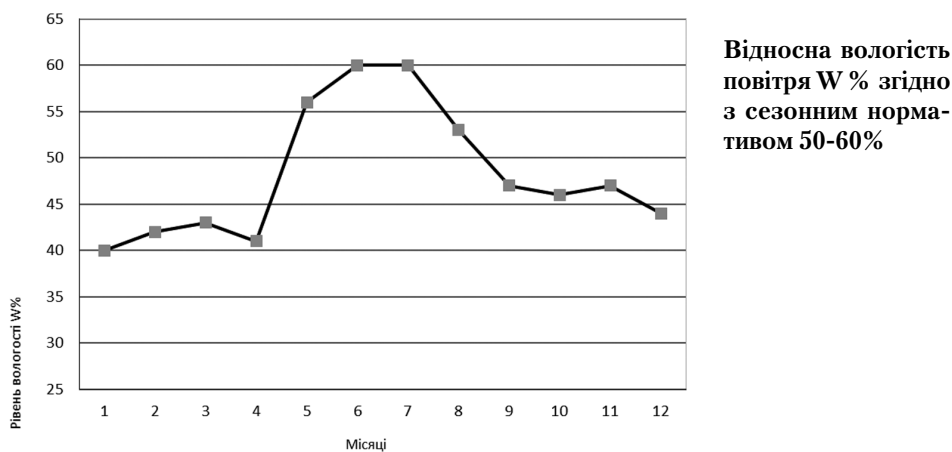
Таблиця 5

Графік температурного режиму Колегіуму у 2010 р. (зали №№ 3, 4)



Таблиця 6

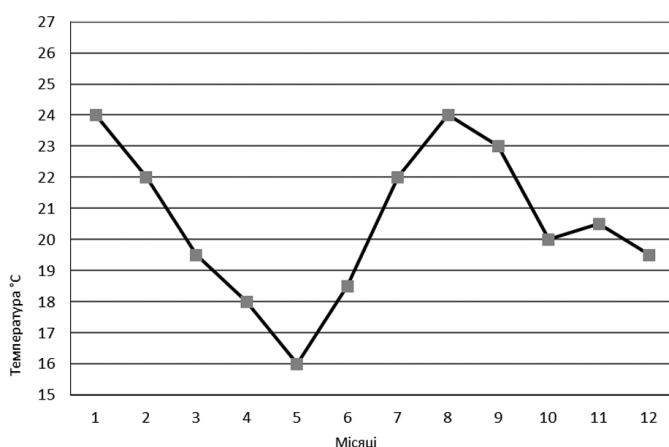
Графік вологісного режиму Колегіуму у 2010 р. (зали №№ 3, 4)



На сьогодні, температурно-вологісний режим у теплий період року відповідає нормативним показникам, що було досягнуто за допомогою щоденного провітрювання. Щодо мікроклімату цих залів на період підключення опалення, то спостерігалось значне зниження відносної вологості повітря до 32% при температурі +20+22° С. Починаючи з листопада, в приміщеннях встановлюються ємності для води з метою зволоження повітря, які позитивно впливають на нормалізацію показників [Таблиця 7-8].

Таблиця 7

Графік температурного режиму Колегіуму у 2017 р. (зали №№ 3, 4)

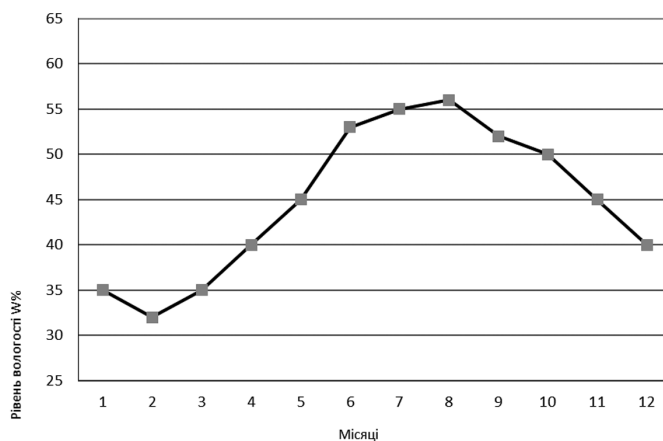


Температура повітря
t°с згідно з сезонними
нормативами

- в холодний період
року 18-19°С
- в теплий період року
21-22°С

Таблиця 8

Графік вологісного режиму Колегіуму у 2017 р. (зали №№ 3, 4)

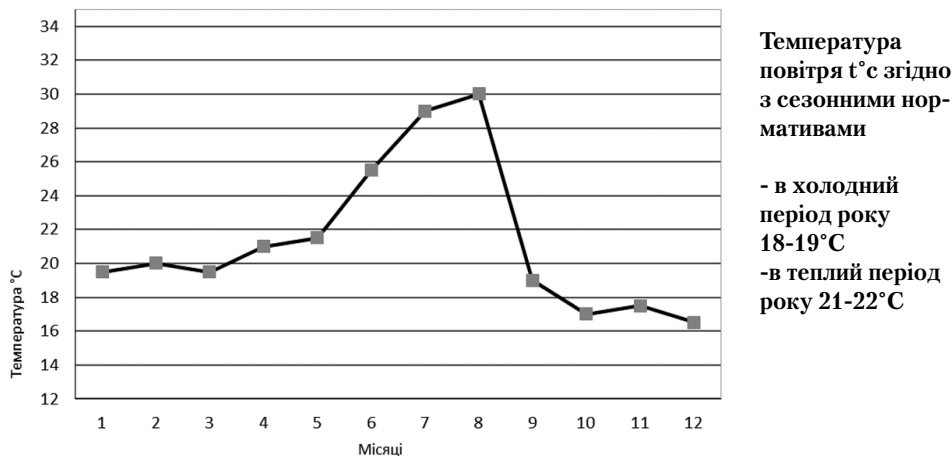


Відносна вологість
повітря W % згідно
з сезонним норма-
тивом
50-60%

Проводився моніторинг температурно-вологісного режиму зали № 5. Розподіл температури по висоті споруди є нерівномірним і залежить від товщини захисних конструкцій. На першому ярусі дзвіниці товщина мурування стін менша, ніж у середній частині, частково споруду членують сім віконних отворів, тому прогрівання повітря відбувається скоріше і більшою мірою залежить від температури зовнішнього повітря. Взимку та восени відносна вологість повітря знижується до 15-20% (норма 50-60%), температурні показники тримаються в межах +17+20° С. Так, в жовтні-листопаді відносна вологість повітря утримується в межах 45-55%, а починаючи з грудня, з настанням морозів вологісний режим стає різко несприятливим, переважає відносна вологість 15-20%. Нормалізується цей показник тільки в травні й триває до вересня. Характерними для цього приміщення є добові коливання як температури, так і вологості, які в цей період досягають 15-20% при нормі 5%. Вони залежать від погодних умов, масивності конструкцій та якості заповнення віконних та дверних отворів. Якщо зовнішні метеорологічні умови стабільні, то добові коливання незначні [Таблиця 9-10].

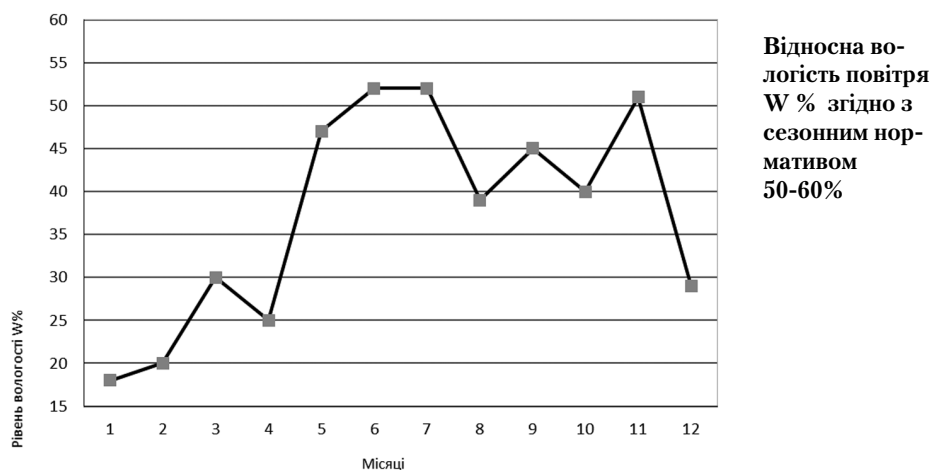
Таблиця 9

Графік температурного режиму Колегіуму у 2010 р. (зала № 5)



Таблиця 10

Графік вологісного режиму Колегіуму у 2010 р. (зала № 5)

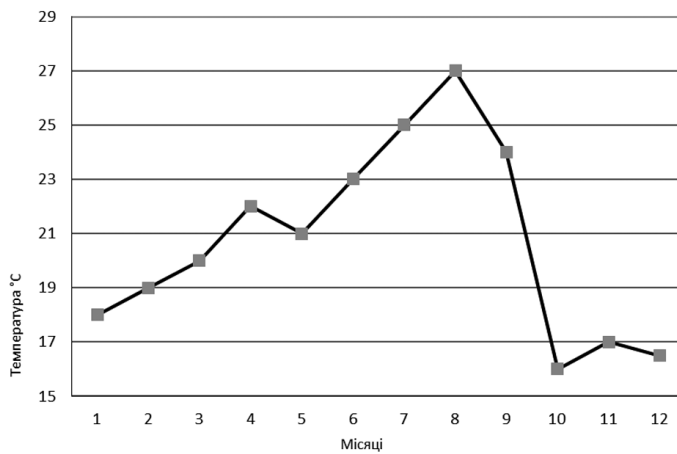


Попередньо мікроклімат зали № 5 був більш сприятливий, значні добові коливання не спостерігалися. Протягом року вологість повітря знижувалася до 26-36% (листопад-квітень) при температурі +18+20°С. З метою нормалізації мікроклімату з листопада по квітень встановлювались зволожувачі повітря, при цьому в окремі дні спостерігалась значна залежність температурно-вологісного режиму від погодних умов. З травня по жовтень температура та відносна вологість повітря в основному відповідали нормативним показникам, чому сприяли зовнішні метеорологічні умови [Таблиця 11-12].

Отже, проведений моніторинг у Колегіумі дозволяє зробити висновки, що при однакових методах і засобах встановлення та підтримання оптимальних параметрів відповідного внутрішнього середовища в виставкових залах, температурно-вологісний режим різниться, що пов'язано з архітектурно-конструктивним рішенням споруди. Особливо це стосується планування та розташування приміщень. Середня

Таблиця 11

Графік температурного режиму Колегіуму у 2017 р. (зала № 5)

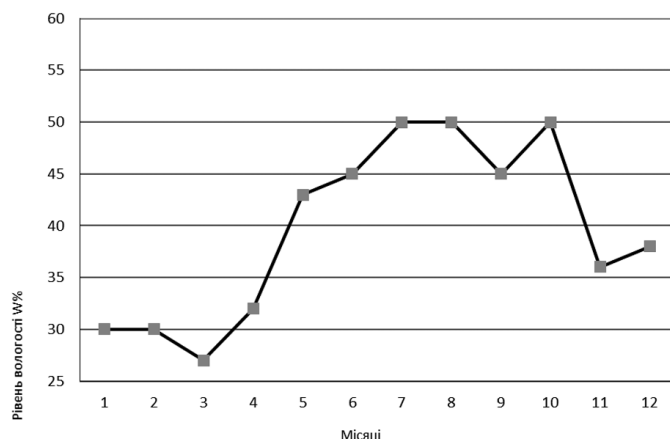


Температура повітря t°С згідно з сезонними нормативами

- в холодний період року 18-19°С
- в теплий період року 21-22°С

Таблиця 12

Графік вологісного режиму Колегіуму у 2017 р. (зала № 5)



Відносна вологість повітря W % згідно з сезонним нормативом 50-60%

температура повітря в залах №№ 1, 2 взимку тримається в межах +14+15° С (норма +18+19° С) при відносній вологості повітря 30-35% (норма 50-60%), влітку +20° С (норма +21+22° С) при вологості 48-50% (норма 50-60%). Враховуючи, що ці приміщення мають значну загальну площу, є потреба в регулюванні інтенсивності подачі тепла для належного функціонування системи опалення. Крім того, для нормалізації відносної вологості повітря в зимовий період необхідно постійно встановлювати зволожувачі повітря. Більш стабільний температурно-вологісний режим спостерігається в залі №№ 3, 4. Мікроклімат зали № 5 має пряму залежність від погодних умов, тому важливим є своєчасне проведення робіт з підготовки приміщення до осінньо-зимового періоду (ущільнити вікна, двері тощо), дотримання норм провітрювання в теплий період року та нормалізація відносної вологості повітря протягом січня-квітня за допомогою зволожувачів. Задля покращення умов зберігання фондів колекцій та пам'яток архітектури заповідника співробітниками постійно здійснюються заходи для забезпечення збереження будівель і нормалізації параметрів мікроклімату.

1. Колегіум – Чернігів, 2008 // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток, інв. № 20345. – С. 1-8.
2. Чернігівський колегіум / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»; [авт. кол.: Ольга Травкіка (кер.) та ін.]. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 13-34.
3. Арнольд-Алябьев В.И. Краткое руководство по наблюдению за физическим состоянием воздуха в музеях и библиотеках // Материалы по археологической технологии. – М., 1931 – Вып. 13. – С. 1-25.
4. Кроллау Е.К. Температурно-влажностный режим музейных зданий / Е.К. Кроллау. – М. : [ГБЛ], 1977. – 51 с.
5. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М., 1984. – 151 с.
6. Богословский В.Н. Принципы выбора параметров температурно-влажностного режима древних зданий, обеспечивающих их сохранность / В.Н. Богословский, Б.Т. Сизов // Научные исследования в области охраны памятников. Варшава, 1988. – 356 с.
7. Комаренко О.І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва / О.І. Комаренко, І.Г. Лушпієнко // Наукові доповіді ІХ міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27-31 травня 2013 р.) / ННДРЦУ. – К., 2013. – С. 148-154.
8. Жданова Д.А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Д.А. Жданова, І.І. Масалова // Могилянські читання : зб. наук. пр. – 2004 : Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє. – К., 2005. – С. 207-216.
9. Звіт за результатами кліматологічного обстеження приміщень Чернігівського колегіуму Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Чернігів, 2016. – 8 с.
10. Комаренко О.І. Моніторинг температурно-вологісного режиму приміщень деяких музеїв м. Києва / О.І. Комаренко, І.Г. Лушпієнко // Наукові доповіді ІХ міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27-31 травня 2013 р.) / ННДРЦУ. – К., 2013. – С. 148-154.

Natalia MYKHEIENKO

Monitoring of Temperature and Humidity Conditions in Chernihiv Collegium

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in Chernihiv Collegium in Chernihiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Keywords: *Collegium, air temperature, air humidity and monitoring.*



Анатолій Боровик, Микола Боровик



**ПРОРЕКТОРИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ (УНІВЕРСИТЕТУ)
ЗА РЕКТОРА О.Ф. ЯВОНЕНКА
(1982 – 2005 рр.)**

Стаття присвячена керівнику Чернігівського державного педагогічного інституту/університету, доктору біологічних наук, професору Олександру Федотовичу Явоненку та проректорам з навчальної, виховної, наукової роботи і заочної освіти, які працювали під його керівництвом.

Ключові слова: Чернігівський державний педагогічний інститут/університет, С. М. Кадетов, А. П. Середній, М. Ф. Бурляй, О. Б. Коваленко, О. К. Проніков, М. О. Рудько, М. І. Шевченко, В. М. Левківський, М. Я. Ігнатенко, В. О. Дятлов, М. О. Носко, А. Г. Тимошенко.

Двадцять три роки Чернігівський державний педагогічний інститут імені Т. Г. Шевченка, а з березня 1998 р. – педагогічний університет очолював Олександр Федотович Явоненко, доктор біологічних наук, професор. В управлінні освітнім процесом значну роль відігравав не лише керівник вишу, а і його заступники-проректори. У статті мова піде про персональний склад проректорів, які працювали під керівництвом ректора О. Ф. Явоненка. У центрі уваги будуть особи, які допомагали керівнику в управлінні навчальною, виховною, науковою роботою і заочною освітою. Ця проблема в українській історіографії ще не набула належного висвітлення.

12 січня 1982 р. ректором Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка був призначений О. Ф. Явоненко. Народився він 4 грудня 1939 р. в с. Новомиколаївці Єлинського району Миколаївської області у сім'ї колгоспників. Батько – Федот Михайлович, 1897 року народження, працював у колгоспі. Помер у 1940 р. Мати – Катерина Михайлівна, 1897 року народження, працювала у колгоспі с. Новомиколаївки. Померла у 1973 р.

Олександр з 1947 р по 1954 р. навчався у Новомиколаївській семирічній школі, а у 1957 р. закінчив Тернівську середню школу Жовтневого району Миколаївської області. Після закінчення середньої школи вступив на зоотехнічний факультет Херсонського сільськогосподарського інституту імені О. Цюрупи, який закінчив у 1962 р.

З травня 1962 р. до листопада 1963 р. працював асистентом кафедри анатомії, фізіології та біохімії Херсонського сільськогосподарського інституту. З листопада 1963 р. до листопада 1966 р. навчався в аспірантурі при лабораторії обміну речовин Українського науково-дослідного інституту фізіології та біохімії сільськогосподарських тварин (м. Львів).

© **Анатолій Миколайович Боровик** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

© **Микола Анатолійович Боровик** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Після закінчення навчання в аспірантурі з листопада 1966 р. до березня 1967 р. працював старшим науковим співробітником Київської дослідної станції тваринництва «Терезіно» (Київська область).

Дисертацію кандидата біологічних наук захистив у 1966 р. Із березня 1967 р. до серпня 1974 р. працював у Херсонському педагогічному інституті імені Н. Крупської спочатку на посаді старшого викладача, а пізніше доцента та завідувача кафедри хімії, а з лютого 1973 р. – на посаді проректора з наукової роботи.

Член КПРС з травня 1969 р.

Докторську дисертацію на тему: «Роль стінки рубця в азотистому обміні великої рогатої худоби і овець» захистив у 1973 р. Затверджена ВАК СРСР 20 грудня 1974 р.

ВАКом СРСР 15 жовтня 1976 р. присвоєно вчене звання професора кафедри органічної і біологічної хімії.

У серпні 1974 р. був переведений на посаду ректора Тернопільського педагогічного інституту імені Я. Галана. На цій посаді працював до січня 1982 р. [1, с. 282-283]. З 12 січня 1982 р. до 4 квітня 2005 р. працював ректором Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, а з 13 березня 1998 р. після реорганізації педінституту в педагогічний університет – ректором педагогічного університету.

З приходом нового ректора Міністерство освіти УРСР 15 січня 1982 р. звільнило проректорів інституту, що працювали з ректором В. М. Костарчуком [2, арк. 23].

4 лютого 1982 р. Міністерством освіти УРСР було призначено нових проректорів. На посаду проректора з навчальної роботи «порядком переводу з посади декана історичного факультету Полтавського педагогічного інституту» було призначено кандидата економічних наук, доцента С. М. Кадетова. Народився він 3 квітня 1945 р. у м. Новокузнецьку Кемеровської області у сім'ї робітника. Батьки пенсіонери проживали у м. Новокузнецьку. У 1959 р. після завершення навчання у семирічній школі вступив до Новокузнецького монтажного технікуму, який закінчив у 1963 р., і отримав кваліфікацію техніка-механіка з монтажу промислового обладнання. У 1963 р. спочатку почав працювати слюсарем, а згодом – майстром виробничого навчання, техніком замовлень на Західносибірському металургійному заводі.

У 1968 р. вступив до Московського державного університету імені М. В. Ломоносова на економічний факультет, у 1972 р. закінчив його і отримав спеціальність «Викладач політекономії, економіст». Вченою радою факультету був рекомендований до аспірантури. У 1972 р. вступив на стаціонарне відділення аспірантури Комісії з вивчення виробничих сил і природних ресурсів при Президії Академії наук СРСР. Під керівництвом академіка Т.С. Хачатурова підготував дисертацію на тему: «Економічні питання довготермінового прогнозування залізорудної бази СРСР» і у 1975 р. захистив її. У грудні 1975 р. ВАК СРСР затвердив присвоєння наукового ступеня кандидата економічних наук.

Після закінчення аспірантури майже рік працював молодшим науковим співробітником тієї ж організації, де навчався в аспірантурі. З 1976 р. був направлений на роботу до Полтавського педагогічного інституту і приступив до виконання обов'язків старшого викладача кафедри політекономії. У 1978 р. був обраний на посаду доцента і декана історичного факультету. У 1981 р. ВАК СРСР присвоїв вчене звання доцента. В лютому 1982 р. переїздить до Чернігова і працює на посаді проректора з навчальної роботи.

У зв'язку з виконанням Програми культурного і наукового співробітництва між СРСР і Демократичною Республікою Афганістан 26 серпня 1985 р. Сергія Микитовича Міністерство освіти СРСР відрядило до Демократичної Республіки Афганістан у якості консультанта Кабульського педінституту і керівника групи радянських спеціалістів терміном на 2 роки. 22 серпня 1987 р. повернувся з відрядження і приступив до виконання обов'язків проректора з наукової роботи Чернігівського державного педінституту [3, арк. 73]. На цій посаді працював до 29 серпня 1995 р., а на посаді доцента кафедри економіки і менеджменту продовжив працювати до кінця травня 2005 р. З 1 червня 2005 р. призначений директором Чернігівської філії Міжрегіональної академії управління, де працював до 2008 р. Нині працює завідувачем

кафедри управління персоналом та економіки праці Чернігівського інституту ім. Героїв Крут Міжрегіональної Академії управління персоналом.

4 лютого 1982 р. наказом Міністерства освіти УРСР проректором з наукової роботи був призначений кандидат фізико-математичних наук, доцент Андрій Петрович Середній, який до цього працював на посаді завідувача кафедри фізики Чернігівського педінституту. Народився він 1 грудня 1937 р. у с. В.Коратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області у сім'ї селянина-колгоспника. Батько – Петро Костянтинівич загинув в роки війни. Мати – Ірина Григорівна – пенсіонерка колгоспу «Україна» Переяслав-Хмельницького району Київської області.

Після закінчення місцевої семирічної школи у 1952 – 1956 рр. навчався у Переяслав-Хмельницькому педагогічному училищі, яке закінчив з відзнакою. У числі п'ятипроцентників педагогічною радою педучилища був рекомендований на навчання до Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Після закінчення фізико-математичного факультету педінституту з липня 1961 р. до січня 1965 р. працював на комсомольській роботі: секретарем Таращанського РК ЛКСМУ, комсоргом Київського обкому комсомолу по Таращанському виробничому управлінню, секретарем Таращанського сількому.

Із січня 1965 р. до жовтня 1967 р. працював учителем фізики Таращанської середньої школи № 1. З жовтня 1967 р. до жовтня 1970 р. навчався в аспірантурі кафедри фізики Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. Після закінчення аспірантури Міністерством освіти УРСР направлений на викладацьку роботу до Чернігівського педагогічного інституту. У рядах ВЛКСМУ перебував з 1951 до 1965 р., член КПРС з 1961 р.

14 жовтня 1970 р. у спеціалізованій вченій раді Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького захистив кандидатську дисертацію, а ВАК СРСР 10 лютого 1971 р. затвердив рішення про присвоєння наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук.

У Чернігівському педінституті з жовтня 1970 р. працював на посаді старшого викладача кафедри фізики. У 1970 р. Андрію Петровичу присвоєне вчене звання доцента. З 1976 р. працював на посаді завідувача кафедри фізики, а з січня 1982 р. – проректор з наукової роботи. На цій посаді він працював до серпня 1987 р. З 1987 р. і до 2007 р. працював доцентом кафедри загальної фізики.

А. П. Середній активно займався науковою і науково-методичною роботою, опублікував біля 50 наукових статей, брав участь у міжнародних, республіканських і регіональних наукових конференціях.

За сумлінну працю нагороджувався значком «Відмінник народної освіти» 1977 р., Почесними грамотами Міністерства освіти УРСР 1981, 1985, 1986 років, медалью А. С. Макаренка 1991 р. [4, арк. 1 - 170].

Помер Андрій Петрович Середній 9 вересня 2007 р. на 70-му році життя.

Тим же наказом міністра освіти УРСР М.В. Фоменка від 4 лютого 1982 р. проректором із заочної форми навчання був призначений також місцевий викладач, кандидат фізико-математичних наук, доцент Марат Феодосієвич Бурляй. Народився він 13 вересня 1935 р. у м. Коростень Житомирської області. Батько – Бурляй Феодосій Митрофанович був військовослужбовцем, а мати – Поліщук Парасковія Мойсеївна – учителькою. З 1946 р. до 1953 р. Марат навчався у Чернігівській середній школі № 8. У 1953 р. вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. У червні 1957 р. закінчив інститут з відзнакою і був направлений на роботу у с. Розважів Київської області, де працював учителем математики середньої школи до грудня 1957 р.

У грудні 1957 р. був призваний до лав радянської армії. У січні 1960 р. був демобілізований у званні молодшого лейтенанта. З квітня 1960 р. до серпня 1961 р. працював учителем математики Чернігівської середньої школи № 5 робітничої молоді, а з вересня 1961 р. – учителем математики Чернігівської середньої школи № 14. Проте уже 21 вересня 1961 р. перейшов на посаду асистента кафедри вищої математики Чернігівського педагогічного інституту. На цій посаді працював до 1965 р. Наступні три роки працював старшим викладачем цієї ж кафедри.

З жовтня 1968 р. до жовтня 1972 р. навчався в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту. Після закінчення аспірантури повернувся до Чернігівського педінституту і працював на посаді старшого викладача кафедри математичного аналізу. Після захисту дисертації з 1974 р. до 1977 р. працював на посаді виконувача обов'язків доцента тієї ж кафедри. У 1977 р. після отримання атестата доцента працював на посаді доцента кафедри математичного аналізу. У січні 1982 р. був призначений на посаду проректора по заочному навчанню Чернігівського педагогічного інституту. На цій посаді він пропрацював до 1985 р. З вересня 1985 р. і до виходу на пенсію в серпні 2014 р. працював доцентом кафедри вищої математики.

За сумлінну працю нагороджувався Почесними грамотами Міністерства освіти УРСР 1976, 1986 років, значком «Відмінник народної освіти» 1978 р. [5, арк. 1 - 195].

Проте одним із перших на посаду проректора з ідейно-виховної роботи 1 лютого 1982 р. наказом ректора інституту О. Ф. Явоненка був призначений старший викладач кафедри історії СРСР та УРСР Олександр Борисович Коваленко. Оскільки на той час такої посади в штатному розписі інституту не було, то йому довелося працювати на громадських засадах.

О. Б. Коваленко народився 5 лютого 1951 р. у м. Чернігові. У 1968 р. із срібною медаллю закінчив Чернігівську середню школу № 19. Протягом року працював музейним наглядцем у Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику. У 1969 р. вступив на історичний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя, який закінчив у 1973 р. з відзнакою і був прийнятий на посаду наукового співробітника Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського.

З 1976 р. перейшов на роботу до Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, де працював на посадах асистента та старшого викладача кафедри історії СРСР та УРСР. У 1980 р. захистив в Інституті історії АН УРСР кандидатську дисертацію на тему: «В. Л. Модзалевський як історик та джерелознавець». У 1983 р. здобув вчене звання доцента. З 1 лютого 1982 р. призначений проректором з ідейно-виховної роботи.

Упродовж 1985 – 1988 рр. завідував відділом науки навчальних закладів Чернігівського обкому КПУ. З 1988 р. до 1990 р. завідував кафедрою історії СРСР і УРСР Чернігівського педінституту. З 1990 р. до 1992 р. очолював кафедру історії та археології України цього ж інституту. З 1990 р. – декан історичного факультету. У 1993 р. присвоєно О. Б. Коваленку почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України».

У 2001 – 2003 роках працював заступником голови Чернігівської обласної державної адміністрації з гуманітарних питань. Після звільнення з цієї посади продовжував очолювати історичний факультет. У 2009 р. після реорганізації історичного факультету в Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського очолював цей інститут. З 2014 р. – директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства. Нагороджений орденами «За заслуги» III ступеня (2001 р.), II ступеня (2007 р.), I ступеня (2009 р.), Відмінник народної освіти України (2003 р.).

О. Б. Коваленку належить близько 250 наукових та науково-методичних публікацій [6, с. 64 - 65].

Перша заміна проректора відбулася у 1985 р. в зв'язку з тим, що О. Б. Коваленко перейшов на роботу до обласного комітету КПУ. Проректором з ідейно-виховної роботи був призначений кандидат педагогічних наук, доцент Олександр Костянтинівич Проніков. Народився 17 квітня 1956 р. у с. Ольшанка Ольшанського району на Кіровоградщині. З 1960 р. проживав у м. Чернігові. У 1973 – 1977 рр. навчався на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка за спеціальністю «історія та суспільствознавство», який закінчив з відзнакою.

Із серпня 1977 р. працював учителем історії та суспільствознавства середньої школи № 5 м. Чернігова, а у листопаді 1977 р. – травні 1979 р. проходив військову службу у збройних силах СРСР.

У Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка з 1979 р., працював асистентом кафедри педагогіки. В 1980–1983 рр. навчався в аспірантурі НДІ педагогіки УРСР. У вересні 1983 р. в НДІ педагогіки УРСР захистив кандидатську дисертацію на тему: «Проблеми теорії й історії педагогіки у науковій спадщині С. Х. Чавдарова» за спеціальністю 13.00.01 – теорія та історія педагогіки. Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН СРСР М. Д. Ярмаченко.

1983 – 1984 рр. – старший викладач кафедри педагогіки ЧДПІ імені Т. Г. Шевченка. У січні 1984 р. рішенням ВАК СРСР присвоєно науковий ступінь кандидата педагогічних наук.

1984 – 1990 рр. – проректор з ідейно-виховної роботи ЧДПІ імені Т. Г. Шевченка. В 1990 році присвоєно вчене звання доцента. 1990 – 1993 рр. – проректор по заочному навчанню ЧДПІ імені Т. Г. Шевченка.

У 1993 – 1998 рр. працював заступником голови виконкому Чернігівської міської ради по виконавчій роботі.

З 1998 по 2002 рр. очолював Чернігівську філію та інститут Міжрегіональної академії управління персоналом.

У 2002 р. був обраний головою правління Чернігівської обласної організації Товариства «Знання» України, яку очолював до 2009 року (з 2006 р. за сумісництвом). З 2003 по 2009 рр. був членом правління Товариства «Знання» України.

З 2006 р. – доцент кафедри педагогіки, психології та методики фізичного виховання Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

У 2014 р. у спеціалізованій вченій раді Д 58.053.01 Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук на тему: «Теоретичні та методичні основи підготовки майбутніх учителів фізичної культури у педагогічних вищих навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор Микола Борисович Євтух, дійсний член НАПН України, академік-секретар відділення вищої освіти Національної академії педагогічних наук України.

З грудня 2014 р. і до нинішнього часу – професор кафедри педагогіки, психології та методики фізичного виховання Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

У 2015 р. рішенням атестаційної колегії МОН України присвоєно науковий ступінь доктора педагогічних наук.

У 2016 р. рішенням атестаційної колегії МОН України присвоєно наукове звання професора кафедри педагогіки, психології та методики фізичного виховання.

З 2016 р. є членом спеціалізованої вченої ради Д.79.053.02 зі спеціальності: 13.00.02 – теорія та методика навчання (фізична культура, основи здоров'я) та 13.00.04 – теорія та методика фізичного виховання.

З 2017 р. є головою спеціалізованої вченої ради К.79.053.04 зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Автор майже 100 наукових праць (монографій, навчальних підручників навчально-методичних посібників, наукових статей), опублікованих у вітчизняних і зарубіжних виданнях.

За сумлінну працю у 2001 р. МОН України відзначило знаком «Відмінник освіти України». У 2015 р. нагороджений Почесною грамотою управління освіти Чернігівської міської ради, у 2016 р. – Почесною грамотою Чернігівської обласної ради, у 2017 р. – почесною відзнакою Національної Академії педагогічних наук України – золотою медаллю «Ушинський К. Д.» [7].

Другою заміною у складі проректорів за ректора О. Ф. Явоненка стала заміна проректора з навчальної роботи. У серпні 1985 р. С. М. Кадетова Міністерство освіти СРСР відрядило до Демократичної Республіки Афганістан у якості консультанта

Кабульського педінституту. З вересня 1985 р. на цю посаду був призначений кандидат педагогічних наук, доцент Микола Олександрович Рудько. Він народився 4 квітня 1947 р. у м. Бобровиці Чернігівської області у сім'ї учителів. У 1954 р. вступив до першого класу Бобровицької середньої школи № 2. У 1961 р. разом з батьками переїхав на постійне проживання до м. Чернігова і продовжив навчання у середній школі № 4. У 1965 р. закінчив навчання в школі й поступив на перший курс історичного факультету Київського державного університету, який закінчив у 1970 р. Відразу по закінченні навчання в університеті був призваний до лав радянської армії, де прослужив з 1 липня 1970 р. до 13 серпня 1972 р. в групі радянських військ у Німеччині.

У травні 1962 р. став членом ВЛКСМ. За час перебування у комсомолі був членом комсомольського бюро курсу, факультету, а з 1968 р. – членом комітету комсомолу університету. У грудні 1971 р. став кандидатом у члени КПРС.

З вересня 1972 р. до листопада 1974 р. працював асистентом кафедри історії КПРС і наукового комунізму Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка. З листопада 1974 р. до вересня 1975 р. – викладач кафедри загальної історії. З вересня 1975 р. навчався в аспірантурі Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, яку закінчив у вересні 1978 р. З вересня 1978 р. до червня 1980 р. – викладач кафедри загальної історії Чернігівського педінституту. У 1979 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності методика викладання історії.

З листопада 1978 р. до лютого 1985 р. працював на посаді заступника декана історичного факультету Чернігівського педагогічного інституту. З червня 1980 р. – старший викладач кафедри загальної історії. З лютого до вересня 1985 р. працював деканом історичного факультету, а з вересня 1985 р. до липня 1990 р. – проректор з навчальної роботи. З липня 1990 р. до серпня 1991 р. – секретар Чернігівського обласного комітету КПУ. З вересня 1991 р. до лютого 1992 р. – доцент кафедри загальної історії педінституту. З лютого 1992 р. до травня 1994 р. – перший проректор ЧПІ.

З травня 1994 р. до жовтня 1996 р. працював на посаді заступника голови Чернігівського облвиконкому. З жовтня 1996 до січня 1997 р. – помічник Президента України. З січня 1997 р. до травня 1998 р. – керівник управління гуманітарної політики Адміністрації Президента. З травня 1998 р. до січня 2000 р. – голова комітету з питань національностей та міграції. З січня 2000 р. до січня 2001 р. – референт Президента України. З січня 2001 р. до лютого 2004 р. – керівник управління з питань громадянства. З лютого 2004 р. до лютого 2009 р. – генеральний консул України у С.-Петербурзі. З березня 2009 р. до січня 2011 р. працював доцентом кафедри українознавства, політології та соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка [8, арк. 1 - 132].

Має почесне звання «Заслужений працівник освіти України».

Наступною відбулася заміна проректора заочної освіти. У 1986 р. на цю посаду був призначений кандидат педагогічних наук, доцент Микола Іванович Шевченко. Народився він 2 жовтня 1945 р. у м. Бахмачі Чернігівської області.

У 1971 р. закінчив Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя, музично-педагогічний факультет і отримав кваліфікацію учителя музики і співів та викладача педагогічного училища по класу баяна. З 1971-1972 навчального року працював викладачем кафедри музики Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. У 1972 р. перейшов на роботу викладача кафедри педагогіки цього ж інституту.

З 1976 до 1979 р. – аспірант Науково-дослідного інституту педагогіки м. Київ. Після його закінчення з 1979 р. до 1982 р. працював викладачем кафедри педагогіки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. У 1980 р. захистив дисертацію і отримав науковий ступінь кандидата педагогічних наук. З 1982 до 1985 р. працював на посаді декана музично-педагогічного факультету цього ж навчального закладу.

У 1985 р. перейшов на роботу до Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка і працював один навчальний рік доцентом кафедри педагогіки.

З 1986 р. до 1991 р. – проректор із заочної освіти, з 1991 р. до 1993 р. – проректор з навчальної роботи, а з 1993 р. до 1997 р. – проректор з науково-педагогічної та виховної роботи. Тривалий час з 1997 до 2015 р. працював доцентом кафедри хімії, викладачем педагогічних дисциплін хіміко-біологічного факультету [9, арк. 1 - 132].

З 2015 р. до нинішнього часу – доцент кафедри мистецьких дисциплін факультету початкового навчання, викладач по класу баяна Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Тривалий час на різних проректорських посадах працював Василь Миколайович Левківський. Народився 25 вересня 1954 р. в с. Левковичі Овруцького району Житомирської області. Після закінчення місцевої середньої школи навчався у Коростенському педагогічному училищі, яке закінчив у 1975 р. До 1979 р. працював учителем праці на Херсонщині. З 1979 р. до 1984 р. навчався на економічному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка, а з 1984 р. до 1987 р. – аспірант цього ж університету.

У 1987 р. захистив кандидатську дисертацію і був направлений на роботу до Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка на кафедру філософії та політичної економії. У 1992 р. присвоєно вчене звання доцента. За період роботи в Чернігівському педагогічному університеті займав посади: проректора з виховної роботи, проректора з заочного навчання, проректора з навчальної роботи, першого проректора. Тривалий час очолював кафедру економіки і менеджменту Чернігівського державного педагогічного університету.

У 2005 р. захистив докторську дисертацію і отримав науковий ступінь доктора економічних наук. У 2007 р. присвоєно вчене звання професора. В. М. Левківський є автором понад 60 наукових праць, монографій та навчально-методичних посібників. Член Всеукраїнської громадської організації «Українська асоціація економів-міжнародників», входить до складу спеціалізованої вченої ради Чернігівського національного технологічного університету та Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна [10].

Деякі зміни в складі проректорів відбувалися і у 90-х роках ХХ ст. Після того, як у травні 1994 р. перший проректор, проректор з навчальної роботи М. О. Рудько був призначений на посаду заступника голови Чернігівського облвиконкому, на посаду першого проректора був призначений кандидат педагогічних наук, доцент Микола Якович Ігнатенко.

Народився він 19 травня 1952 року в с. Миколаївка Борзнянського району Чернігівської області. З вересня 1969 р. до липня 1973 р. навчався на фізико-математичному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя і отримав кваліфікацію зі спеціальності учитель математики. З серпня до листопада 1973 р. працював учителем математики Ніжинської середньої школи №5, а з листопада 1973 р. до листопада 1974 р. проходив військову службу у Прикарпатському військовому окрузі. Після демобілізації працював учителем фізики і математики Ніжинської восьмирічної школи № 8, а з серпня 1975 р. до серпня 1977 р. – учителем математики Ніжинської середньої школи № 5. Із серпня 1977 р. до лютого 1981 р. – директор середньої школи № 5.

У лютому 1981 р. був призначений завідувачем відділу народної освіти виконавчого комітету Ніжинської міської ради народних депутатів. З травня 1983 р. до грудня 1985 р. – заступник завідувача відділом народної освіти Чернігівської обласної ради народних депутатів. З грудня 1985 р. до листопада 1987 р. – директор Чернігівської середньої школи № 2. З листопада 1987 р. до квітня 1988 р. – інструктор відділу науки і навчальних закладів Чернігівського обласного комітету КП України. З квітня 1988 р. до жовтня 1991 р. – начальник управління народної освіти Чернігівського облвиконкому. Наступні півроку М. Я. Ігнатенко працював заступником голови облвиконкому з гуманітарних питань, а з квітня до серпня 1992 р. – начальником управління освіти Чернігівської обласної адміністрації.

Наступні п'ять років Микола Якович працює у Чернігівському педагогічному університеті, спочатку на посаді доцента кафедри математики, з лютого 1994 р. –

деканом факультету педагогіки та методики початкового навчання, а з липня 1994 р. переведений на посаду першого проректора, проректора з питань навчальної роботи.

Улітку 1998 р. переїздить до Криму, де працював до виходу на пенсію (2012 р.) на посадах першого проректора, завідувача кафедри математики та інформатики Республіканського вищого навчального закладу «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта).

Доктор педагогічних наук (1997), професор (1998). Відмінник народної освіти УРСР (1985), заслужений працівник народної освіти УРСР (1991). Нагороджений медаллю ім. А. С. Макаренка (1990), Почесною грамотою Ради Міністрів АР Крим, знаком Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» (2005).

Науковий доробок ученого становить понад 100 наукових праць, серед яких 7 монографій, 13 навчальних і навчально-методичних посібників [11].

Тривалий період на проректорських посадах працював Володимир Олександрович Дятлов. За ректора О. Ф. Явоненка він 10 років працював на посаді проректора з наукової роботи. Проте і за ректора М. О. Носка він продовжив працювати на проректорській посаді. Загальний час роботи на цій посаді перевищує 23 роки. Це найтриваліший період роботи на посаді проректора в історії навчального закладу.

Народився Володимир Олександрович 5 січня 1951 р. в с. Бучки Новгород-Сіверського району Чернігівської області. У 1968 р. закінчив Грем'яцьку середню школу. З 1968 до 1970 р. працював вогнеборцем на заводі «Зірка» м. Шостка. Упродовж 1970 – 1972 рр. перебував на строковій військовій службі у м. Узин на Київщині. У 1972 р. вступив до Харківського державного університету імені М. Горького (нині Харківський національний університет імені В. Каразіна), який закінчив у 1977 р. і отримав диплом зі спеціальності «Історія». З 1977 р. працював на кафедрі загальної історії Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка.

У 1983 р. захистив у спеціалізованій вченій раді Харківського державного університету кандидатську дисертацію на тему: «Реформаційний рух у містах Саксонії і Тюрингії в 1521 – 1524 рр.». Протягом 1982 – 1985 рр. працював старшим викладачем кафедри загальної історії, а з 1985 р. – на посаді доцента цієї ж кафедри. У 1986 р. був нагороджений відзнакою «Відмінник освіти УРСР». У квітні 1987 р. присвоєне вчене звання доцента.

З вересня 1987 р. до липня 1995 р. – завідувач кафедри загальної історії. У вересні 1995 р. був призначений проректором з наукової роботи Чернігівського педагогічного інституту і за сумісництвом працював доцентом вищезгаданої кафедри. У 1996 р. стажувався у Потсдамському університеті (Німеччина), де вивчав досвід організації наукової і навчально-методичної роботи.

У 1998 р. захистив докторську дисертацію у спеціалізованій вченій раді у Інституті української археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Тема докторської дисертації: «Нижні верстви населення німецького міста і Реформація (друга половина XV – перша половина XVI ст.)». З 1998 р. за сумісництвом професор кафедри всесвітньої історії.

У 2009 р. В. О. Дятлову присвоєне почесне звання «Заслужений працівник освіти України». З жовтня 2010 р. працює на посаді першого проректора, проректора з наукової роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Є головою спеціалізованої вченої ради К79.053.01 у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка та членом спеціалізованої вченої ради Д26.008.02 при Національному університеті Києво-Могилянська академія.

В. О. Дятлов очолює редакційні колегиї трьох наукових видань: журналів «Сіверянський літопис» та «Сумська старовина», наукового щорічника «Сіверянський архів». Входить до редакційних колегій ряду фахових видань: «Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка», «Вісник Дипломатичної Академії України», «Література та культура Полісся». Його перу належить більше 120 наукових праць, у тому числі низки монографій та навчально-методичних посібників [12].

З грудня 1997 р. до червня 2005 р. проректором з питань виховної, методичної і соціально-психологічної роботи педінституту працював Микола Олексійович Носко. Народився він 23 вересня 1953 року у м. Курахове Донецької області в робітничій родині. Після закінчення у 1971 р. Курахівської середньої школи №2 вступив до Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка на факультет фізичного виховання. У 1975 р. після завершення навчання в інституті один рік працював учителем фізичного виховання та організатором позакласної роботи Андріївської середньої школи Чернігівського району Чернігівської області. Із 9 вересня 1976 року Микола Олексійович переходить на роботу до Чернігівського державного педагогічного інституту, спочатку на посаду лаборанта, а згодом – старшого лаборанта кафедри фізичного виховання. Наступного 1977 р. був призваний до армії, проходив військову службу в Групі радянських військ у Німеччині. Після закінчення терміну строкової служби працював тренером 22-го спортивного клубу армії Групи радянських військ у Німеччині.

З 1 вересня 1983 р., після демобілізації, продовжив роботу на посаді асистента в Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка.

У листопаді 1983 р. вступає до аспірантури Київського державного інституту фізичної культури і під керівництвом доктора біологічних наук А. М. Лапутіна 25 грудня 1986 р. успішно захищає кандидатську дисертацію на тему: «Формування навичок ударних рухів волейболістів різних вікових груп».

З 10 грудня 1987 р. переведений на посаду старшого викладача кафедри теорії та методики фізичного виховання. У цей час також займається науково-дослідницькою роботою в галузі біомеханіки спорту, керує протягом двох років господарсько-договірною темою: «Професійний відбір ткаць» на комбінаті «Хімволокно». Значну увагу приділяє дослідженням біомеханіки спорту, бере участь у численних Всесоюзних та республіканських наукових конференціях, друкує наукові статті, рецензії, навчально-методичні матеріали.

Ухвалою Державного комітету СРСР з народної освіти від 28 березня 1990 р. йому присвоєно вчене звання доцента. 10 жовтня 1990 року радою інституту М. О. Носка обрано завідувачем кафедри спорту і спортивних ігор факультету фізичного виховання.

19 грудня 1997 р. його призначено проректором з питань виховної, методичної і соціально-психологічної роботи педінституту.

12 листопада 2003 р. у спеціалізованій вченій раді Академії педагогічних наук України захистив докторську дисертацію за спеціальністю 13.00.09 – «Теорія навчання» на тему: «Дидактичні та методичні основи формування рухової функції у молоді під час занять фізичною культурою та спортом». Науковий консультант – доктор біологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України А.М. Лапутін.

Рішенням Атестаційної колегії при Міністерстві освіти і науки України від 28 квітня 2004 р. присвоєно вчене звання професора.

23 червня 2005 р. учасники конференції трудового колективу Чернігівського педуніверситету обрали М. О. Носка ректором. Удруге його обрано на цю ж посаду 3 червня 2011 р. [13, с. 341-342].

У 2010 р. Миколу Олексійовича обрано членом-кореспондентом НАПН України, а у 2016 р. він стає дійсним членом НАПН України. 1 грудня 2016 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Ще один з викладачів має 20-річний стаж роботи на різних проректорських посадах за керівництва ректорів О. Ф. Явоненка та М. О. Носка. Це Анатолій Григорович Тимошенко.

Народився він 28 червня 1963 р. у с. Сокиринці Срібнянського району Чернігівської області. Після закінчення місцевої середньої школи навчався на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка. У період навчання з III курсу і до випуску з інституту працював комендантом гуртожитку №3. У червні 1987 р. отримав диплом учителя історії та радянського права. З серпня 1987 р. по 27 серпня 1990 р. працював учителем історії Шибиринівської

неповної середньої школи Чернігівського району. Окрім роботи за фахом, рік і 8 місяців (квітень 1988 – грудень 1989) очолював цю ж школу.

З вересня 1990 р. А. Г. Тимошенко працював асистентом кафедри педагогіки, психології та методики викладання історії Чернігівського педінституту. З вересня 1994 р. – старший викладач. У травні 1997 р. Анатолій Григорович був обраний головою профспілкового комітету викладачів і співробітників педінституту, де працює й донині.

З жовтня 1998 р. по січень 1999 р. – проректор з соціально-економічних питань та адміністративно-господарської діяльності, а з 15 січня 1999 р. по 15 липня 2005 р. – проректор із заочного навчання.

В грудні 2004 р. у спеціалізованій вченій раді Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна захистив дисертацію на тему: «Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана», і йому був присвоєний науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності «Історія України». Вчене звання доцента отримав у квітні 2007 р.

З 15 липня 2005 р. у зв'язку з ліквідацією заочного відділення переведений на посаду проректора з науково-педагогічної і виховної роботи. На цій посаді працює по нинішній час [14].

У 2018 р. Анатолію Григоровичу присвоєне почесне звання «Заслужений працівник освіти України».

Таким чином, за керівництва навчальним закладом Олександром Федотовичем Явоненком проректорами з навчальної, виховної, наукової роботи та заочної освіти працювали 12 осіб. Шість з них були вихідцями з Чернігівщини – О. Б. Коваленко, М. О. Рудько, М. І. Шевченко, М. Я. Ігнатенко, В. О. Дятлов, А. Г. Тимошенко. Лише один проректор А. Г. Тимошенко на час виконання своїх обов'язків проректора з соціально-економічних питань та адміністративно-господарської діяльності, а потім і проректора із заочного навчання не мав наукового ступеня. Після захисту кандидатської дисертації у грудні 2004 р. він продовжив працювати на проректорській посаді і за керівництва навчальним закладом ректором М.О. Носком. Загальний час його виконання керівних обов'язків становить понад 20 років.

Більш тривалий період працює на посаді проректора з наукової роботи В. О. Дятлов. Призначений він був на цю посаду ще за ректора О. Ф. Явоненка, а продовжив працювати на цій посаді, а разом з тим і виконувати обов'язки першого проректора, за ректора М.О. Носка. Загальний проректорський стаж його роботи становить 23 роки.

Варто відзначити, що чотири особи у період виконання проректорських обов'язків захистили докторські дисертації, це В. О. Дятлов, В. М. Левківський, М. Я. Ігнатенко, М. О. Носко.

Шість проректорів мають почесне звання «Заслужений», це О. Б. Коваленко, М. О. Рудько, М. Я. Ігнатенко, В. О. Дятлов, М. О. Носко та А. Г. Тимошенко. Проте В. О. Дятлов, М. О. Носко та А. Г. Тимошенко отримали його вже за ректора М.О. Носка, а інші отримали почесне звання не працюючи на посаді проректора.

Основними досягненнями ректора О. Ф. Явоненка та його проректорів стало збільшення кількості студентів на 2100 осіб і їх чисельність в інституті на 2005 р. становила 5894 особи. Чисельність науково-педагогічних кадрів на цей час була 407 штатних працівників та 75 – сумісників, з них 16 докторів наук, професорів, 140 – кандидатів наук, доцентів, які працювали на 37 кафедрах 7 факультетів. За цей час педагогічний інститут отримав статус педагогічного університету і четвертий рівень акредитації.

1. Боровик А.М., Боровик М.А. Історія Чернігівського національного педагогічного університету в біографіях його керівників. – К.: СПД Чалчинська Н.В., 2016. – 416 с.
2. Архів національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (далі архів НУЧК), ф. Р-608, оп. 1-л, спр. 718, 213 арк.
3. Архів НУЧК, ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 190, 115 арк.

4. Архів НУЧК, ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 443, 170 арк.
5. Архів НУЧК, ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 1069, 195 арк.
6. Коваленко В.П., Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. Кафедра історії України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2005. С. 64 – 84.
7. Інформація надана О.К.Проніковим.
8. Архів НУЧК, ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 729, 132 арк.
9. Інформація надана М.І. Шевченком.
10. Вікіпедія.
11. Архів НУЧК, ф. Р-608, оп. 3-О, спр. 7, без обліку арк.
12. Вікіпедія.
13. Боровик А.М., Боровик М.А. Історія Чернігівського національного педагогічного університету в біографіях його керівників. – К.: СПД Чалчинська Н.В., 2016. – 416 с.
14. Інформація надана А.Г. Тимошенком.

Стаття посвячена руководителю Черниговского государственного педагогического института/университета, доктору биологических наук, профессору Александру Федотовичу Явоненку и проректорам по учебной, воспитательной, научной работе и заочному образованию, которые работали под его руководством.

Ключевые слова: Черниговский государственный педагогический институт/университет, С. Н. Кадетов, А. П. Середний, М. Ф. Бурляй, А. Б. Коваленко, А. К. Проников, Н. А. Рудько, Н. И. Шевченко, В. Н. Левковский, Н. Я. Игнатенко, В. А. Дятлов, Н. А. Носко, А. Г. Тимошенко.

The article is devoted to the head of the Chernihiv State Pedagogical Institute / University Doctor of Biological Sciences, Professor Alexander Yavonenko and vice-rectors of educational, scientific and correspondence education, who worked under his leadership.

Key words: Chernihiv State Pedagogical Institute/University, S. Kadetov, A. Seredny, M. Burluyay, O. Kovalenko, O. Pronikov, M. Rud'ko, M. Shevchenko, V. Levkovsky, M. Ignatenko, V. Dyatlov, M. Nosko, A. Tymoshenko.



ЮВІЛЕЇ

УДК 94(477)

Людмила Студьонова

●

ЩОДЕННИК В. Г. КОРОЛЕНКА (1853-1922) ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920-х рр. : (до 165-річчя від дня народження письменника-гуманіста)

В основу даної публікації покладено «Дневник 1917-1921» В. Г. Короленка. З його сторінок перед нами постає пристрасний борець проти більшовицького свавілля. Він вважав згубним шлях насилля та химерного комунізму, обраний більшовиками, котрий вони намагалися терміново ввести в життя. Не покладався письменник і на «білих». Обидві влади, на його думку, – антинародні. А повернення до старого – неможливе. Мета автора – привернути увагу української громадськості до великого громадянина і письменника та не применшувати його значення для України як літератора і право-захисника.

Ключові слова: В. Г. Короленко, Полтава, більшовики, денікінці, Центральна Рада, М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, Х. Раковський, Ю. Коцюбинський, ЧК.

У XIX ст. його називали совістю Росії, енциклопедії нашого часу – українським і російським письменником. Сучасні філософи відзначають, що він «зробив колосальний внесок у справу знищення традиційних основ життя в Росії, і в цьому сенсі він є визначною особистістю, оскільки саме його вважають фундатором українського культурного націоналізму, який робить акцент на національній ідентичності, що формується культурною традицією і мовою» [1]. Одна із засновниць компартії Німеччини Роза Люксембург вважала, що за своїм походженням він одночасно був поляком (по лінії матері – дочки польського шляхтича), українцем (батько походив із старовинного роду миргородського козачого старшини), росіянином. І тому з дитинства, на її думку, йому доводилося витримувати натиск трьох «націоналізмів». Кожний з них вимагав «кого-небудь ненавидіти і переслідувати». Однак хлопчик мав здорову людяність. Тому польські традиції були для нього як останнє дихання історично переможного минулого. В українському націоналізмі юнак не сприймав суміш маскарадного фатівства і реакційної романтики. «А грубі методи офіційної політики по відношенню до пригноблених поляків та уніатів в Україні, – писала Роза Люксембург, – були сильною пересторогою від російського шовінізму для нього, ніжного хлопчика, якого завжди тягло до слабких та пригноблених, а не до сильних і торжествуючих. Від боротьби трьох національностей, тереном якої служила його рідна Волинь, він знайшов притулок у гуманності» [2]. Авторитет цієї людини був величезний навіть за межами Росії. 12 жовтня 1926 року французький лауреат Нобелівської премії в галузі літератури Ромен Роллан написав його дочці Софії Володимирівні наступні рядки: «Мене завжди вражало, що всі росіяни, з якими мені довелося мати справу, до якої б партії вони не

© Студьонова Людмила Валентинівна – член Національної спілки краєзнавців.

належали, говорили про Вашого батька з однаковою щирою любов'ю, не тільки як до письменника, але й як до людини з високою мораллю, що стоїть над партіями».

Так, все це має відношення до однієї людини, ім'я якої Володимир Галактіонович Короленко – неймовірно відомий письменник XIX – першої чверті XX ст., громадський діяч, колишній революціонер-бунтівник. Автор даної публікації не має на меті переповідати біографію цієї яскравої особистості. Увага звертатиметься на щоденник Короленка, який охоплює 1917-1921 рр., по суті, останні роки життя, які письменник провів у Полтаві, куди він разом із сім'єю переїхав у 1900 році після перебування на засланні у В'ятській губернії та Якутії. На це пішло шість років його життя, які шкідливо відбилися на здоров'ї письменника. У Полтаві відчував себе вдома. Володимир Галактіонович зізнавався дочці, що його охоплює радість і піднесення, коли чує українську мову. На жаль, він так нічого не написав мовою, яку любив. Пояснення цьому знаходимо у відповіді письменника одному своєму дописувачу, священику Симоновичу: *«Вы спрашиваете, почему я мало писал из жизни Украины? Моя жизнь сложилась так, что в тот период, когда определяются литературные склонности и накаплиются самые глубокие и сознательные впечатления, – я находился далеко от Украины: в северо-восточной России и далекой Сибири. С тем народом я жил, там проехал и прошел тысячи верст по русским и сибирским трактам и бесконечным рекам, с теми людьми работал в полях и лесах. Понятно, что Украина осталась для меня в виде воспоминаний детства и прошлого, почему и в моих произведениях отразились лишь такими рассказами, как «Лес шумит» или «Судный день»^{*}, а Россия и жизнь ее народа вошли в воображение как настоящее, как часть моей собственной жизни» [3].*

«Судний день» письменник визначив як малоросійську казку. Оповідання «Ліс шумить» має підзаголовок «Поліська легенда». В ньому Короленко використав народні пісні й перекази. Дії творів «Сліпий музикант», «Сорочинська трагедія» мають український підтекст. Головний герой повісті «Без язика» – український селянин Матвій Лозинський, який все життя шукав правду, був чесним трудівником. Рівненські спогади дитинства відображені в оповіданні «У поганому товаристві». Нариси Короленка «Наші на Дунаї», «Турчин і ми», «Нірвана» присвячені життю українців на чужині.

Кожний твір Короленка викликав захоплення. Тому не дивно, що вони з'являються українською мовою наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років у львівських часописах та окремими книгами. І. Я. Франко сприяв поширенню їх у Західній Україні. Перекладачами творів письменника були: Василь Щурат (один із перших, Львів), чернігівці Василь Маслов-Стокіз, Григорій Коваленко та Олександр Кониський, Сергій Єфремов (Київ), Іван Калинович (Львів), Нестор Яворовський (Коломия), Станіслав Гречинський (Львів), Петро Дятлов (Нью-Йорк) та інші. Тема перекладів українською мовою творів Короленка заслуговує на окрему увагу. Адже перекладено практично всі твори письменника.

Отже, у 1900 році Короленко разом із сім'єю переїхав до Полтави. Спочатку оселився в центральній частині міста, а в 1903 році – в одноповерховому будинку із просторою дерев'яною терасою на садибі лікаря Олександра Вікентійовича Будаговського по вулиці Мало-Садова, 1 (тепер вулиця Короленка, а в будинку – літературно-меморіальний музей письменника). Тут Володимир Галактіонович прожив вісімнадцять років.

Значним культурним осередком у Полтаві тоді була міська громадська бібліотека, яку почав відвідувати Короленко. У 1901 році його обрали членом комітету, який опікувався бібліотечною діяльністю. З 1904 до вересня 1908 року – головою комітету Полтавської бібліотеки. Ця громадська діяльність, хоча займала деякий час і відволікала від письмового столу, все-таки мала позитивні моменти, пов'язані із спілкуванням з передплатниками і співробітниками бібліотеки. Володимир Галактіонович писав новели і працював над автобіографічною книгою «Історія мого сучасника».

^{*}У січні 2018 р. у Козельці відбувся допрем'єрний показ фільму «Казка про гроші», знятого за мотивами повісті В. Г. Короленка «Йом Кіпур, або Судний день» на кіностудії ім. О. Довженка українською режисеркою О. Моргунець-Ісаєнко, народженою в Козельці. Епіграфом до твору письменник взяв слова Т. Шевченка: «Огонь погас, а місяць сходить. В яру пасеться вовкулак». Про ставлення В. Г. Короленка до Кобзаря див.: Ніколенко О., Ольховська Л. В. Г. Короленко і Т. Г. Шевченко / Ольга Ніколенко, Людмила Ольховська // Філологічні науки: зб. наук. пр. – Полтава, 2010. – Вип. 1. – С.116-119.

30 серпня 1903 року у Полтаві відкривали пам'ятник Івану Котляревському. Тоді якраз Короленко перебував за кордоном. Велика група чернігівських громадських і культурних діячів прибула на свято української літератури. Серед учасників урочистостей був і Михайло Коцюбинський як делегат Чернігівського музично-драматичного гуртка. Восени 1903 року відбулася зустріч двох письменників. Михайло Михайлович розповів Володимирі Галактіоновичу про ганебний вчинок полтавського градоначальника Олексія Трегубова, який заборонив виголошувати вітальні слова на відкритті пам'ятника українською мовою. Це спонукало Короленка написати статтю «Котляревський і Мазепа». Письменник наголошував: основна причина заборони в тому, що українською мовою розмовляв Мазепа, якого він не вважав зрадником, а людиною, яка відстоювала національні інтереси України, шукаючи союзу з Карлом XII.

Із листування двох письменників дізнаємося, що Коцюбинський сприяв встановленню контактів Короленка з Чернігівською губернською архівною комісією для збирання матеріалів про чернігівський період життя письменника Гліба Успенського, про якого Володимир Галактіонович мав написати біографію на замовлення петербурзького книговидавця Флорентія Павленкова. Збереглося листування і між дружиною Короленка та Михайлом Коцюбинським. Письменник дякував Євдокії Семенівні за прислані книги її чоловіка. Дружина Володимира Галактіоновича у своєму листі до Михайла Михайловича звернулася з проханням надіслати свою книгу, а якщо його це не обтяжить, поклопотатися серед знайомих зробити теж саме заради бібліотеки-читальні імені Гоголя, яка має відкритися для бідних мешканців Полтави. Євдокія Семенівна дала адресу: Полтавська громадська бібліотека, де вона працювала.

В. Г. Короленко і М. М. Коцюбинський мріяли про нові зустрічі. Однак, на жаль, цього не сталося. Михайло Михайлович пішов з життя у 1912 році. А через п'ять років відбулася одна за одною революції. Під час тих бурхливих подій несподівано відбулася зустріч із сином Михайла Коцюбинського – Юрієм, більшовиком, який у травні 1920 року працював у Полтавському губернському комітеті КП(б)У. Юрій Михайлович прийшов у будинок Короленка разом із Християном Георгійовичем Раковським (Кристею Станчевим, болгариним за походженням), головою РНК УСРР. Ось як про цю зустріч писав Короленко у своєму щоденнику (мова оригіналу в подальшому цитуванні зберігатиметься): *«Вместе с Раковским приехали к нам еще Берзин, Егоров (последний главнокомандующий южным фронтом, но это уже не тот Егоров, который был здесь ранее), затем еще Коцюбинский, сын украинского даровитого писателя...»* [4]. Чи була якась розмова письменника з Юрієм Михайловичем, невідомо. Про це Короленко не згадує. А от Раковському він сказав, що комуністи на селі не користуються популярністю. Більшовизму в Німеччині ніколи не торжествувати. Гість же письменника стояв на своєму. Знайомство Короленка з Раковським, наявність відповідного паперу за його підписом дозволили письменникові сприяти звільненню кількох заарештованих «контрреволюціонерів».

Ім'я Юрія Коцюбинського ще кілька разів зустрічається на сторінках щоденника. Між Харковом і Полтавою на станції Водяній відбулося селянське повстання. Був зруйнований міст, зіпсовані колії, захоплені поїзди. Розвідники стояли з боронами, піками, штиками і палицями. До Короленка дійшла інформація, записана у щоденнику 3 травня 1920 року, що повстанці захопили Юрія Коцюбинського та двох його товаришів, які їхали до Харкова. Але насильства і пограбування до них не застосовували. Пізніше Короленку стало відомо, що Коцюбинського сильно побили і штиркали багнетом, від якого його врятував широкий пасок із товстої шкіри. І ще один запис із щоденника Короленка стосовно Юрія Коцюбинського: *«По поводу Дробниса* и Коцюбинского говорят, будто на последнем съезде в Харькове образовалось два течения: одно федералистское, стоявшее за большую самостоятельность украинской республики и за смягчение большевистского режима, принимая во внимание местные особенности и большую склонность украинцев к индивидуализму. На этой стороне стоял Дробнис и*

* Яків Наумович Дробніс (6.03.1890-1.02.1937) – радянський державний діяч. З 1923 року належав до Лівій опозиції, розділяв погляди Л. Троцького. Визнаний винним і розстріляний. Реабілітований у 1988 році.

Коцюбинский. Это течение взяло сначала верх. Но потом, не знаю посредством, каких приемов, – возобладала централистская партия (на этой стороне, между прочим, и Раковский). Дробнис и Коцюбинский получили распоряжение немедленно выехать чуть ли не в Азербайджан, и на этом-то пути их захватили повстанцы. Все это подлежит еще проверке...» [5]. Цей запис наводить на роздуми щодо перебування Юрія Коцюбинського в лавах більшовиків. Але для іншого дослідження.

Письменник Короленко не прийняв жовтневий заколот 1917 року, вважаючи його найбільшим нещастям для Росії. Лютневу ж революцію Володимир Галактіонович зустрів з надією. Захищав Тимчасовий уряд. Боровся проти більшовицької агітації статтями у петроградській есерівській газеті «Діло народу». Вважав, що його країна повинна воювати з кайзерівською Німеччиною до переможного кінця. Письменнику доводилося розмовляти із солдатами-окопниками, яких відкликали з фронту і поставили вартувати у міському саду по десять годин. Один з них розповів Короленку, що офіцери «зробили зраду». 26 жовтня 1917 року з'явився такий запис у його щоденнику: «... солдаты хотят защищать отечество... Начальство изменяет, снюхалось с немцами. Это довольно низкая тактика большевиков. Дело обстоит обратно: офицеры стоят и за наступление, и за оборону. Большевистская агитация, с одной стороны, разрушает боеспособность, агитирует против наступления и затем пользуется чувствами, которые в армии вызывают наши позорные поражения, и объясняет неудачи изменой буржуев-офицеров. Ловко и подло» [6].

23 березня 1917 року в Полтаві відбулося українське віче, на якому був присутнім і Короленко. Наступного дня він записав у щоденнику свої враження від почутого. Його дуже образив виступ одного, за словами письменника, «щирого» пана, який сказав, що Україна не схвалювала війну, а так як її ніхто не запитував, то вона висловила свій протест тим, що буцімто 80% українців дезертирували з фронту. Володимир Галактіонович пише: «... украинский дезертир уходил не потому, что у него не спросили, а по разным убеждениям, не исключая малодушия и трусости. И уверение, будто украинский народ дал 80% малодушных и трусов, есть клевета на родной народ «щирых украинцев», психология которых очень похожа на психологию «истинно русских» [7].

Після жовтневого заколоту у Петрограді Короленко відчував швидке розповзання більшовизму. Все було охоплено якимось паралічем. Його лякало, що Полтава пасивно віддається під владу самозваних диктаторів. 1 листопада 1917 року письменник записав наступну новину: в міській раді можна говорити все, що завгодно, окрім слова «батьківщина». Більшовики так вишколили у раді темну масу людей на «інтернаціональний» лад, що слово «батьківщина» діє на них, як червоне сукно на биків.

20 листопада 1917 року Українська Центральна Рада, утворена 17 березня 1917 року для керування національним рухом у складі різних політичних партій, ухвалила третій універсал, в якому Україна була оголошена республікою. З цього приводу Короленко записав у щоденнику: «Украина объявлена республикой. Центральной власти в России нет. Россия с треском распадается на части. Может быть, оздоровление начнется от периферии? Но есть ли власть и у Рады – тоже вопрос» [8]. Письменник передбачав, що надалі станеться велике лихо. Він назвав Росію хробаком, розрізаним на шматки. На Дону і Кубані сформовані військові козацькі уряди назвали себе республікою та встановили тісний зв'язок з Центральною Радою, сподіваючись у подальшому возз'єднатися з Росією. Українці, пише Короленко, цього уникають. Носяться жакливі чутки про зносини Ради з австрійцями. У це письменник не вірить. Володимир Галактіонович не приховує свого не зовсім приязного ставлення до «батька» Михайла Грушевського, який недвозначно висловлювався проти «самостійників». «Теперь батько, – пише Короленко, – юлит и пльвет по течению. И все-таки тот здоровый элемент, какой есть в чувстве родины, придает Раде силу в борьбе с большевизмом» [9].

У кінці грудня 1917 року Ленін надіслав у Харків вітальну телеграму В. О. Антонову-Овсієнку, який очолював боротьбу з контрреволюцією на Півдні Росії. Главком успішно розправлявся із збройними формуваннями, налаштованими проти радянської влади. Реакція Короленка від 12 січня 1918 року: «Ленин прислал одобрение харьковской политики. Тоже дурачок, несмотря на все схемы. Между прочим – несколько дней

назад в него стреляли какие-то идиоты. Убили секретаря. Ленин остался невредим, и, конечно, в ореоле мученика» [10]. За три дні після цього запису Володимир Галактіонович робить новий. Після заколоту в Харкові більшовики випустили прокламації із гаслами: «Долой войну!», «Да здравствует гражданская война!». Вражений письменник запитав молодого більшовика: «Невже вам не соромно?». Той пояснив, що під громадянською війною розуміється лише класова боротьба. Тепер, нотує Короленко, сумнівів нема: війну з німцями замінено на війну із співвітчизниками [11].

30 січня 1918 року з'являється черговий запис у щоденнику. Цього дня, пише письменник, більшовики святкують перемогу – Київ розгромлений, вкритий кров'ю, в багатьох місцях перетворений на руїни і приведений під владу рад. Такими є заміни зовнішньої війни внутрішньою. Як смертельна хвороба, загнана всередину організму.

Найстрашніше – руйнація людських душ. 20 листопада 1917 року Короленко записує в щоденнику: *«В Бахмаче разграбили винный склад. Толпа была отвратительна. Одни садились у кранов и продавали спирт, неизвестно в чью пользу, другие давили друг друга, чтобы покусать и грабить. Опивались насмерть. «Чистая, интеллигентная» публика, не кидаась в свалку, толпилась тут же, покупая награбленные бутылки». Зять статистика Полтавського губерньського земства М. І. Селітреннікова, близького знайомого письменника, який служив у Бахмачі, розповів, що «люди стали скотами. Между прочим: лежит пьяный, его обобрали кругом. Он приходит в себя, полуголый, и начинает реветь не по-человечески, как бык, которого режут. Потом обвертывает босые ноги какими-то тряпками и кидается опять грабить спирт и пить.... Но истинный ужас – это в тех полуинтеллигентных господах (телеграфисты, железнодорожники, чиновнички), которые, не рискуя, «не грязнясь», покупают тут же и уносят домой краденое и награбленное вино» [12].*

Більшовики в Полтаві почуваються невпевнено. 15 грудня 1917 року Володимир Галактіонович нотує, що представники «ради революції» несподівано звернулися до його зятя Костянтина Ляховича* за порадою (схоже на ультиматум). Заявили, що прихильники Центральної Ради (Короленко називає їх українцями) взяли верх і готуються заарештувати їх. Якщо це станеться, сказали вони Ляховичу, то відбудеться страйк водогоном та електрикою. Нейтральне населення в шістдесят тисяч залишиться без води і світла. У місті запанувала тривога. Люди почали запасатися водою. Робітники оголосили, що не страйкуватимуть. Лише силою можна змусити їх на такий вчинок.

«А силы у большевиков нет, – стверджує письменник. – Их «правительство» парализовано: убили общерусский патриотизм, вытравили сознание отечества в рабочей и солдатской массе и теперь областные патриотизмы одолевают их всюду. Даже Рада, которая держит себя без достоинства, юлит, лицемерит, вступает в соглашение и изменяет им, все-таки силой вещей берет верх. При прочих равных условиях (та же деморализация масс) на ее стороне есть одно преимущество: чувство родины, – и большевики разоружаются как стадо» [13].

Доречно навести точку зору Короленка на поняття «більшовик». Це – нахабний «начальник», який наказує, обшукує, реквізує, часто грабує і розстрілює без суду і формальностей. У Полтаві голодні черги за хлібом. Люди чекають годинами, мерзнуть, нервують. Раптом видача продукту припиняється. Підїхало авто з більшовиками. Їм видають без черги і вони їдуть, завантаживши автомобіль доверху [14].

З початком нового 1918 року події різко змінюються. У другій половині лютого в Києві точилися бої між загонами Червоної Армії і Центральної Ради, під час яких полки Сагайдачного і Хмельницького, записує Короленко, перейшли на бік більшовиків. Тільки-но війська Ради вибили червоногвардійців із арсеналу, як зрада цих полків віддала арсенал більшовикам. До вечора 17 лютого арсенал знову перейшов до українців. Їм вдалося обеззброїти значну кількість солдатів полку Сагайдачного. Більшість вояків полку Хмельницького (богданівців, за висловом Короленка) вчасно відмовилися від більшовиків і знову визнали Раду [15].

* Костянтин Іванович Ляхович (1885-1921) – політичний діяч, журналіст, уродженець м. Острогов Волинської губернії. За революційну діяльність неодноразово був засуджений. У 1917 році був обраний гласним Полтавської міської думи і депутатом місцевої ради робітничих і селянських депутатів. У 1918 році став засновником і першим директором Центрального історичного архіву (нині Державний архів Полтавської області). Водночас очолював Полтавську організацію УСДРП. Заарештований більшовиками у березні 1921 р., в ув'язненні захворів на тиф і помер.

На початку березня 1918 року більшовики готувалися покидати Полтаву. До письменника зайшов доброзичливець і попередив, що вони склали список заручників, до якого занесли й Короленка. Йому важко в це повірити. Адже один видний більшовик запевняв К. І. Ляховича, що то неправда. *«Впрочем – чего доброго!»* – записує письменник. Наприкінці березня 1918 року німці і гайдамаки вступили до Полтави. Ось, як описує ті дні Володимир Галактіонович: *«Пули залетают изредка и на нашу улицу. Пролетают ядра и рвутся над городом. Это большевики, застигнутые еще на вокзале, обстреливают город. Зачем?.. Стрельба эта совершенно бессмысленная: немцы и гайдамаки не в крепости, а в разных местах города. Шансов попасть именно в них – никаких нет. А жителей уже переранили немало. В этом – весь большевизм. Все небольшевистские – враги. Весь остальной народ – для них ничто»* [16].

Зневагу до місцевого населення виявляли й німці. Вони безчинствували повсюди. У місті, зауважує Короленко, тримаються ще пристойно. Троє жили в будинку Будаговських, поруч із сім'єю письменника, і поводили себе дуже делікатно. А от із сільської місцевості надходили тривожні чутки. Володимир Галактіонович 13 квітня 1918 року нотує у щоденнику: *«Я разговаривал с крестьянами, привезшими больного к доктору Будаговскому из Нижних Млинов под Полтавой. У них стоит немецкий отряд. Грабят бесцеремонно, угрожая револьверами. Хватают кур, гусей, забирают яйца и хлеб, режут свиней. И это из многих мест. Озлобление в деревнях растет. Один знакомый земляк Н., недавно пришедший с фронта, рассказывал ей, что никак не может примириться с тем, что немцы, с которыми он только что воевал, – распоряжаются в деревне и у него в доме. Сердце не терпит. Ночью уже стоял над спящими немцами с топором. Да Бог миловал, удержался. Готов бы, говорит, бежать за большевиками и вернуть их. ...Глухое озлобление и против «панів», которые отдали Украину под немцев»* [17]. А згодом до помешкання Короленка навідався молоденький офіцер-українець у супроводі німецьких піхотинців з папером від коменданта Самійленка – українсько-го соціаліста-революціонера. Цей документ давав право офіцеру здійснити обшук з метою виявлення зброї. Однак, побачивши письменника та почувши його заяву про відсутність у нього будь-якої зброї, засоромився і не став робити обшук.

Володимир Галактіонович розповів про ще один факт, який перекинув подумки незримий місток у тридцять роки – роки колективізації. Подія відбулася у Фастові і про неї розповіла газета «Киевская мысль» у квітні 1918 року, яку процитував Короленко:

«5 апр. в местечке Фастове состоялось собрание представителей продовольственных управ, созданное особо уполномоченным Осиповским, где он развил такую мысль, что «крестьяне – деревенские буржуи» – должны кушать мало (!) и передавать хлеб ему, как власти, что он никого не боится, что за ним 580 пулеметов и 2 дивизии немцев, что никто не смеет пикнуть, а все должны только его слушать. Дать он ничего не может, а брать должен. Кто везет в город хлеб, тот мерзавец, подлец и предатель. Украина – «молодой ребенок», и если «крестьяне-буржуи» не отдадут хлеба, то им не видать этой Украины...» [18]. Як це перегукується із промовою Леніна на I Всеросійській нараді з питань партійної роботи на селі, з якою він виступив 18 листопада 1919 року. За його словами, середній селянин виробляє хліба більше, ніж потребує. Тим самим він стає експлуататором голодного робітника. Такий селянин – противник радянської влади. Вільна торгівля хлібом є державним злочином. Дивовижна схожість дій українців і більшовиків глибоко засмучувала Короленка.

3 травня 1918 року письменник записує свої враження щодо заколоту в Києві, внаслідок якого гетьманом України обрано генерала Скоропадського. Німецький загін увірвався до засідання Центральної Ради і розігнав її. Були заарештовані деякі члени уряду. Відбулися обшуки, в тому числі й у голови Грушевського. Оголошений новий уряд. Скоропадський запевнив, що врятує рідну Україну. Закони, ухвалені Радою відносно землі, сільських комітетів, скасовані. Земельна власність оголошена недоторканою. За кілька днів поширилися чутки, що гетьмана вбили прихильники Центральної Ради. Письменник у це вірить і не вірить. Хоча, на його думку, безглузда соціалізація землі призведе до реакції. Декоративна «гетьманщина» здатна підкупити інтелігенцію, а хлібороби-власники в селянстві мають значення. Це козаки і заможні

селяни, яких утиснули, збори їхні розігнали (як було у Миргороді), навіть декого вбили. Тепер вони внесуть свою ненависть до революції (це слово письменник взяв у лапки) і свої справедливі та не справедливі до неї претензії. Терор знову носився у повітрі.

14 грудня 1918 року гетьман Скоропадський відрікся від посади, яку обіймав понад сім місяців. Найвищим органом державної влади відродженої Української Народної Республіки, громадянином якої був письменник Короленко, стала Директорія. Головою було обрано Володимира Винниченка. Головним отаманом – Симона Петлюру. У травні 1919 року він став головою Директорії УНР. З'явилася надія на справжнє відродження незалежної, самостійної України. Проте вже через деякий час Володимир Галактіонович записав у щоденнику: Винниченко перетворився на більшовика, а з Петлюрою ніхто не розмовляє в Польщі як з політичним діячем. Для них він отаман бандитів, якого можна використати у боротьбі з більшовиками.

Підрозділи Гайдамацького коша, створеного Петлюрою в Києві, вступили і на Полтавщину. Два офіцери, які прибули з Хоролу, зайшли до будинку Короленка за дорученням сестри К. І. Ляховича, дочка якої, студентка інституту, проживала в родині письменника. Як записав Володимир Галактіонович, один з них – з божевільними очима. Багато пережив. Його ледь не розстріляли більшовики в Києві. І він говорив про необхідність вбивати їх всіх, де не попадуться. Слова цього офіцера про майбутню не демократичну, а аристократичну українську республіку, про народ, який не доріс до свободи, якого необхідно лупцювати і тримати в покорі, Володимир Галактіонович назвав реакційною утопією. Другий офіцер більше мовчав і був стриманий. Однак від нього Короленко почув, що серед гайдамаків багато росіян та українців і зробив висновок, що більшовицький ідіотизм вигнав їх у гайдамацькі лави із простого почуття самозбереження.

Надивився письменник і на «роботу» Добровольчої армії Денікіна. До слова, у Києві денікінці конфіскували книгарню «Книгоспілки». Багато книжок знищили, в тому числі спалили книгу Короленка «Кінець царської власті». Він побачив у діях добровольців багато спільного з чекістами і записав у щоденнику: гасла різні – людське озвіріння однакове. Ось чому Короленко зробив висновок про дві утопії влади «червоних» та «білих». Не одна з них, на думку письменника, не відповідала інтересам народу. Так звані білі сповідували промонархічні ідеї і ладні були відновити владу поміщиків, що призвело б до розриву із широкими верствами селянства. Врешті-решт воно так і вийшло. Щодо більшовиків Володимир Галактіонович писав, що вони вводять соціалізм за допомогою придушення свободи. Записи Короленка за 1919 і 1920 роки насичені переживаннями щодо розстрілів різних людей, здійснених чекістами. Намагання письменника когось врятувати часто-густо не давали позитивних наслідків. У квітні 1920 року в Полтаві набув розголосу так званий петлюрівський заколот. Було заарештовано трьох юнаків, по суті, підлітків. На їхній захист Володимир Галактіонович надіслав телеграму такого змісту: *«Харьков. Предсовнарком Христиану Георгиевичу Раковскому. По делу петлюровцев Засенко, Бащанник и Калужный приговорены к смерти. Подается кассационная жалоба. Со своей стороны умоляю сделать все для смягчения приговора во имя человечности. Владимир Короленко»* [19]. Молодих людей все-таки розстріляли.

Майже за рік до цієї трагічної події письменник пережив не менш вражаючу драму. Відкриємо запис його щоденника за 15 липня 1919 року: *«Вчера пришел № киевской газеты и в ней список новых жертв красного террора в Киеве. В числе этих жертв я встретил имя Вл. Павловича Науменка * . Против него стоит причина казни: «бывший*

* Володимир Павлович Науменко (1852-1919) – український педагог, філолог, громадський діяч, журналіст, уродженець Новгорода-Сіверського. У березні 1917 року протягом двох тижнів очолював Центральну Раду до повернення із заслання М. С. Грушевського. Потім відмовився увійти до Центральної Ради. Лише місяць, з 14 листопада до 14 грудня 1918 року, служив міністром освіти та мистецтв в останньому уряді гетьмана П. П. Скоропадського. Заарештований ЧК, засуджений та розстріляний за так звану «контрреволюційну діяльність». Реабілітований 1991 року.

министр народного просвещения. Вместе с Богданом Кистяковским основал общество украинских федералистов. ...Ранее был редактором «Киевской Старины». Вообще, это был давний работник и поборник украинской культуры, никогда не стоявший за крайнюю «самостийность» и за полное отделение Украины. Одна из симпатичнейших фигур украинского культурного движения, человек, стоявший всегда за дружеское сотрудничество культуры русской и украинской. Что означает его расстрел, что означают другие казни, что означает угроза Б. Кистяковскому? Киевский красный террор действует вовсю. Начали с профессоров, бывших «черносотенцев», как Флоринский**, или просто монархистов, как Цитович***. Теперь переходят к Науменкам, людям только инакомыслящим, но всегда настроенным прогрессивно и со всех точек зрения благородным...» [20].*

Короленко занотовує у щоденнику: Полтава протягом кількох днів переходила з рук у руки. Коли зайшли більшовики, то припинилися грабунки і вбивства. Махна оголосили поза законом. Письменник зауважує, що більшовики вдруге відмінно вступають до міста. Однак, коли починає діяти їхня ЧК, то більшовицька влада починає викликати обурення та огиду. Денікінці зайшли до Полтави з погромом і поводили себе так, що ні в кому не залишили по собі доброї пам'яті. Враження таке, що добровольці не лише розбиті фізично, але й морально.

У липні 1919 року, за словами Короленка, більшовики почали зближення із селянином-середняком, не послаблюючи боротьбу із куркулями. По селах відповідні експедиції забирали хліб. Вільна торгівля хлібом у місті опинилася під забороною. Лунали голоси проти села – пройти по них розпеченим залізом. А голова Полтавського губернського виконкому і член ВВК О. Я. Шумський (з ним Короленко відмовився фотографуватися як з людиною, яка брала участь у розстрілах людей за адміністративними вироками) прямо казав: «*Ми все візьмемо у села і нічого йому не дамо*». Спочатку селян умовляють віддати добровільно хліб, а потім з'являлися збройні загони, які забирали хліб насильно. Кажуть, зауважує Короленко, в Росії таким чином усмирили селян. І поки це є прикладом для України.

Однак жорстокість набирала обертів. Брали людей у заручники. Заарештовували і розстрілювали меншовиків, есерів, різних контрреволюціонерів. Звернення Короленка до Григорія Петровського і Християна Раковського з проханням припинити безрозсудне знищення людей викликали обурення і втілення ще більш крутіших заходів проти так званих куркульських повстань, оголошених бандитськими. Села, які допомагали повстанцям, піддавалися обстрілам і військовій блокаді. Заручники стали головним засобом боротьби влади проти власного населення. У своєму зверненні від 14 вересня 1920 року до комнезамів Раковський просив у них всебічного сприяння радянській владі. 29 вересня 1920 року письменник записує у щоденнику: «*Дальше идти некуда! Тут уже нет и вида «защиты сельского населения» и даже немущих селян. Были уже случаи сплошного сжигания сел*». Полтавою поширилися чутки, що червоноармійці однієї з міських казарм зупинили каральний загін із награваним

* Богдан Олександрович Кістяківський (1868-1920) – український правознавець, громадський діяч, філософ права і соціолог неокантіанської орієнтації, один із організаторів АН України. Син О. Ф. Кістяківського – професора Київського університету, юриста криміналіста, керівника українського національного руху, народженого в с. Городище Менського району. Закінчив Чернігівську духовну семінарію. Рід Кістяківських походить з Чернігівщини.

** Тимофій Дмитрович Флоринський (1854-1919) – славіст і візантолог, доктор наук, дійсний статський радник, уродженець Санкт-Петербурга. Професор Київського університету св. Володимира. Учасник монархічного руху в Україні. 2 травня 1919 року розстріляний більшовиками в Києві. Під час обшуку у нього знайшли список членів Київського клубу російських націоналістів. Чекісти розстріляли всіх, кого знайшли по цьому списку. Науковим опонентом професора Флоринського був В. П. Науменко.

*** Цитович Микола Мартиніанович (1861-1919) – правознавець, економіст, доктор політекономії та статистики, заслужений ординарний професор, декан юридичного факультету (1902-1905), ректор Київського університету св. Володимира (1905-1917). Народився в Миколаєві у дворянській сім'ї. 30 травня 1919 р. його заарештували київські чекісти за звинуваченням «у націоналізмі» з конфіскацією частини майна. Після втручання керівництва університету М. М. Цитович був звільнений того ж дня. Помер у жовтні 1919 р. в Києві.

сілським майном. Бійці збудилися, заявивши, що вони служать радянській владі, а ця влада їхніх родичів грабує. Хвилювання червоноармійців вдалося силою зупинити.

Газета «Известия» регулярно публікувала списки розстріляних людей. З багатьма з них був знайомий Володимир Галактіонович. Тому дуже тужив. 12 грудня 1920 року письменник записав у щоденнику: «Недавно *Ив. Ив. Горбунов-Посадов***** устроил Толстовский вечер по поводу десятилетней годовщины со дня смерти Толстого. Театр был переполнен, так что было страшно. Авдотья Семеновна [дружина письменника] только с помощью устроителей могла попасть в присланную мне ложу. Горбунов-Посадов предложил, между прочим, послать телеграмму об уничтожении смертной казни. В театре были, конечно, и коммунисты, но он весь гремел от единодушных оваций по этому поводу. На телеграмму Раковский ответил, что сама советская власть была бы рада возможности уничтожить смертную казнь, и надеется, что возможность этого наступит. Но пока... и т. д. Нужна сильная власть, чтобы это сделать. А советская власть бессильна» [21].

Думається, під сильною владою Короленко розумів легітимну владу, впевнену у своїх державницьких діях, якій не потрібно розмовляти зі своїми громадянами мовою кривавого терору, бо вони єдині у своїх прагненнях. Радянська же влада відчувала свою слабкість і безсилля, тому для закріплення своєї переваги застосовувала до людей смертну кару, що повинно було викликати у них покору і страх. Однак непокоря набувала оберті. В останньому листі до А. В. Луначарського від 22 вересня 1920 року Короленко писав: «... вы умеете занимать новые места, но удержать их не умеете, и я чувствую, что вы на Украине потеряли уже почву. События это мое предчувствие оправдали: месяца через полтора вам пришлось оставить Украину под напором денкинцев. Теперь тучи над вашим господством на Украине опять сгущаются...» [22].

Так для Короленка закінчився 1920 рік. А 1921-й розпочався з пізнього візиту чекістів, які прийшли за Михайлом Яковичем Рудинським – археологом і завідувачем Полтавського художнього музею, який жив в одному домі з письменником. Новий рік ознаменувався новими арештами, розстрілами, мобілізацією в більшовицьку армію, розкуркуленням, вилученням хліба на селі, спробами Володимира Галактіоновича врятувати людські життя. На початку лютого 1921 року він звернувся до Раковського з листом про численні арешти в середовищі полтавської української інтелігенції. Їх звинуватили у ненависті до радянської влади. А між тим, зауважує Короленко, тепер немає іншої влади, окрім тієї, яка продовжує все руйнувати. На селі росте ненависть до більшовизму. 12 лютого 1921 року письменник записує у щоденнику: «На днях выпустили из харьковских тюрем 17 украинцев. Не знаю, имеет ли это какую-нибудь связь с моим письмом по этому поводу к Раковскому или нет. Но некоторые из этих освобожденных (например, Щепотьев ... и) пришли сюда... пешком!» [23]. 27 травня 1921 року з'являється новий запис: комуністи розпочали рішучу боротьбу з релігією. Оголошуючи вільну торгівлю, віднімають товари, які з'являються внаслідок їхнього декрету. В установах зарплатня мізерна. Тому люди працюють у п'яти-шести установах. Неможливо при існуючих витратах на друкарню, папір зводити кінці з кінцями. Необхідно «підмазувати». Цього ніхто не приховує – звичайне побутове явище. Замість вищої форми спілкування ввели повальне злодійство. «Да коммунизм – высшая ли форма? Кто это сказал», – вигукує письменник. 18 серпня 1921 року завершується запис в його щоденнику такими словами: насильницький комунізм викликає в Україні, і навіть у Росії, глибоку ворожнечу.

Володимир Галактіонович визнав крах «єдиної Росії» – великого державного організму і був переконаний – повернення до минулого неможливе. Короленко вболівав за майбутнє Росії, могутньої держави, де він народився і прожив шістьдесят чотири роки від народження, держави, яка, за його словами, оглухла, осліпла і не була здатна розумітися в загальних явищах. Достатньо було єдиного поштовок, щоб єдина Росія зникла. Вихід він бачив в осмисленні хибності обраного курсу, відчуті відхід

**** Іван Іванович Горбунов-Посадов (1864-1940) – російський видавець, публіцист, поет, переконаний пацифіст, ворог будь-якого насильства, борець зі смертною карою. Послідовник ідей Л. Толстого. З 1920 року працював в Полтаві, де разом з В. Г. Короленком організував боротьбу з голодом.

від більшовизму селянства і частини робітників, який намітився, а також повністю відмовитися від скоростиглого комунізму. Хоча сам Короленко не дуже вірив у те, що вожді з ним погодяться.

Восени 1920 року лікарі діагностували у Володимира Галактіоновича перші ознаки тяжкого захворювання – бульбарного прогресивного паралічу^{*}. Від нього він помер 21 грудня 1921 року. У некрологах його називали великим гуманістом, захисником людей, борцем за свободу і «Великим Українцем» [24]. Сучасник письменника Г. О. Коваленко** писав: «Безпідставні всі нарікання й жалі, чому він не був українським письменником? І з другого боку, – пам'ять і честь, і славу його зневажать ті, що хотітимуть використати його славетне ім'я для боротьби з українською культурою. У мирі і добрій згоді він з поступовим українством жив і пожив, і земля українська прийняла його прах. Нехай же ніхто не наважиться руйнувати і плямити той мир і згоду довіку» [25].

Однак плямили. Свідчення цьому знаходимо у щоденнику Сергія Єфремова. Підготовлені ним переклади творів Короленка українською мовою у Держвидаві не друкувалися роками. Мовляв, не підручник, ні агітаційна книжка – «той робиться, як море горить». У вересні 1927 року Сергій Олександрович написав передмову до вибраних творів Короленка. Так званий «Методком» заборонив цю статтю публікувати. Єфремов записав: «... хто не зрозуміє передмови (популярної), той очевидно не зрозуміє й самих творів. Тут щось не те. Мабуть, їм просто моє ім'я не подобається». За кілька днів Сергій Олександрович з'ясував, що цензура перелякало те місце, де він написав, що Короленко боровся проти «всякого гніту»: *це ж, мовляв, і про нас мова*. Так, і про них мова. Видавництво просило дозволу «пустити переклади зовсім без передмови або дати чисто фактичну, біографічну нотатку». На обидві пропозиції Сергій Олександрович погодився [25]. Він дуже хотів видати твори В. Г. Короленка українською мовою.

На наш погляд, важливо перекласти й щоденник письменника, тому що він має велике історичне і гуманістичне значення. Зі сторінок щоденникових записів перед нами постає Володимир Галактіонович перш за все як м'яка, доброзичлива, совісна людина і талановитий белетрист, а потім вже політичний діяч – представник тієї частини інтелігенції, яка значно відстала від соціалістичної революції.

«Тож дивно, що лише російська мова стримує патріотичну спільноту від того, щоби згадувати його незлим тихим словом поруч із діячами української революції та культури» (Андрій Кокотюха, сучасний письменник-белетрист, володар відзнаки «Золотий письменник України», уродженець Ніжина).

1. Кравченко П., Блоха Я. В. Г. Короленко як ідеолог українського культурного націоналізму / Петро Кравченко, Ярослав Блоха // Філософські обрії. – 2016. – №36. – С.11.

2. Люксембург Р. Душа русской литературы / Роза Люксембург ; пер. Л. Я. Бруковской ; под ред. А. Г. Горнфельда. – Пб., 1922. – С. 16-17.

3. Короленко В. Дневник 1917-1921. Письма [Электронный ресурс] / Владимир Короленко. – М., 2001. – С.9.

4. Там само, с. 272.

5. Там само, с. 283-284.

6. Там само, с. 21.

7. Там само, с.15-16.

8. Там само, с. 39.

* Бульбарний параліч – синдром ураження черепних нервів, ядра яких розташовуються у продовгуватому мозку. В основі клінічних проявів хвороби – периферичний парез м'язів гортані та язика, внаслідок чого відбувається порушення ковтання та мови.

** Григорій Олексійович Коваленко (1968-1937) – український письменник, журналіст, історик, етнограф, художник, громадський діяч. У 1937 році звинувачений у націоналізмі і розстріляний у Полтавській міській в'язниці. З 1896 до 1905 року працював секретарем у Чернігівській земській управі. Був активним співробітником видавництва Б. Грінченка в Чернігові. У 1905 році переїхав до Полтави.

9. Там само, с. 52.
10. Там само, с.78.
11. Там само, с. 80.
12. Там само, с. 40.
13. Там само, с. 51.
14. Там само, с. 88.
15. Там само, с. 86.
16. Там само, с. 89,96.
17. Там само, с. 107-108.
18. Там само, с. 109-110.
19. Там само, с. 277.
20. Там само, с. 217.
21. Там само, с. 346.
22. Там само, с. 467.
23. Там само, с. 373.
24. Ніколенко О., Ольховська Л. В. Г. Короленко і Т. Г. Шевченко / Ольга Ніколенко, Людмила Ольховська // Філологічні науки: зб. наук. пр. – Полтава, 2010. – Вип. 1. – С.119.
25. Там само.
26. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – С.94,101,521,527.

В основу данной публикации положен «Дневник 1917-1921» В. Г. Короленко. Из дневниковых записей перед нами встает страстный борец против большевистского своеволия. Он считал губительным путь насилия и химерного коммунизма, избранный большевиками, который они стремились немедленно ввести в жизнь. Не полагался писатель и на «белых». Обе власти, по его мнению, – антинародные. А возврат к старому – невозможен. Цель автора – привлечь внимание украинской общественности к великому гражданину и писателю, не преуменьшать его значения для Украины как литератора и правозащитника.

Ключевые слова: В. Г. Короленко, Полтава, большевики, денкинцы, Центральная Рада, М. Грушевский, С. Петлюра, В. Винниченко, Х. Раковский, Ю. Коцюбинский, ЧК.

Ljudmila Studionova

Diary of V.G. Korolenko (1853-1922) as a source of study History of the Ukrainian Revolution of 1917-1920's: (till the 165th anniversary from the birthday of the humanist writer)

The basis of this publication is the «Diary of 1917-1921» by VG Korolenko. From his pages we are faced with a passionate fighter against the Bolshevik tyranny. He considered the devastating path of violence and bizarre communism, elected by the Bolsheviks, which they tried to urgently bring to life. The writer did not rely on the «white» ones. Both powers, in his opinion, are anti-people. But the return to the old one is impossible. The purpose of the author is to draw the attention of the Ukrainian public to a great citizen and writer and not to diminish its significance for Ukraine as a writer and human rights defender.

Key words: VG Korolenko, Poltava, Bolsheviks, Denikin, Central Rada, M. Hrushevsky, S. Petliura, V. Vynnychenko, H. Rakovsky, Y. Kotsyubinsky, Cheka.

ШЛЯХ АКТИВНОЇ ПРОСВІТЯНКИ

6 грудня 2018 року виповнилося 70 років відомому чернігівському історичному педагогу, активному громадському діячу та добрій і чуйній жінці Тамарі Павлівні Демченко.

Ювілярка народилася у селі Ведмеже Роменського району Сумської області в родині сільських медиків. Згодом разом з батьками переїздить до селища Талалаївка Чернігівської області. У 1966 році Тамара Демченко із золотою медаллю закінчила місцеву середню школу і вступила на історичний факультет Київського університету імені Т. Г. Шевченка. У 1971 році вона успішно завершила навчання у провідному вузі України та одержала диплом з відзнакою. Тамара Павлівна розпочала свій трудовий шлях на посаді вчителя Великобубнівської середньої школи Роменського району Сумської області, де протягом 1971 – 1975 років викладала історію та суспільствознавство.

У вересні 1975 року розпочався новий етап у науково-педагогічній діяльності Т. П. Демченко, пов'язаний з Чернігівським державним педагогічним інститутом імені Т. Г. Шевченка, в якому вона працювала асистентом, а згодом старшим викладачем кафедри історії СРСР та УРСР. У 1984 році в Інституті історії АН УРСР Тамара Демченко захистила дисертацію «Культурно-просвітницька діяльність відділень Російського технічного товариства на Україні в 1870–1914 роках» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Упродовж 1986-1988 років Тамара Павлівна працювала лектором Чернігівського обкому Компартії України і брала активну участь у громадсько-політичному житті регіону за доби перебудови. У 1988 році вона повернулася до Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка і відновила науково-педагогічну діяльність на кафедрі загальної історії. З червня 1991 року і дотепер Т. П. Демченко працює на посаді доцента кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. За час роботи Т. П. Демченко зарекомендувала себе як високоорганізований, ерудований, професійно підготовлений спеціаліст, що користується заслуженим авторитетом серед колег. Тамара Павлівна активно займається науково-методичною роботою, а також постійно бере участь у роботі науково-практичних конференцій працівників освіти. Завдяки її підтримці й піклуванню досягли вагомих наукових здобутків дослідники С. В. Бутко, В. М. Гаврилов, О. О. Мисюра, О. В. Оніщенко. У 2007 році багаторічна плідна праця історика і педагога була відзначена державою. Зокрема, згідно із Указом Президента України Віктора Ющенка їй було присвоєно почесне звання заслужений працівник освіти України.

Загалом Т. П. Демченко належить понад 200 наукових і науково-популярних праць здебільшого з соціально-політичної історії України, зокрема, Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст. Значну увагу дослідниця приділила вивченню діяльності громадського діяча, одного з керівників Чернігівського товариства «Просвіта» І. Л. Шрага. Грунтовна праця Тамари Демченко «Батько Шраг» стала лауреатом Чернігівського обласного літературного конкурсу «Краща книга року-2008». Окрім того, Тамара Павлівна у своїх публікаціях детально висвітлила історію відновлення Чернігівського товариства «Просвіта» за доби Української революції. Науковець присвятила значну увагу вивченню історії українського національно-визвольного руху, зокрема, діяльності похідних груп ОУН-УПА на Чернігівщині під час Другої світової війни. Разом з С. В. Бутком вона у 1992 році підготувала працю «За Україну, за її волю». Також, у полі зору Т. П. Демченко постійно перебуває історія Української революції 1917 – 1921 років та історія Голодомору 1932 – 1933 років на Чернігівщині. Тамара Павлівна повсякчас тримає руку на пульсі історичної науки. Вона автор численних аналітичних рецензій на праці сучасних українських істориків у наукових журналах, зокрема і у «Сіверянському літописі».

Протягом багатьох років історик бере активну участь у громадському житті Чернігівщини. Зокрема, тривалий час Тамара Павлівна була членом правління Чернігівського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. За її активної участі проведено десятки круглих столів, публічних лекцій та інших просвітянських заходів. Лекції Тамари Павлівни спонукали багатьох молодих людей ставати національно-свідомими українцями та щирими патріотами своєї держави. Під час подій Помаранчевої революції 2004 року та Революції Гідності 2013-2014 років Тамара Демченко займала настільки проукраїнську позицію, що навколо неї гуртувалися студенти та викладачі.



Просвітяни, представники громадськості та науковці Чернігівщини щиро вітають Тамару Павлівну з ювілеєм і бажають їй довгих і щасливих років життя, міцного здоров'я та наступних творчих успіхів, які ми з радістю зустрінемо!

Андрій ГЛУХЕНЬКИЙ, Олександр ЯСЕНЧУК

6 грудня 2004 року під час Помаранчевої революції Тамару Демченко (на фото у центрі) вітають з днем народження на кафедрі історії України історичного факультету Чернігівського педуніверситету імені Т. Г. Шевченка Андрій Глухенький (на фото ліворуч) та Олександр Ясенчук (праворуч).



ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94 (477.51) «1914/1918»

Олександр Коваленко, Олександр Рахно

ЧЕРНІГІВЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено аналізу подій на території Чернігівської губернії під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Розглядаються проблеми формування військових частин та ополчення, форми участі владних структур, самоврядних установ та населення губернії у справі допомоги фронту, сім'ям мобілізованих, пораненим та хворим воїнам, біженцям, вирішенні продовольчої проблеми.

Ключові слова: Чернігівщина, Перша світова війна, земство, лазарет, біженці, продовольча проблема, Лютнева революція, Центральна Рада.

Перша світова війна 1914–1918 рр., яку сучасники назвали «Великою», а нащадки – «забутою», залишила глибокий і болісний слід в історії людства і стала, за виразом дослідників, кривавим прологом «сплюндрованого», «пекельного» або «червоного» ХХ сторіччя. Особливий трагізм цього конфлікту для українського суспільства був обумовлений одночасною участю на боці обох ворогуючих військових блоків – Антанти і Четвертого союзу. За різними оцінками, до російської армії було мобілізовано від 3,5 до 4,5 млн., а до військових формувань Австро-Угорщини – 250–300 тис. етнічних українців. Водночас Перша світова війна каталізувала процес формування української модерної нації, яка з об'єкту міжнародної політики поступово перетворилася в її суб'єкт, і зрештою уможливила відродження української державності¹.

Тим не менше, український контекст Першої світової війни був чітко артикульований лише за доби незалежності. Інтерес вітчизняних істориків до цієї події помітно зріс у зв'язку з відзначенням 100-річчя Першої світової війни, але історіографічний доробок не вичерпує усіх аспектів проблеми й, зокрема, її регіонального виміру. Зокрема, вона донедавна залишалася «білою плямою» на історичній мапі Чернігово-Сіверщини.

Одна з найбільших у Європейській частині Російської імперії Чернігівська губернія займала територію у 46 042 кв. версти і складалася з 15 повітів. Станом на 1 січня 1914 р. тут мешкало 3 131 500 чол., з них 336 800 – у містах². Напередодні війни тут були дислоковані піхотні 175-й Батуринський (Глухів) та 176-й Переволоченський (Чернігів) полки, 44-а артилерійська бригада (Ніжин), які перебували у складі 44-ї піхотної дивізії 21-го армійського корпусу (штаб корпусу знаходився у Києві), та Шосткінська місцева піхотна команда загальною чисельністю 7 508 чол.³.

Локальний конфлікт – убивство у столиці Боснії м. Сараєво сербськими терористами спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда 15 червня 1914 р. (тут і далі датування подій подається за так званим старим стилем), спричинив

© **Коваленко Олександр Борисович** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, директор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка;

© **Рахно Олександр Якович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка.

глобальні наслідки. Спочатку Німеччина, а потім Австро-Угорщина оголосили війну Росії, яка традиційно виступила на підтримку балканських слов'ян. По всій імперії, у тому числі й у містах Чернігівської губернії пройшли багатолюдні патріотичні мітинги та демонстрації. 23 липня 1914 р. було запроваджено військовий стан у межах Київського воєнного округу, в тому числі й у 10 повітах Чернігівської губернії та губернському центрі⁴. У решті повітів Чернігівщини – Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Новгород-Сіверському та Стародубському 24 липня 1914 р. був оголошений стан надзвичайної охорони⁵.

Дислоковані на території Чернігівської губернії 175-й Батуринський та 176-й Переволоченський піхотні полки, 44-та артилерійська бригада у складі 44-ї піхотної дивізії 21-го армійського корпусу 3-ї армії були відправлені до Діючої армії на Південно-Західний фронт, а сформований з мобілізованих офіцерів і солдатів у Чернігові на базі літнього табору Переволоченського полку 316-й Хвалинський піхотний полк другої черги увійшов до складу 79-ї піхотної дивізії й опинився серед військових частин 2-ї армії Північно-Західного фронту.

Відтоді у казармах Переволоченського полку перебували переважно мобілізовані, яких після нетривалого вишколу відправляли на фронт. Так, у листопаді 1914 р. у Чернігові на так званому «Казарменном участке» був розквартирований запасний піхотний полк, що нараховував близько 3 500 вояків-новобранців, які проходили тут короткотерміновий вишкіл. У місті комплектувалися окремі військові частини та дружини державного ополчення. Загалом протягом 1914 р. у Чернігівській губернії було мобілізовано 91,3 тис. чоловік, а за увесь період війни – 280 тис.⁶

У серпні 1914 р. Чернігівське губернське земство приєдналося до «Всеросійського союзу земств допомоги больним и раненым на войне»⁷. Водночас було обрано Чернігівський губернський комітет з організації допомоги хворим і пораненим воїнам⁸. Повітові земства Чернігівської губернії також приєдналися до Всеросійського земського союзу і створили відповідні повітові комітети. До «Всеросійського союзу городов помощи больным раненым воинам», утвореного в серпні 1914 р. у Москві на Всеросійському з'їзді міст за участі представників чернігівського самоврядування, вступила й Чернігівська міська дума⁹.

У роки Першої світової війни на державні, земські, міські та станові установи губернії ліг тягар забезпечення Діючої армії одягом та взуттям, продовольством і фуражем, лікування та забезпечення поранених воїнів, утримання інвалідів, біженців та евакуйованих із західних губерній Російської імперії установ та їх персоналу.

Чернігівське губернське дворянське зібрання у серпні 1914 р. пожертвувало 100 000 руб. і приєдналося до Загальнодворянської організації допомоги хворим і пораненим воїнам. З означених коштів 50 000 руб. були надані у розпорядження організації, а решта була витрачена на обладнання та утримання окремого санітарного потягу імені Чернігівського дворянства, який у перший свій рейс на Північно-Західний фронт відправився з Москви 25 січня 1915 р. За кожний рейс потяг вивозив з прифронтової смуги 350–400 поранених бійців і за роки війни загалом переправив у тил близько 10 000 поранених солдатів і офіцерів¹⁰.

На екстрених зборах духовенства Чернігова 1 серпня 1914 р. під головуванням преосвященного Василя (Богоявленського), єпископа Чернігівського і Ніжинського, було ухвалено терміново розгорнути Єпархіальний лазарет для поранених у лікарні Чернігівської духовної семінарії та запропонувати повітовим відділенням Братства святого Михайла, князя Чернігівського, «принять самое живое и деятельное участие в оказании помощи призванным на защиту отечества воинам и их семьям путем организации местных лазаретов для раненых по образцу центрального в Чернигове»¹¹. Чернігівська громада сестер милосердя Червоного Хреста вирішила обладнати військовий шпиталь, для забезпечення якого була відкрита майстерня з пошиття білизни¹². Водночас були створені Чернігівський губернський та повітові Дамські комітети, які займалися збиранням пожертв на подарунки для нижчих чинів армії, організовували пошиття одягу та білизни тощо.

Благодійні товариства Чернігівської губернії розгорнули роботу з метою допомоги сім'ям мобілізованих, пораненим, біженцям та воїнам Діючої армії. Зокрема, Єврейське жіноче товариство допомоги бідним у Чернігові підтримало сім'ї мобілізованих воїнів,

збираючи для них одяг, взуття, надаючи їм продовольчі пайки. Для поранених збирали білизну, для солдатів Діючої армії шили одяг. Товариство також надавало всебічну допомогу біженцям¹³.

На початковому етапі війни внаслідок переможної Галицької битви у серпні-вересні 1914 р. війська Південно-Західного фронту зайняли Східну Галичину та частину Буковини. 20 серпня 1914 р. до Чернігова прибула перша партія військовополонених австрійських вояків – 4 рядових та 2 офіцери гусарського полку¹⁴.

Окреслилася і трагічна сторона світової бійні – у губернію почали прибувати поранені й покалічені воїни, надходити похоронні листи. На сторінках губернських газет «Черниговское слово» и «Черниговская земская неделя» з'явилася рубрика «Убитые, раненые и безвести пропавшие воины, жители Черниговской губернии». За далеко неповними даними, які є в розпорядженні Чернігівського обласного пошукового науково-редакційного центру, на фронтах Першої світової війни загинули, пропали безвісти й були поранені близько 20 тис. мешканців Чернігівської губернії.

Чернігівський губернський комітет з організації допомоги хворим і пораненим воїнам на початку вересня обладнав шпиталь у Ніжині на 550 ліжок, з яких 25 ліжок знаходилися у Ніжинській земській лікарні і були призначені для важкопоранених та інфекційних хворих. Шпиталем керували предводитель дворянства Ніжинського повіту М. В. Висоцький та завідувач Ніжинських богоугодних закладів П. А. Бушгедт¹⁵. Зазначимо, що за перший місяць війни Ніжинське повітове земство власним коштом облаштувало 3 шпитали на 210 ліжок, а на початку 1916 р. – ще один на 170 ліжок. У зв'язку з переміщенням через Ніжин великої кількості людей, особливо біженців, у повіті поширилася епідемія тифу. Для боротьби з нею у Ніжині, Носівці та Лосинівці були облаштовані тифозні бараки з кількістю ліжок від 12 до 24¹⁶.

Тим часом до Чернігівської губернії почали прибувати поранені та хворі вояки, яких доправляли з Київського та Гомельського евакуаційних пунктів. 2 вересня 1914 р. до Чернігова прибув перший транспорт з пораненими. На чернігівській пристані на р. Десна пароплав з пораненими зустрічали очільники губернії та міста і духовні ієрархи. Поранені були розміщені у міських шпиталях, зокрема 21 чоловіка взяв на лікування Єпархіальний лазарет, розміщений у лікарні Чернігівської духовної семінарії¹⁷. Станом на 19 вересня 1914 р. у губернії для прийому поранених було обладнано у міських лікувальних закладах 413 місць, у земських – 1315 місць, а на утриманні благодійних організацій та приватних осіб – ще 390 місць¹⁸. У Чернігові Губернським комітетом були відкриті шпитали у Будинку працелюбства та у приміщенні Миколаївського єпархіального братства¹⁹.

На початку 1915 р. Чернігівська губернія перетворилася у значний госпітальний центр. Тут було облаштовано 3 452 лікарняних ліжок, а на 1 січня 1916 р. – 3 553²⁰, тобто їх кількість зросла несуттєво, оскільки матеріальні ресурси губернії були вичерпані. Однак створені лікувальні заклади на належному рівні продовжували надавати допомогу пораненим і хворим воякам. Її масштаби засвідчує той факт, що облаштовані лікувальні заклади лише за період з 1 серпня по 31 грудня 1916 р. прийняли 32 986 поранених²¹. Значну допомогу пораненим надавало чернігівське духовенство, дворянство та пересічні мешканці губернії. Зокрема, духовенство Чернігівщини облаштувало 7 лікувальних закладів і, зокрема, Єпархіальний лазарет імені царевича Олексія на 100 ліжок, відкритий у жовтні 1914 р. у колишньому палаці графа П.В.Завадовського у с. Ляличі Суразького повіту, придбаному Чернігівською єпархією²².

На Чернігівщині здійснювалася підготовка нижчого медичного персоналу для фронту. Зокрема, при Чернігівській громаді сестер милосердя Червоного Хреста були відкриті безплатні курси з підготовки запасних медичних сестер воєнного часу²³, яких після завершення навчання направляли у військові шпитали. 15 червня 1917 р. відбулися випускні випробування слухачок шеститижневих курсів, за підсумками яких 38 випускниць отримали звання медичних сестер воєнного часу²⁴.

Водночас особливою гостротої набула проблема біженства – переміщення населення з прифронтової зони у тиллові райони країни. З початком бойових дій з прифронтових та окупованих територій через Чернігівської губернію гужовими шляхами вглиб Росії рушили валки біженців, частина з яких залишалася у регіоні. Уже в серпні 1914 р. до Чернігова прибули перші декілька родин біженців з Калиша – губернського центру

Царства Польського²⁵. Це стихійне переміщення ще не набуло значних масштабів, відтак центральна влада відреагувала на нього створенням у вересні 1914 р. «Комітета для оказання временної допомоги постраждавшим от военных действий под председательством Великой княжны Татьяны Николаевны»²⁶.

Чернігівське губернське земське зібрання виділило Тетянинському комітету 1 000 руб. для надання допомоги постраждалим від бойових дій та ухвалило рішення про безплатне лікування біженців у губернській земській лікарні²⁷. Чернігівський губернський комітет з надання допомоги постраждалим від війни виділив кошти на придбання квитків для проїзду залізницею, дров, сплату за наймані квартири²⁸.

Контрнаступ німецьких військ 2 травня 1915 р. і прорив фронту у районі Карпат спричинив катастрофічні наслідки для населення прифронтових губерній. Відступаючи з Польщі, Галичини, Буковини, Білорусії й Прибалтійських губерній, російська армія вдалася до примусового виселення місцевих мешканців, у першу чергу чоловіків віком від 17 до 45 років²⁹. На початку червня 1915 р. Ставка Верховного Головнокомандуючого російської армії видала наказ, згідно з яким належало залишати «територію, перетворену на пустелю, тобто очищену як від населення, так і від усього, що могло скласти цінність ворогу»³⁰. Це призвело до масштабних переміщень людності. Влада змушена була терміново 30 серпня 1915 р. ухвалити закон «Про забезпечення потреб біженців», відповідно до якого була створена Особлива нарада з улаштування біженців на чолі з міністром внутрішніх справ.

Чернігів почав заповнюватися масою біженців у третій декаді липня 1915 р. Станом на 1 серпня у приміщеннях міських промислових підприємств та Вільного пожежного товариства було розміщено 1 818 осіб, яких утримувала міська управа. Крім того, біженці мешкали у навчальних закладах, міському «ночлежном» притулку, ремісничому училищі, церковно-приходському училищі при Катерининській церкві, чайній Троїцького монастиря на Болдиній горі, «Странноприемном доме» під Валом та на приватних квартирах. Натоді у місті було зареєстровано 1 297 сімей біженців у складі 4 591 особи. Усі вони були забезпечені харчуванням і медичним обслуговуванням. Незабаром надійшло розпорядження щодо їх переміщення за межі губернії на схід. Станом на 11 вересня 1915 р. у місті залишилося близько 100 біженців³¹. Однак вже 25 вересня несподівано було відкрито гужовий рух біженців з Гомеля на Київ через Чернігів і далі до економії графині Браницької у Білій Церкві Київської губернії, який організував Центральний обивательський комітет губернії Царства Польського. 15 жовтня влада заборонила перехід цих біженців на правий берег Дніпра, що призвело до того, що на Чернігівському харчовальному пункті скупчилося 13 000 біженців. Після тривалого листування вдалося здобути дозвіл на прохід 8 000 біженців до Київської губернії, решта ж 5 000 станом на 6 листопада 1915 р. залишалися у Чернігові³².

Л. М. Жванко зазначила, що на території Чернігівської губернії у роки війни кількість біженців коливалася від 28 648 осіб у листопаді 1915 р. до 40 000 у лютому 1918 р.³³ Для забезпечення нормальних умов життєдіяльності біженців у грудні 1915 р. в губернії розпочав діяльність Чернігівський відділ Всеросійського товариства опіки над біженцями, основним завданням якого був пошук роботи та забезпечення місцями проживання нужденних переселенців³⁴.

Внаслідок евакуації у Чернігові опинилися Люблінська жіноча та Варшавська п'ята чоловіча гімназії, які з дозволу попечителя Варшавського навчального округу у вересні 1915 р. відновили навчальний процес³⁵. На клопотання Чернігівської міської думи щодо залишення у Чернігові Варшавської чоловічої гімназії 24 серпня 1916 р. міська дума отримала позитивну відповідь попечителя Київського навчального округу³⁶. До м. Мени Сосницького повіту була переведена Калишська чоловіча гімназія, перші чотири класи якої розпочали навчання у вересні 1916 р.³⁷ У серпні 1917 р. директор Рівненського реального училища звернувся до чернігівського губернського комісара з проханням дозволити проводити у навчальних закладах Чернігова вечірні заняття учнів Рівненських реальних училища та жіночої гімназії у зв'язку з їх евакуацією³⁸.

Ситуація знову загострилася влітку 1917 р. у зв'язку з відступом військ Південно-Західного фронту з Галичини та Буковини. Виконком Чернігівської ради представників громадських організацій був змушений на початку серпня того ж таки року звернутися до біженців з попередженням, щоб вони не прямували до Чернігова, оскільки у місті

немає вільних квартир та відчутна нестача продовольства і товарів першої необхідності, «так что прибывающие беженцы рискуют остаться без крова и хлеба»³⁹.

Внаслідок невдалих військових операцій російської армії у 1914–1915 рр. в австрійському та німецькому полоні опинилися сотні тисяч солдатів і офіцерів російської армії, чисельність яких згодом зростала. Чимало воїнів зникло безвісти. Для з'ясування долі співвітчизників та допомоги військовополоненим наприкінці червня 1915 р. було створено «Комитет по оказанию помощи русским военнопленным, находящимся во вражеских странах, под покровительством императрицы Александры Федоровны», губернський осередок якого також виник у Чернігові. Зокрема, у липні 1917 р. Чернігівський комітет звернувся до населення губернії з повідомленням про масову відправку посилок з харчами до таборів військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. Крім того, повідомлялося, що Комітет відправляє іменні посилки, підписує адреси, пише листи полоненим, наводить довідки про військовополонених та зниклих безвісти. Комітет збирав гроші, борошно, крупи, житні сухарі, тютюн, мило, чай, цукор, білизну та грубе селянське полотно для обшивки посилок⁴⁰. Згідно зі звітом «Черниговский комитет по оказанию помощи военнопленным» надіслав до Німеччини та Австро-Угорщини у липні 1917 р. 86, а у серпні – 214 посилок з продовольчими товарами та побутовими речами. Допомога призначалася переважно уродженцям Чернігівської губернії⁴¹.

Внаслідок війни у країні, у тому числі й у Чернігівській губернії, з'явилася значна кількість скалічених військовослужбовців та інвалідів. На загальнодержавному рівні допомогою скаліченим воїнам та інвалідам опікувалася Особлива комісія Ради міністрів з питань піклування про скалічених та поранених воїнів, на засіданні якої 29 січня 1916 р. у Петрограді було вирішено створити для них мережу ремісничих притулків-майстерень, різного роду курсів тощо. Організувати такі установи було доручено Всеросійському земському союзу та Всеросійському союзу міст⁴². Однак допомога цій категорії воїнів надавалася благодійними організаціями хаотично. Долучилася до цієї шляхетної справи й Чернігівська губернія. У лютому 1916 р. у Чернігові для інвалідів війни були відкриті річні курси десятників, які готували нижчий технічний персонал для будівництва гідротехнічних споруд. Протягом навчання скалічені воїни отримували стипендію у розмірі 40 руб. на місяць, їм гарантувалося працевлаштування із заробітною платнею 80 руб. на місяць⁴³.

Для скалічених воїнів, які мали початкову освіту, наприкінці 1916 р. при Ново-зібківському сільськогосподарському технічному училищі за підтримки повітової земської управи та Союзу кооперативів були відкриті безкоштовні тримісячні курси для підготовки старших скотарів, маслоробів, контроль-асистентів тощо. Бухгалтерсько-кооперативні курси при тому ж таки училищі готували бухгалтерів, касирів, прикажчиків і членів правління кооперативних установ, кредитних товариств, споживчих спілок. Для інвалідів, знайомих з роботою парових котлів, парових машин, двигунів внутрішнього згорання, були відкриті курси з підготовки помічників машиніста⁴⁴.

У Чернігові та Конотопі у листопаді 1916 р. на благодійні кошти були відкриті притулки-майстерні на 20 місць кожний. Проте скалічені воїни не поспішали навчатися, безпідставно побоючись втратити пенсійне забезпечення⁴⁵. Упорядкувати справу допомоги інвалідам війни, надати їй системного характеру намагався Тимчасовий уряд. За пропозицією князя Г. Є. Львова було організовано Всеросійський союз скалічених воїнів, який вирішив діяти спільно із земським і міським самоврядуванням. На початку липня 1917 р. виник Чернігівський союз скалічених воїнів, який очолив Л. Г. Вовченко. На підставі циркуляру Міністерства державної опіки від 29 липня 1917 р. «Об основаниях помощи военно-увечным воинам» у губерніях і повітах створювалися комітети допомоги покаліченим воїнам та розроблялися заходи для їх реабілітації. 1 вересня 1917 р. у Чернігові відбулося засідання «Временного Черниговского губернского комитета помощи военно-увечным». На ньому було вирішено приступити до створення повітових комітетів допомоги покаліченим воїнам та повітових союзів покалічених воїнів, ухвалено першочергові заходи, зокрема щодо відкриття гуртожитку для місцевих інвалідів та інвалідів-біженців, які виходили з госпіталів⁴⁶.

На початку Першої світової війни продовольчі ресурси Чернігівської губернії були на належному рівні, і чимало сільських громад та приватних осіб зверталася до

Чернігівського губерньського присутствія за дозволами пожертвувати певну кількість хліба або грошей на потреби армії. Однак через бюрократичну тяганину наряди на продовольство Головне інтендантське управління передало лише наприкінці 1914 р., коли значна його частина вже опинилася в руках перекупників. Через активну закупівлю продовольства скупниками, Головним інтендантським управлінням, Головним управлінням землеустрою та землеробства, а також іншими органами, внаслідок відсутності злагоджених дій та конкуренції, ціни на продовольство і товари першої необхідності почали зростати вже у перші місяці війни. Велика армія заготівельників, намагаючись закупити якомога більше продуктів, пропонувала за них великі гроші⁴⁷. Внаслідок цього відбулося порушення товарообігу між містом та селом. На руках у селян накопичувалися значні грошові суми, які швидко знецінювалися, оскільки так звані «мануфактурні» товари, одяг, взуття суттєво подорожчали і незабаром почали зникати з місцевих ринків⁴⁸. Протягом 1914–1915 рр. ціни на гас та сірники зросли на 40–50 %, на тканини – майже удвічі, втричі подорожчали шкіра та взуття, на 30–40 % – цукор⁴⁹.

Неспроможність уряду та підпорядкованих йому виконавчих структур на належному рівні забезпечити армію та населення продовольством і товарами першої необхідності (за їх наявності) призвела до загострення кризи, стимулювала революційний вибух, який зрештою призвів до повалення династії Романових.

Зазначимо, що у Чернігівській губернії протягом 1915 р. продовольче питання дедалі більше загострювалося, і земське та міське самоврядування поряд із закупівлями продовольства для армії активізували свою діяльність у напрямку продовольчого забезпечення цивільного населення. Для боротьби з дорожнечею та спекуляцією 14 травня 1915 р. було створено Чернігівський губерньський комітет із забезпечення міських поселень предметами першої необхідності на чолі з губернатором. За рекомендацією Комітету більшість міських дум встановила та періодично переглядала обов'язкові тверді ціни на продовольчі товари. Восени 1915 р. за пропозицією Чернігівського губерньського комітету міські та земські установи організували закупівлю предметів першої необхідності для продажу їх населенню за доступними цінами.

Уповноваженим Міністерства землеробства по закупках хліба для армії та уповноваженим голови Особливої наради з продовольчої справи у Чернігівській губернії у грудні 1915 р. був призначений колишній голова Чернігівської губерньської земської управи, член Державної ради М. П. Савицький. Керована ним Губерньська продовольча нарада відіграла помітну роль у забезпеченні населення продовольством. Зокрема, на її засіданні 20 січня 1916 р. М. П. Савицький доповів про результати ревізії у Новгород-Сіверському повіті. Місцева преса повідомляла: «В Новгород-Северске, при наличности значительного количества соли, цена на нее поднялась до 2 рублей за пуд. По ходатайству уездной земской управы, поддержанному уполномоченным Н. П. Савицким, было разрешено произвести реквизицию запасов соли, в исполнение чего было реквизировано 4 вагона»⁵⁰.

27 січня 1916 р. Чернігівська міська дума порушила клопотання перед Особливою нарадою з продовольчої справи про надання місту для боротьби з дорожнечею позики у 100 000 руб.⁵¹ На засіданні Чернігівського надзвичайного повітового земського зібрання 21 січня 1916 р. голова губерньської земської управи О. О. Бакуринський повідомив, що «губерньской управой вносится в губерньское собрание доклад о снабжении населения губернии предметами первой необходимости, как-то: мукой, сахаром, солью и, быть может, керосином; роль губерньского земства в данном случае будет кредитно-посредническая»⁵². 8 березня 1916 р. Чернігівська губерньська продовольча нарада під головуванням заступника уповноваженого голови Особливої наради у губернії Є. І. Малявка розглянула клопотання Чернігівської губерньської земської управи про надання їй позики з державної скарбниці у 1,5 млн. руб. для організації постачання населенню продуктів першої необхідності через повітові земства і кооперативи. Незабаром Чернігівське відділення Державного банку повідомило, що губерньському земству дозволено взяти кредит «по специальному текущему счету под государственные процентные бумаги до 3 млн. руб.»⁵³.

Однак, незважаючи на зусилля органів міського і земського самоврядування, державних продовольчих органів, населення Чернігівської губернії вже влітку 1916 р. від-

чуло серйозну нестачу продовольства. «Черниговская земская неделя» у редакційній статті «К продовольственному вопросу» 26 серпня 1916 р. змушена була констатувати, що війна, відірвавши від станка та землі значну кількість робітників і селян, призвела до скорочення обсягів виробництва у багатьох галузях господарства. Зазначалося, що «если год тому назад шла речь о дороговизне продуктов, то теперь приходится говорить уже о недостатке некоторых необходимых продуктов. Не хватает сахара, мало мяса, а то немного, что попадает на рынок, распределяется далеко неравномерно – одному густо, а другому пусто». Вихід із цього складного становища, враховуючи досвід інших міст, редакція вбачала у запровадженні карткової системи на деякі продукти та розвитку споживчої кооперації, яка являє собою «самое верное прибежище от грабительства спекулянтов и роста дороговизны»⁵⁴.

Перша світова війна підірвала господарство Чернігівської губернії, що не могло не позначитися на рівні життя населення. Зменшення посівних площ та врожаїв сільсько-господарських культур, поголів'я худоби призвело до дефіциту продуктів харчування та високих цін на товари першої необхідності. У порівнянні з червнем 1914 р. у листопаді 1916 р. ціни у Чернігові суттєво зросли – на житнє борошно – у 2,5 рази, пшеничне борошно – у понад 3 рази, білий та чорний хліб – у 4 рази, гречану крупу – у понад 3 рази, картоплю – у 6 разів, свинє сало – у 6 разів, коров'яче масло – у 7 разів, цукор – у 2 рази, сіль – у понад 3 рази. У 5 разів подорожчали дрова, мило, взуття⁵⁵.

Починаючи з 19 лютого 1917 р. у Чернігові почала відчуватися нестача житнього хліба. Рундуки з хлібом щоденно оточувала маса покупців⁵⁶. У повітах Чернігівській губернії поширювалися епідемічні хвороби. Зокрема, 16 лютого у с. Неданчичі Чернігівського повіту було зафіксовано 30 випадків захворювання на скарлатину і 2 – на віспу⁵⁷.

Після повалення самодержавства розпорядженням голови Ради Міністрів князя Г. Є. Львова чернігівські губернатор барон Є.-П.-М. О. Гревениць і віце-губернатор Д. М. Матвеев 2 березня 1917 р. були змінені з посад. 6 березня того ж таки року до виконання обов'язків губернського комісара Тимчасового уряду приступив голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Бакуринський⁵⁸. У повітах владу перебрали голови повітових земських управ. 9 березня Чернігів відзначав перемогу Лютневої революції. У кафедральному Спасо-Преображенському соборі відбулося урочисте богослужіння, а потім на Соборній площі – парад військових частин, дислокованих у Чернігові, який приймав губернський комісар О. О. Бакуринський. В урочистостях загалом взяло участь близько 20 тис. чол.⁵⁹

Нова влада передала загальне керівництво продовольчим забезпеченням армії і населення спеціально створеній Продовольчій комісії і доручила губернським земським управам створити продовольчі комітети, до складу яких мали увійти представники земського і міського самоврядування, кооперативів, місцевих рад робітничих і солдатських депутатів (в разі їх створення), профспілок, селянських союзів тощо. Продовольча комісія пропонувала «не останавливая обычных закупок и получения хлеба по разверстке от всех владельцев, немедленно по получении этой телеграммы приступить к реквизиции хлеба у крупных земельных собственников и арендаторов всех сословий, имеющих запашку не менее 50 десятин, а также к реквизиции запаса хлеба у торговых предприятий и банков. Реквизиция должна производиться без понижения цены»⁶⁰.

Курс на демократичні перетворення, проголошений Тимчасовим урядом, амністія політичних в'язнів, надання виборчих прав жінкам вдихнули життя у політичні партії, які перебували на нелегальному становищі, призвели до появи численних політичних, громадських і професійних організацій.

У повітових центрах Чернігівської губернії замість царської адміністрації голови повітових земських управ почали створювати тимчасові виконавчі комітети, які діяли від імені Тимчасового уряду і були його виконавчими органами на місцях. Так, у Новозибкові вже 5 березня 1917 р. був обраний Тимчасовий виконавчий комітет у складі 21 особи, який очолив голова Новозибківської повітової земської управи С. І. Чарнолуський. Комітет роззброїв місцеву поліцію, створивши натомість міліцію, заарештував місцевого жандармського ротмістра, провів реквизицію хліба для потреб мешканців Новозибкова⁶¹. Виконавчі комітети створювалися також у волостях.

Водночас розпочалося створення Рад робітничих депутатів. Зокрема, на Шосткинському пороховому заводі 5 березня 1917 р. була обрана Рада робітничих депутатів

у складі 13 осіб – по 1 від кожної тисячі робітників, у тому числі 2 жінки⁶². У другій половині березня у Чернігові була обрана Рада робітничих депутатів у кількості 70 чоловік. Наприкінці березня – на початку квітня вона об'єдналася з Радою солдатських депутатів.

На початку березня 1917 р. сформувався Чернігівський міський комітет представників громадських організацій, який поставив собі за мету «всемерное содействие новому правительству в деле охраны спокойствия и порядка в населении и устранения продовольственных трудностей». До його складу увійшли 27 представників громадських, національних, профспілкових, кооперативних та інших організацій. Президія його складалася з 6 осіб на чолі з І. Л. Шрагом⁶³. На засіданні Комітету 8 березня було заслухано доповідь про організацію у Чернігові народної міліції. Оскільки це ж питання розглядала Чернігівська міська дума, було ухвалено обрати третину членів Комітету для участі у засіданнях думи з цього питання⁶⁴. На засіданні Чернігівської міської думи 8 і 9 березня був прийнятий проект, розроблений Комітетом і узгоджений у думі, про створення тимчасової міліції, якій з 10 березня були передані усі поліцейські установи зі службовцями. Начальником міліції був обраний гласний думи, лікар М. О. Лапін⁶⁵.

23 березня 1917 р. губернський комісар О. О. Бакуринський згідно з телеграмою голови Тимчасового уряду князя Г. Є. Львова скликав зібрання представників повітових виконавчих комітетів (155 осіб), на якому він оголосив, що у зв'язку зі складанням повноважень належить обрати губернського комісара і членів Губернського виконавчого комітету – вищого колегіального органу влади в регіоні. Наступного дня закритим балотуванням губернським комісаром був обраний колишній депутат 3-ї Державної думи Російської імперії М. А. Іскрицький (119 проти 32) та 50 членів Губернського виконавчого комітету. 25 березня його головою одностайно було обрано І. Л. Шрага⁶⁶.

7–9 квітня 1917 р. у Чернігові відбувся Губернський селянський з'їзд. Понад 400 делегатів від 14 повітів губернії з питання політичного устрою висловилися за демократичну федеративну республіку, із земельного питання – за скасування приватної власності на землю та конфіскацію удільних, монастирських та приватновласницьких земель і передачу їх тим, хто на землі працює. На з'їзді була також ухвалена постановка про організацію Чернігівського відділу Всеросійської селянської спілки та обрана його рада, яка згідно з рішенням з'їзду перебрала на себе обов'язки Чернігівської губернської ради селянських депутатів⁶⁷.

12 травня 1917 р. на своє засідання зібралася Чернігівське губернське земське зібрання, до якого у повному складі увійшов Губернський виконавчий комітет і представники від Губернської ради селянських депутатів⁶⁸. За цих умов голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Бакуринський заявив про відставку. Вибори її нового складу відбулися 18 травня. Головою управи заочно був обраний О. О. Свечин, членами В. Ф. Адаменко, В. І. Курочкин, М. П. Винников, М. М. Вериги, О. О. Барановський⁶⁹. 15 червня 1917 р. О. О. Свечин очолив Чернігівську губернську земську управу і керував нею до кінця 1918 р. Саме йому довелося запроваджувати в життя законодавство Тимчасового уряду, розпорядження Центральної Ради, а потім і гетьмана П. П. Скоропадського.

Активізувало свою діяльність і чернігівське жіноцтво, яке отримало рівні громадянські права з чоловіками. 18 червня 1917 р. в Єпархіальному будинку відбулися збори громадянок Чернігова з метою утворення Жіночого союзу⁷⁰. 22 червня на установчих зборах було затверджено Статут і тимчасове Правління з 7 осіб. До Жіночого союзу увійшли 70 громадянок⁷¹, а його головою було обрано З. В. Данилевич-Петусь. Чернігівський союз жінок ставив собі за мету виховання жінки як повноправної громадянки Вітчизни, залучення її до повноцінного громадсько-політичного, соціально-економічного та культурного життя. Значна увага приділялася освіті, боротьбі з проституцією, пияцтвом, охороні материнства, а також створенню кооперативів і майстерень⁷².

Як відомо, у Києві 4 березня 1917 р. постала Українська Центральна Рада, котра проголосила курс на автономію України у складі демократичної федеративної Росії. Ця подія ознаменувала початок Української національної революції та суттєво ускладнила ситуацію на фронті й у тилу. Як слушно зауважив Я. Й. Грицак, «між Першою світовою

війною і революцією в Україні тяжко провести вододіл», адже вони були безпосередньо пов'язані цілою низкою причинно-наслідкових зв'язків⁷³. У Чернігівській губернії одразу ж розгорнули діяльність українські політичні партії та громадські організації. Відновила роботу Чернігівська «Просвіта». 8–10 червня 1917 р. у Чернігові відбувся Український з'їзд, який ухвалив резолюції щодо автономії України та перетворення Росії у федеративну демократичну республіку, створення на Чернігівщині Українських рад – від сільських до губернської, скасування приватної власності на землю, націоналізацію землі та наділення нею хліборобів⁷⁴.

У Чернігові почали формуватися українські військові частини. Зокрема, відставний поручик В. А. Павленко звернувся до населення губернії із закликом вступати добровольцями до українського війська⁷⁵. Він сформував першу Чернігівську сотню охочих, яка 24 квітня 1917 р. пароплавом вирушила до Києва, а потім на фронт⁷⁶. Незабаром з вояків 13-го резервного полку на «Казарменном участке» був сформований Український полк.

Чернігівська міська дума стала центром політичного життя і своєчасно реагувала на політичні події в Росії та Україні. 25 червня 1917 р. вона ухвалила резолюцію на підтримку Центральної Ради, яка 10 червня проголосила своїм I Універсалом автономію України⁷⁷.

Разом з тим, пробуджені революцією народні маси стали деструктивним, руйнівним елементом щойно сформованої системи державного управління. Зокрема, 10–12 червня 1917 р. у Чернігові відбувся 2-й губернський селянський з'їзд. Поряд з вирішенням інших питань, з'їзд, на вимогу делегатів, запросив губернського комісара М. А. Іскрицького, який відповідав на їхні запитання. З'їзд ухвалив наступну резолюцію: «Отдавая справедливость всем хорошим качествам и личным достоинствам, как частного человека, губернского комиссара, – находит, однако, что в силу его политического прошлого, как октябриста, а также вследствие его имущественного положения, он совершенно не соответствует тем требованиям, какие в революционную эпоху могут быть предъявляемы к главе губернской администрации»⁷⁸. З'їзд заслухав товариша губернського комісара П. П. Савича про те, що «губернский комиссар в виду постановления Крестьянского съезда снимает с себя обязанности комиссара, но будет их нести до избрания нового губернского комиссара»⁷⁹.

10–11 серпня 1917 р. Чернігівський губернський виконавчий комітет за участю представників губернських продовольчого і земельного комітетів, губернських рад селянських, робітничих і солдатських депутатів та Української ради провів вибори губернського комісара та його заступників. Закритим балотуванням на посаду губернського комісара був обраний відомий український громадсько-політичний діяч та історик Д. І. Дорошенко, який з квітня по липень 1917 р. був комісаром Тимчасового уряду у справах Галичини й Буковини⁸⁰, а його заступниками – П. П. Савич і Р. А. Ганжа⁸¹.

Ситуацію в регіоні з кожним днем погіршувала нестача продовольства. У редакційній статті «Черниговской земской газеты» від 4 липня 1917 р. зазначалося: «Продовольственная разруха осложняется изо дня в день. Все наши корреспонденты в один голос говорят нам о голодной бездне, на краю которой мы стоим. Из южных уездов еще поступают жалобы на дороговизну; северные же о дороговизне уже не говорят. ... Мы страдаем от недостатка пшеничной муки, сахара, крупы... Кое-где назревает нечто вроде голодных бунтов. В Крелевецком уезде под влиянием агитации дезертиров население деревень отказывается дать хлеб из хлебозапасных магазинов. Положение критическое; хлеба для городов и голодающего населения не имеется»⁸².

Внаслідок нестачі у місті цукру, хліба й борошна Чернігівська міська управа з 1 липня 1917 р. взяла ці продукти на облік і ухвалила реалізовувати їх лише за картками. Оскільки пшеничного борошна у місті майже не залишилося, його відпускали тільки хворим за лікарняними рецептами. Міська управа взяла також на облік гас, дрова, вугілля, усі промислові товари і встановила на них тверді ціни. Водночас був узгоджений максимальний відсоток прибутку від продажу усіх товарів, причому на предмети першої необхідності він не мав перевищувати 30%⁸³. Прогнози на врожай 1917 р. були невтішними. За даними кореспондентів Чернігівського губернського земства, станом на 10 червня повсюдно в регіоні спостерігалися посуха і спека. У деяких місцевостях з ранньої весни не було жодного дощу. Передбачуваний урожай жита та вівса був нижче середнього, ячменю, квасолі та картоплі – середній⁸⁴.

Незважаючи на відчайдушні зусилля органів місцевої влади, продовольча криза в губернії загострювалася. З 15 липня 1917 р. у Чернігові було запроваджено продаж хліба за картками, що породило довгі черги біля магазинів⁸⁵. Однак і за картками місцева влада не могла забезпечити населення хлібом, внаслідок чого у Чернігові 1–2 серпня 1917 р. відбулися заворушення. Юрба, що складалася переважно з жінок, які декілька днів не могли купити хліба за картками, почала громити міський продовольчий комітет. Міліція та військові не змогли заспокоїти людей, приєдналися до них і почали робити труси на складах великих крамарів, звозячи хліб до міліції. Керівництво реквізицією взяла на себе Рада робітничих та солдатських депутатів. Наступного дня хліб за картками продавався в усіх крамницях. Загалом було реквізовано понад 3 500 пуд. хліба, а також чай, тютюн, масло. Чернігівський губернський продовольчий комітет звернувся до населення із закликом до спокою, сповіщаючи, що забезпечення міста хлібом він бере на себе, хлібні запаси у приватних крамарів у разі потреби будуть реквізовані⁸⁶.

У повітових центрах ситуація була не кращою. Зокрема, у Ніжині на початку жовтня декілька днів у крамницях не було хліба, оскільки місцеві селяни не довозили зерна до міста і перешкоджали його вивезенню з поміщицьких маєтків. Для реквізиції зерна у повіт були надіслані автомобілі з озброєними солдатами й офіцерами⁸⁷. З 1 листопада 1917 р. згідно з розпорядженням Тимчасового уряду у Чернігівській губернії було запроваджено державну монополію на продаж цукру⁸⁸.

Ситуацію у країні та Чернігівській губернії суттєво загострив розклад армії внаслідок її так званої «демократизації». Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів 1 березня 1917 р. видала Наказ № 1, згідно з яким солдати й матроси урівнювалися у правах з офіцерами, в усіх військових частинах обиралися солдатські комітети, у розпорядження і під контроль яких передавалася зброя, вводилася виборність командирів, дозволялася політична діяльність, заборонялося грубе поводження з нижніми чинами⁸⁹.

Як слушно зазначив А. О. Буравченков, «цим наказом були закладені підвалини нових принципів організації збройних сил, яких не практикувала жодна армія світу. Він передбачав організацію керівництва збройними силами на засадах самоврядування. «Демократизація» полягала в утворенні в армії громадських організацій – солдатських комітетів. Вони обиралися явочним порядком: ротні, батальйонні, полкові – на загальних зборах підрозділів і частин; бригадні, дивізійні, корпусні, армійські – на відповідних з'їздах. ... По суті, наказ руйнував основи армії – усталену систему статутних відносин, субординацію, єдиноначальність. Він спричинив і загальне падіння дисципліни – основної умови існування армії, значно обмежив повноваження командирів, фактично узаконив неповагу до начальників»⁹⁰.

Наслідки не змусили себе довго чекати. Заплановані на літо 1917 р. наступальні операції російської армії зазнали невдачі. Зокрема, 16 червня артилерія Південно-Західного фронту відкрила вогонь по позиціях австро-угорських військ. 18 червня ударні частини 11-ї та 7-ї армії розпочали наступ з метою здобуття Львова і зайняли першу лінію оборони противника. Найбільший успіх припав на долю 8-ї армії, яка 23 червня прорвала оборону противника на південь від Станіслава і 27 червня здобула Галич, а наступного дня – Калуш. Однак через брак боєздатних частин наступ припинився – війська відмовлялися виходити на позиції й мітингували. Skorиставшись цим, 6 липня німецьке командування завдало контрудару. Російські війська майже не чинили опору, знімалися з позицій і відходили у тил, дезертирство набуло величезних масштабів⁹¹. Наступ військ Південно-Західного фронту, незважаючи на його ретельну підготовку, закінчився невдачею. Російська армія відійшла до державного кордону за річку Збруч, залишивши частину Галичини й Буковини⁹².

Провал червневого 1917 р. наступу військ Південно-Західного фронту внаслідок небажання військових частин йти у наступ мав катастрофічні наслідки. Місцева преса почала регулярно публікувати повідомлення командирів полків про самовільне залишення місця служби вояками – уродженцями Чернігівської губернії і про те, що їхні сім'ї позбавляються державного пайка⁹³.

Потерпав від мобілізованих військових і губернський центр. У 1917 р. у казармах на так званому «Казарменном участке» розміщувалися частини 13-го запасного піхотного полку, 150-а піша Воронежська дружина, підрозділи кубанських козаків та інших частин

⁹⁴. Мобілізація тривала, а відправки на фронт не було. Станом на жовтень 1917 р. кількість військових у місті досягла понад 16 тис. на 40 тис. чол. місцевого населення. У Чернігові у цей час помітно зросла злочинність. Майже щодня відбувалися грабунки, гвалтування, напади. Місцеві жителі боялися виходити ввечері з дому. Власники дач на Подусівці подали позов до Військового відомства про відшкодування за зруйновані солдатами садиби, знищені та розкрадені майно і продукти, знівечені паркани ⁹⁵. Однак вплинути на цю масу військових місцева влада не могла. Губернський комісар Д. І. Дорошенко зазначав, що командування Київського військового округу намагалося вивести військо з Чернігова, але «воно тієї влади не послухалось» ⁹⁶. 18 жовтня 1917 р. Чернігівська міська дума ухвалила Положення про організацію охорони міста вночі. Однак становище погіршувалося. 22 жовтня близько 1000 солдат о 4-й годині дня розгромили і пограбували тютюнову крамницю Левітіна на Шосейній вулиці у центрі міста ⁹⁷.

Невтішні новини надходили з повітів про мародерство і грабунки, які здійснювали люди у військовій формі. Зокрема, громада с. Димера Остерського повіту звернулася до Центральної Ради з проханням вивести з їхнього села розквартированих солдатів, які грабують сіно, жито, гречку, птицю, крадуть телят тощо ⁹⁸. Потерпали від військових, які поверталися з фронту, вантажі, що перебували на залізницях. Зокрема, вночі на 28 вересня 1917 р. солдати, потяг яких зушнівся на залізничній станції Крути, пограбували вагони з мануфактурою, що стояли на запасних путях, а наступної ночі – потяг зі шкіряними товарами, тютюном та парфюмерією ⁹⁹.

Тим часом 25 жовтня 1917 р. більшовики повалили Тимчасовий уряд і захопили владу в Петрограді. Створивши уряд – Раду народних комісарів на чолі з В. І. Ленінінм, вони почали поширювати її на всі регіони колишньої Російської імперії. Українська Центральна Рада засудила більшовицький переворот і заявила, що не допустить подібних подій в Україні. Чернігівська міська дума на екстремному засіданні 31 жовтня ухвалила наступну резолюцію: «Черниговская городская дума решительно осуждает преступное восстание большевиков против революционного порядка – восстание, угрожающее созыву Учредительного собрания и ослабляющее фронт и призывает все живые государственные силы города Чернигова сплотиться вокруг нее и самым решительными мерами поддержать революционную власть в лице Временного Правительства, Совета республики и краевых органов этой власти – Центральной Рады и Генерального Секретариата» ¹⁰⁰.

18 листопада 1917 р. у Чернігові на Соборному майдані відбулися урочистості, пов'язані з проголошенням III Універсалу Української Центральної Ради. Відбулося урочисте богослужіння, губернський комісар Д. І. Дорошенко зачитав текст Універсалу, відбувся парад військ гарнізону ¹⁰¹. Таким чином, у Чернігівській губернії була встановлена влада Української Народної Республіки.

Наприкінці листопада 1917 р., згідно зі спогадами сучасника подій М. Янова, у Чернігові були створені 3-й Чернігівський козацький запасний полк на чолі з полковником В. Янченком та кіш Українського вільного козацтва ¹⁰², який згідно з наказом генерального секретаря у військових справах М. В. Порша від 18 грудня 1917 р. був підпорядкований начальнику місцевого гарнізону і мав боротися «з ворогами Української Народної Республіки» ¹⁰³.

У другій половині грудня 1917 р. становище Чернігівської губернії стало вкрай небезпечним. Більшовицькі загони загрожували зі сходу і півночі, а сил для оборони Чернігова майже не було, оскільки «Український батальйон таяв щодня як сніг, та на нього неможна було ніяк покластися». Діставши повідомлення про наступ з Городні більшовицького загону з кулеметами і гарматами, який вже захопив Седнів, губернський комісар Д. І. Дорошенко залишив місто і виїхав до Києва ¹⁰⁴.

Зазначимо, що більшовицьке командування розуміло важливість залізниць для загарбання України і починаючи з середини грудня 1917 р. намагалося оволодіти залізничним вузлом Бахмач. Однак українська залога Бахмача та залізничники зупинили просування більшовиків. Військове протистояння під Бахмачем М. Ковальчук слушно вважає «прологом першої українсько-радянської війни» ¹⁰⁵. У січні 1918 р. більшовицькі війська під командуванням М. Муравйова двома групами повели наступ на Київ через Чернігівську губернію залізницями Харків – Полтава – Київ та Курськ

– Бахмач – Київ. Оборона залізничних станцій Бахмач та Крути – героїчні сторінки в історії Визвольних змагань.

За спогадами М. Янова, чернігівські 3-й Козацький полк та кіш Українського вільного козацтва (декілька десятків вояків) отримали наказ вирушати на фронт під Бахмач¹⁰⁶. На станції Бахмач Чернігівський кіш Українського вільного козацтва у складі українських добровольчих формувань на початку січня 1918 р. чинив опір більшовикам, а потім був відправлений для захисту Ніжина та залізниці Крути–Чернігів, щоб перекрити їм шлях на Чернігів¹⁰⁷.

Українські війська не змогли втримати Бахмач і відступили до станції Крути. На допомогу їм з Києва прибуло підкріплення у складі чотирьох сотень Першої Української юнацької (юнкерської) школи ім. Б. Хмельницького (понад 400 курсантів та 20 старшин) та перша сотня новоствореного добровольчого Помічного Студентського куреня січових стрільців (до 130 осіб). Саме ці підрозділи та близько 80 добровольців з підрозділів місцевого Вільного козацтва, маючи на озброєнні 16 кулеметів та 1 гармату на залізничній платформі, 16 січня 1918 р. прийняли бій з переважаючими силами добре озброєних більшовицьких військ (понад 3 000 осіб). Впродовж дня вони мужньо відбивали атаки ворога, витративши увесь запас набоїв і, користуючись присмерком, відступили до своїх ешелонів. 27 студентів та гімназистів під час відступу потрапили у полон і наступного дня були розстріляні або замордовані. Згодом їх урочисто поховали на Аскольдовій могилі у Києві.

За різними джерелами українське військо втратило загалом від 300 до 400 вояків, але спромоглося затримати ворога на чотири дні, що дозволило Центральній Раді підготуватися до евакуації з Києва, укласти 27 січня 1918 р. Брестський мир і в такий спосіб зберегти молоду Українську державу¹⁰⁸.

Наприкінці 1917 р. чернігівські більшовики не мали достатніх сил, щоб захопити владу в Чернігові. Тому їх представниця С. І. Соколовська, яка очолювала Чернігівську міську раду робітничих і солдатських депутатів, звернулася за допомогою до Мінського революційного загону, який перебував у Гомелі. 19 січня 1918 р. підрозділ цього загону, що складався з робітників Замоскворіччя під командуванням лівого есера М. Порадіна (Порядіна) без бою захопив Чернігів¹⁰⁹. 3-й Український полк замість того, щоб обороняти місто від більшовиків, покинув напризволяще військові склади і розбігся¹¹⁰.

Більшовики наклали контрибуцію в розмірі 675 тис. крб. на організації, установи та приватних осіб, вилучили велику кількість товарів у місцевих крамницях, провели численні обшуки у громадян, які супроводжувалися крадіжками. Незважаючи на заборону вживання алкогольних напоїв, червоногвардійці провели ревізію на місцевому винному складі й постійно перебували на підпитку. Від їхніх рук загинули декілька місцевих мешканців¹¹¹. 28 січня більшовики оголосили в Чернігові військовий стан¹¹². За цих обставин голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Свечин виїхав до Києва і повернувся до Чернігова лише після відступу більшовиків¹¹³.

Тим часом делегація УНР на переговорах у Бресті-Литовському 27 січня 1918 р. підписала мирний договір з країнами Четвертого союзу без анексій та контрибуцій і звернулася до них за допомогою у війні з більшовицькою Росією. Армія УНР та німецькі війська розпочали звільнення України. Більшовицький загін М. Порадіна вночі з 15 на 16 лютого 1918 р. залишив Чернігів¹¹⁴. Місцева преса повідомляла: «Еще до ухода большевиков, отдельные организации унесли затворы от большевистских пушек, лишив таким образом большевиков артиллерии. Большевики двинулись на Седнев, но по дороге частью были разоружены и часть обоза отбита. В Седневе они оставили свои автомобили»¹¹⁵. Вночі з 16 на 17 лютого того ж таки року на приватній нараді гласних Чернігівської міської думи на «помощь президиуму управы были избраны гласные Н. П. Савицкий и А. В. Яковлев». У цьому зібранні брав участь і командир українського Переволоченського полку, який 17 лютого увійшов до міста¹¹⁶, полковник П. К. Бондаренко, якого призначили начальником гарнізону. Водночас у Чернігові був створений думський загін у складі 150 чоловік, який мав кулемети, захоплені у роззброєних більшовиків¹¹⁷. Цей загін чергував у місті і вдень, і вночі, забезпечуючи охорону правопорядку, і незабаром мав у своєму складі три сотні піхотинців, підрозділ кінноти, артилерійський взвод і команду кулеметників.

У зв'язку з відсутністю у Чернігівській губернії легітимної влади, призначеної

урядом УНР, 21 лютого в Чернігові відбулася нарада представників Губернської української ради, Губернської ради селянських депутатів, Губернської земської управи і Чернігівської міської управи, на якій губернським комісаром Чернігівської губернії тимчасово було обрано члена Української Центральної Ради І. Л. Шрага, а його помічниками у військових справах – командира Переволоченського полку полковника П. К. Бондаренка, у цивільних – В. Л. Модзалевського¹¹⁸. Командування німецького військового підрозділу, який на той час перебував у Городні, запропонувало свою військову допомогу, але міська дума відхилила цю пропозицію «ввиду полной безопасности Чернигова и сохраняемого в нем спокойствия и порядка»¹¹⁹. Невдовзі Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки призначило комісаром Чернігівської губернії І. В. Стаднюка¹²⁰.

На початку березня 1918 р. до Чернігова прибули частини Українського 3-го пішого імені Богуна полку Синьожупанної дивізії, сформованої з військовополонених українців, що перебували у таборах в Німеччині. Разом з ним прибув підрозділ німецької армії у складі 50 чол.¹²¹. Незабаром вся територія Чернігівської губернії була звільнена від більшовиків. До неї були приєднані Гомельський повіт Могильовської та Путивльський і Рильський повіти Курської губерній. Життя ненадовго певною мірою стабілізувалося, однак обстановка в губернії та місті залишалася складною.

Перша світова війна для України й Чернігівської губернії завершилася. Однак її населення чекали тяжкі випробування під час Визвольних змагань і чергової війни з радянською Росією.

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. С. 11–13.
2. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. Чернигов, 1916. С. 119.
3. Див.: Коваленко Ю. 175-й стрілецький Батурицький полк // Соборний майдан. 2010. №1 (37). С. 6; Єсюнін С. До історії 44-ї артилерійської бригади (1897–1914) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. К., 2013. Вип. 15 (18). С. 49–56; Календарь Черниговской губернии на 1914 год. Чернигов, 1914. С.112–114, 47–49, 248–249.
4. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали / [упорядники: О.Б.Коваленко, О.М.Потапенко, О.Я.Рахно]. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. Кн.1. С. 59–61.
5. Там само. С.65.
6. Сіментов Ю.Я., Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К.: Радянська школа, 1968. С. 134.
7. Журнали Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3–4 августа 1914 года. Чернигов, 1914. С.2–3.
8. Там само. С.6.
9. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [упор. О.П.Решет]. К.: Тов «Видавництво» «Кліо», 2013. С. 537.
10. Чрезвычайное губернское собрание Черниговского дворянства // Черниговская земская неделя. 1915. № 37. С. 8–9.
11. В тяжелые дни испытания (Участие епархии в помощи воинам и их семьям // Вера и жизнь. 1914. № 16. Август. С. 80–93.
12. М. Изготовление белья для военного госпиталя // Черниговская земская неделя. 1914. № 31. 1 августа. С. 3.
13. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали... С.173–174.
14. Пленные австрийцы в Чернигове // Черниговская земская неделя. 1914. № 35. 29 августа. С. 9.
15. Держархів Чернігівської області. Ф. 342. Оп.1. Спр.1863. Арк.23.
16. Гринь П.С. Ніжинське повітове земство в роки Першої світової війни // Сіверщина в історії України. – Глухів; Київ, 2017. Вип. 10. С. 343.
17. Черниговский епархиальный лазарет для больных и раненных воинов // Вера и жизнь. 1914. № 17–18. Август – сентябрь. С. 28–32.

18. Майборода Л. Благодійна допомога воїнам і цивільному населенню в роки Першої світової війни на Чернігівщині (за матеріалами місцевих газет) // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 127.
19. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914–1918) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Всесвітня історія – Луганськ, 2002. С. 8.
20. Там само. С. 8.
21. Журнали засідань Черниговского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1915 г., состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 г. (С приложением). – Чернигов, 1916. Приложения. Доклад № 104 а. С. 8.
22. Степаненко Г. В. Соціальне служіння православного духовенства українських єпархій // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / [упор. О.П.Реєнт]. К.: Тов «Видавництво» «Кліо», 2013. С. 569.
23. Курсы для подготовки сестер милосердия // Черниговская земская неделя. 1914. № 31. 1 августа. С. 5.
24. Экзамены в Красном Кресте // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 4.
25. Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку I світової війни (за матеріалами преси) // Сіверянський літопис. 2012. № 5–6. С.172.
26. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918). Харків: Харківська національна академія міського господарства, 2010. С. 119.
27. Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская неделя. 1915. № 9. С. 4–6.
28. Черниговский губернский комитет по оказанию помощи пострадавшим от войны // Черниговская земская неделя. 1915. № 22. С. 6.
29. Реєнт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 7. С. 28.
30. Цит. за: Жванко Л.М. Назв. праця. С. 35–36.
31. Черниговское Х городское попечительство о беженцах // Черниговская земская неделя. 1915. № 37. С. 4–6.
32. Чернігівська губернія у роки Першої світової війни: Документи і матеріали... С. 223–226.
33. Жванко Л.М. Назв. праця. С. 41, 62.
34. Отдел Всероссийского общества попечения о беженцах // Черниговская земская неделя. 1916. № 51. С. 8–9.
35. По Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1915. № 34. 21 августа. С. 6; По Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1915. № 35. 28 августа. С. 4.
36. Черниговская городская дума // Черниговская земская неделя. 1916. № 35. 26 августа. С. 3.
37. Первая гимназия в селе Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1916. № 34. 19 августа. С. 5.
38. Новые гимназии в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 61. 11 августа. С. 3.
39. К беженцам // Черниговская земская газета. 1917. № 59. 4 августа. С. 3.
40. Черниговский комитет по оказанию помощи нашим военнопленным // Черниговская земская газета. 1917. № 48. 27 июня. С. 4.
41. Помощь военнопленным // Черниговская земская газета. 1917. № 72. 19 сентября. С. 2.
42. Безугла О.О. Назв. праця. С. 72.
43. Курсы десятников земельных улучшений для увечных воинов // Черниговская земская газета. 1917. № 9. 31 января. С. 15–16.
44. Курсы для увечных воинов // Черниговская земская неделя. 1916. № 47. 18 ноября. С. 4.
45. Хворостанский М. Помощь увечным // Черниговская земская неделя. 1916. № 48. 25 ноября. С. 13–14.

46. Заседание Временного Черниговского губернского комитета помощи военнo-увечным (1-го сентября 1917 г.) // Черниговская земская газета. 1917. № 69. 8 сентября. С. 5–6.
47. Петровська Ю.М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2010. С. 166–167.
48. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. С. 222
49. К вопросу о дороговизне // Черниговская земская неделя. 1915. № 49. С. 9–10.
50. Губернское продовольственное совещание // Черниговская земская неделя. 1916. № 4. 22 января. С. 9.
51. Киселевич Ф. Черниговская городская дума // Черниговская земская неделя. 1916. № 6. 5 февраля. С. 1.
52. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание // Черниговская земская неделя. 1916. № 5. 29 января. С. 4–5.
53. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. 1916. № 13. 25 марта. С. 4.
54. К продовольственному вопросу // Черниговская земская неделя. 1916. № 35. 26 августа. С. 1.
55. Сравнительная таблица цен на главные предметы в мае, июне и июле 1914 и 1915 гг., в январе и ноябре 1916 года // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 11–12 декабря 1916 года (С приложениями). Чернигов, 1917. Приложения. С. 11.
56. Недостаток печеного хлеба // Черниговская земская газета. 1917. № 17. 28 февраля. С. 4.
57. Эпидемия оспы и скарлатины // Черниговская земская газета. 1917. № 17. 28 февраля. С. 4.
59. Смена местной администрации // Черниговская земская газета. 1917. № 20. 9 марта. С. 10.
59. Киселевич Ф. Торжество из торжеств // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 6.
60. Приказ об образовании местных продовольственных комитетов // Черниговская земская газета. 1917. № 20. 9 марта. С. 9–10.
61. В Новозыбкове // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 7.
62. Корниенко И. В Шостке Глуховского уезда // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 8–9.
63. Комитет представителей общественных организаций // Черниговская земская газета. 1917. № 20. 9 марта. С. 10.
64. Черниговский комитет общественных организаций // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 3–4.
65. Черниговская городская дума // Черниговская земская газета. 1917. № 21. 13 марта. С. 4–5.
66. Губернский исполнительный комитет // Черниговская земская газета. 1917. № 25. 28 марта. С. 4–5.
67. Крестьянский съезд // Черниговская земская газета. 1917. № 29. 11 апреля. С. 3.
68. По Черниговской губернии // Черниговская земская газета. 1917. № 35–36. 2–16 мая. С. 4.
69. Выборы губернской земской управы // Черниговская земская газета. 1917. № 38. 23 мая. С. 4.
70. Союз женщин в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 47. 23 июня. С. 4.
71. Женский союз в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 5.
72. Черниговский союз женщин // Черниговская земская газета. 1917. № 51. 7 июля. С. 3.
73. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К., 2000. С. 103–105.

74. Український з'їзд у Чернігові 8–10 червня // Черниговская земская газета. 1917. № 44. 18 июня. С. 4–5.
75. Павленко В. Відозва до мешканців м. Чернігова і його околиць // Черниговская земская газета. 1917. № 29. 11 апреля. С. 11–12.
76. Чернігівська сотня охочих // Черниговская земская газета. 1917. № 34. 28 апреля. С. 3.
77. Резолюция Черниговской городской думы об Универсале // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 5.
78. Второй губернский крестьянский съезд // Черниговская земская газета. 1917. № 48. 27 июня. С. 6.
79. Там само. С. 7.
80. По России // Черниговская земская газета. 1917. № 30. 14 апреля. С. 11.
81. Выборы губернского комиссара и его помощников // Черниговская земская газета. 1917. № 63. 18 августа. С. 2–3.
82. 4 июля // Черниговская земская газета. 1917. № 50. 4 июля. С. 2.
83. Твердые цены в Чернигове // Черниговская земская газета. 1917. № 50. 4 июля. С. 4.
84. Ш. Н. Состояние посевов и трав к 10 июня 1917 г. (По данным постоянных корреспондентов Черниговского земства, продовольственных и исполнительных волостных комитетов) // Черниговская земская газета. 1917. № 49. 30 июня. С. 6–7.
85. Недостаток хлеба // Черниговская земская газета. 1917. № 58. 1 августа. С. 3.
86. Н. Хлібний кризис у Чернігові // Черниговская земская газета. 1917. № 60. 8 августа. С. 9–10.
87. Недостаток хлеба // Черниговская земская газета. 1917. № 77. С. 3.
88. Сахарная монополия // Черниговская земская газета. 1917. № 84–85. С. 5.
89. Приказ № 1, 1 марта 1917 года. Петроградский совет рабочих и солдатских депутатов. 1 с.
90. Буравченков А. О. Офіцерський корпус російської армії в роки Першої світової війни. К. : «Аквілон-Плюс», 2011. С.120–121.
91. История Первой мировой войны 1914–1918. В 2 т. М.: Наука, 1975. Т. 2. С. 314–315
92. Жилин А. П. Последнее наступление (июнь 1917 г.). М.: Наука, 1983. С. 76.
93. Розыск самовольно отлучившихся // Черниговская земская газета. 1917. № 52. 11 июля. С. 4.
94. Блакитний М.М. «Казарменный участок»: до історії забудови Чернігова (друга половина XIX – поч. XX ст. // Сіверщина в історії України. К.; Глухів, 2015. Вип. 8. С. 218.
95. Н. Г. Чернигов // Черниговская земская газета. 1917. №79. 13 октября. С. 5.
96. З'їзд комісарів автономної України // Черниговская земская газета. 1917. № 84–85. 3 ноября. С. 7–8.
97. Разгром магазина // Черниговская земская газета. 1917. № 84–85. С. 5.
98. Мародеры // Черниговская земская газета. 1917. № 76. С. 2.
99. С. Круты // Черниговская земская газета. 1917. № 79. 13 октября. С. 4.
100. Городская дума // Черниговская земская газета. 1917. № 86–87. 10 ноября. С. 7.
101. Урочисте проголошення Універсалу Центральної Ради // Черниговская земская газета. 1917. № 92–93. С. 4.
102. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво (Чикаго (США). 1973. Ч. 1 (23). С. 15–20.
103. Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / [упоряд. Я.Гаврилюк]. К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. С. 48–49.
104. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920); 2-е вид. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 213.
105. Див.: Ковальчук М. Пролог першої українсько-радянської війни: наступ 1-го Мінського революційного загону на Бахмач (грудень 1917 р.) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Н.І.Миронець. К., 2013. С. 89–99.
106. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво (Чикаго (США). 1973. Ч. 1 (23). С.19.

107. Янов М. Кіш УВК в Чернігові // Українське козацтво (Чикаго (США). 1973. Ч. 2 (24). С. 28–29.
108. Див.: Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / [упоряд. Я.Гаврилук]. К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с.
109. Бойко В. Перше пришествя: Встановлення більшовицької влади в Чернігові // Чернігівщина incognita. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. С. 97; Большевики // Черниговская земская газета. 1918. № 7–8. 26 января. С. 2.
110. От главного штаба губернского коменданта Черниговщины // Черниговская земская газета. 1918. № 21–22. 16 (29) марта. С. 7.
111. Ростальний В. Закривавлене Придесення 1918–1919 рр. // Сіверянський літопис. 1995. №2. С. 11.
112. Арест членов губернской земской управы // Черниговская земская газета. 1918. № 9–10. 2 января. С. 3.
113. Болезнь председателя губернской земской управы // Черниговская земская газета. 1918. № 13–14. 16 февраля (1 марта). С. 1; Возвращение председателя губернской управы // Черниговская земская газета. 1918. № 21–22. 16 (29 марта). С. 3.
114. Выезд большевиков из Чернигова // Черниговская земская газета. 1918. № 15–16. 23 февраля (8 марта). С. 3.
115. К уходу большевиков из Чернигова // Черниговский край. 1918. №19 (84). 6 марта (21 февраля). С.2.
116. Занятие Чернигова украинским войском // Черниговская земская газета. 1918. № 15–16. 23 февраля (8 марта). С. 3.
117. Заседание городской Думы // Черниговский край. 1918. №21 (86). 8 марта (23 февраля). С.4.
118. Выборы губернского комисара // Черниговская земская газета. 1918. № 15–16. 23 февраля (8 марта). С. 3.
119. Помощь немцев Чернигову // Черниговский край. 1918. №23 (88). 10 марта (25 февраля). С. 3.
120. Губернский комиссар // Черниговский край. 1918. № 28 (93). 20 (7) марта. С. 3.
121. Прибытие украинского полка // Черниговская земская газета. 1918. – № 23–24. 23 марта (3 апреля). С. 3.

Александр Коваленко, Александр Рахно

Черниговщина в годы Первой мировой войны

Статья посвящена анализу событий на территории Черниговской губернии во время Первой мировой войны 1914–1918 гг. Рассматриваются проблемы формирования воинских частей и ополчения, формы участия властных структур, органов местного самоуправления и населения губернии в деле помощи фронту, семьям мобилизованных, раненым и больным воинам, беженцам, решении продовольственной проблемы.

Ключові слова: Черниговщина, Первая мировая война, земство, лазарет, беженцы, продовольственная проблема, Февральская революция, Центральная Рада.

Oleksander Kovalenko, Oleksander Rakhno

Chernihiv region at the First World War

The paper is devoted to the analysis of events on the territory of Chernihiv province during the First World War 1914-1918. Under analyses are the problems of formation of military units and militias, forms of participation of policy-making structures, self-governing institutions and inhabitants of the province in assistance to the front, families of mobilized, wounded and ill warriors, solving food problem.

Key words: Chernihiv region, First World War, zemstvo, infirmary, refugees, food problem, February revolution, Central Rada.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

В. М. Половець. Визначні постаті Чернігівщини. – Чернігів: Просвіта. – 268 с.

У монографії доктора історичних наук, професора В. Половця подано 20 наукових нарисів про визначних діячів Чернігівщини, які походили з давніх козацько-старшинських родів, причому предки кожного з них брали активну участь у визвольних змаганнях під проводом українських гетьманів. При підготовці даного видання автор виходив з того, що створення наукових біографій є важливим розділом біографістики – спеціальної історичної дисципліни, галузі історичної науки, якій в сучасних умовах надається важливе значення. Достатньо зазначити, що на терені нашої країни історико-біографічні традиції були започатковані ще в XI ст. Так, Нестор літописець створив історичні портрети давньоруських князів у «Повісті временних літ» та житті Бориса і Гліба. Ця традиція набула подальшого розвитку в історичній науці XIX – XX ст. у працях Бантиш-Каменського «Словарь достопамятных людей русской земли», М. Костомарова у багаторічній праці «Історія в життєписанні її головних діячів», а також у В. Антоновича, М. Грушевського, сучасних істориків П. Толочка, В. Смоля, В. Степанкова, Р. Пирога та ін.

Кращі традиції української історичної біографістики розвинені в дослідженнях М. Котляра «Полководці Давньої Русі», В. Верстюка й Т. Осташка «Діячі Української Центральної Ради», колективних працях – «Історія України в особах. XIX – XX ст.», «Генералітет українських визвольних змагань», «Полководці Війська Запорізького», «Герої та знаменитості в українській культурі». Вченими України розгорнута активна робота по створенню «Національного біографічного словника». Біографічна тематика стала провідною на сторінках «Історичного календаря» та історичних журналів, у тому числі й «Сіверянського літописа».

У зв'язку з важливістю зазначеної проблеми при Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського створено інститут біографічних досліджень, який видає збірник наукових праць «Українська біографістика». На сторінках цього видання висвітлюються наукові погляди на біографічні знання та біографічну творчість, дослідницьку й біографічно-інформаційну діяльність. Особлива увага звертається на історико-біографічну термінологію, складання біографій та видів біографічної продукції, розширення структури довідково-інформаційних можливостей та розвиток словниково-енциклопедичної справи.

У контексті зазначеного монографія професора В. Половця, присвячена визначним постатям Чернігівщини, козацького походження, носить не тільки регіональний характер, але й має розгалужені міждисциплінарні зв'язки з історичною генеалогією, мемуаристикою, бібліографією, просопографією, що досліджує особистість в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням. У кожному нарисі є те особливе, що визначило належність тієї чи іншої постаті до даної монографії.

Так, перший нарис про Олександра Андрійовича Безбородька важливий для нас не тільки тим, що на його кошти побудовано приміщення Ніжинського ліцею вищих наук, що він був визначним дипломатом і державним діячем, талановитим політиком і письменником, але й особистістю, яка доклала немалих зусиль для розвитку вітчизняної науки і культури. На основі дослідження його епістолярної спадщини автор монографії робить припущення, що саме Олександр Андрійович був автором «Історії Русів», про що той писав у листі до батька, опублікованому в часописі «Киевская старина» № 5 за 1899 р. (у зв'язку зі сторіччям з дня смерті О. П. Безбородька). Не випадково рукопис цієї праці вперше було знайдено в бібліотеці племінниці

Олександра Андрійовича, яка проживала у Стародубському повіті на Чернігівщині. Враховуючи письменницький дар О. А. Безбородька, гострий розум і організаторський талант, можна припустити, що саме він, виконуючи свою обіцянку в листі до батька, в умовах жорстокої конспірації царського режиму, міг таємно підготувати текст цього визначного твору, сміливо підписавши його іменем Григорія Кониського, архієпископа Білоруського.

Заслугою на увагу читачів малодосліджена особистість Павла Павловича Білецького-Носенка. Отримавши престижну вищу військову освіту, він, виходець з давнього козацько-старшинського роду, мав блискучу кар'єру воєначальника в умовах другої половини XVIII і першої половини XIX ст., волею матері був змушений повернутися в Прилуки і розпочати новий життєвий шлях, до якого не був готовий. Утім, унаслідок високої самореалізації і самовиховання зумів у складних економічних умовах побудувати маєток, посадити сад, створити сім'ю, розпочати ґрунтовну педагогічну і наукову діяльність, зайнятися літературною творчістю і громадською роботою. У своїх творах П. П. Білецький-Носенко відстоював національне забарвлення і співчуття до долі українського народу, його мови, усної народної творчості, народного гумору, напруженості і природного розвитку літературних сюжетів.

Серед визначних постатей Чернігівщини виділяється рід Тарновських, який поданий у монографії трьома поколіннями. Династія качанівських благодійників представлена: Григорієм Степановичем Тарновським, чиновником з особливих доручень Міністерства внутрішніх справ, статським, а згодом титулярним радником, камер-юнкером імператорського двору; Василем Васильовичем Тарновським (старшим), етнографом, істориком права, громадським діячем та Василем Васильовичем Тарновським (молодшим), громадським і культурним діячем, аматором української старовини, меценатом. Три покоління поміщиків Тарновських володіли Качанівкою (нині державний історико-культурний заповідник) з 1824 по 1897 рр. Найяскравішою постаттю серед трьох поколінь був Василь Васильович (молодший). Тільки йому ми зобов'язані тим, що в Чернігові є чудові колекції українських старожитностей, а в Україні – Національний музей Тараса Шевченка. Сам Василь Васильович перетворив Качанівку в справжню архітектурно-художню перлину, створив чудовий пейзажний парк, витрачаючи всі кошти на колекції і меценатство.

Чільне місце серед чернігівських особистостей займав Федір Андрійович Лизогуб, український громадський і державний діяч. Він, як відомо, також походив зі старовинного козацько-старшинського роду Лизогубів. Досліджуючи життєвий шлях Федора Андрійовича, автор монографії стверджує, що його постать державного і громадського діяча займала почесне місце не тільки в утворенні і діяльності Української держави, а й як і весь рід Лизогубів, він залишив помітне місце в історії українського суспільства. Особливі організаторські здібності Федора Андрійовича проявилися на посаді голови Полтавської губернської земської управи. З утворенням Української Центральної Ради він працював у Генеральному Секретаріаті УНР. Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського робить Ф. Лизогуба одним з провідних керівників Української держави. Більшовицький переворот у Санкт-Петербурзі та внутрішня обстановка в Україні змусила Ф. Лизогуба залишити Київ і назавжди відбутися в еміграцію, де він і скінчив свій земний путь.

Про належність Олександра Михайловича Марковича до визначних постатей українсько-старшинської еліти, зазначається в монографії, свідчить його історико-літературна спадщина. Внук Лубенського полковника, генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича, який упродовж п'ятдесяти років вів щоденник про козацьке життя в Лівобережній Україні, записи в якому становлять десять томів. Частина цих мемуарів видав Олександр Михайлович, назвавши їх «Щоденні записи генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича». Про це видання О. Лазаревський зазначав, що якби внук свою літературну діяльність обмежив лише опублікованим «Щоденником», то вже за це його ім'я не буде забуто в українській історіографії. Основною працею О. Марковича, присвяченою історії дворянства, побуту та етнографічним особливостям України, що носить описовий характер і являє собою цінність

завдяки використаному в ній фактичному матеріалу є «Історичні і статистичні записи про дворянський стан і дворянські маєтності Чернігівської губернії». Ця праця була опублікована друкарнею Чернігівського губернського правління в 1894 р. Під час підготовки проекту селянської реформи Олександр Михайлович увійшов до Чернігівського губернського комітету по поліпшенню устрою побуту поміщицьких селян. У комітеті він був представником опозиції до консервативної більшості, яку очолювали Г. Галаган і В. Тарновський. Після видання Положень і Маніфесту 19 лютого 1861 р. О. Маркович звільнив своїх селян на вигідних для них умовах. За своїми переконаннями він був представником дворянства, яке переживало період боротьби між старими кріпосницькими відносинами і новими капіталістичними, що народжувалися.

До визначних постатей Чернігівщини автор відносить і Пилипа Семеновича Морачевського, педагога, поета, перекладача, поліглота. Народився він у сім'ї секретаря Чернігівського губернського правління, успішно закінчив Чернігівську гімназію і математичне відділення Харківського університету. Змалку захопившись складанням віршів, П. Морачевський в університеті сформувався як молодий поет. Після закінчення університету Пилип Семенович працює в повітовому училищі та Луцькій чоловічій гімназії, а згодом викладачем та інспектором Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. З 1849 р. і до виходу у відставку П. Морачевський працює на посаді інспектора Ніжинського ліцею вищих наук. Усі свої вірші, як і поему «Чумаки», він писав українською мовою. Під час перебування в Ніжині П. Морачевський працює над словником української мови, перекладом українською мовою Нового Заповіту, спочатку Євангелії від Матвія та Іоанна, а після виходу у відставку, після 1859 р. – Євангелії від Марка та Луки. Втім, обставини в умовах царського режиму склалися так, що український переклад Святого Письма П. Морачевського був здійснений і використовувався в церковних відправах лише за часів Української Центральної Ради. Переклади Євангелії П. Морачевського були перевидані у Канаді (1948) та США (1966) і досі там використовуються під час богослужінь. За словами відомого українського мислителя і духовного лідера І. Огієнка, Пилип Морачевський був такою світлою постаттю, великим подвижником, людиною, яка заклала один з найвагоміших наріжних каменів у розвиток української літературної мови і культури.

Таким чином, ми зупинилися лише на короткому огляді окремих видатних постатей Чернігівщини, про які мова йде в монографії професора В. Половця, але, на нашу думку, вже цього достатньо, щоб зробити узагальнюючий висновок про важливу роль кожного з визначних діячів у суспільно-політичному житті регіону. Як бачимо, біографії їх різні, але, володіючи унікальними рисами характеру, життєвим досвідом і суспільними досягненнями, вони удостоїлися честі бути вписаними в історію, завдяки чому згадуються через століття.

Разом з тим є потреба зробити наступні зауваження і пропозиції. По-перше, монографія професора В. Половця переобтяжена історичними персоналіями (для однієї книги 20 біографій історичних постатей – це багато). По-друге, структура монографії. При такій кількості біографій історичних діячів їх слід розділити на дві групи – політичні, державні і громадські постаті та представники літератури і мистецтва. По-третє, залучені джерела свідчать про те, що автор монографії нерідко захоплюється висвітленням другорядних питань, які суттєво не впливають на результати дослідження. В цілому ж, на наш погляд, треба подякувати авторові і всім причетним до виходу цієї книги за важливий крок в дослідженні визначеної проблеми.

Дмитро ГАПОНЕНКО

Талалаївський край: Художньо-публіцистичне видання / В. Ткачов (керівн. автор. кол.) та ін. – Талалаївка, 2016. – 310 с.: іл.

Бібліотека Чернігівського краєзнавства нещодавно поповнилося книгою про один з найвіддаленіших районів області, розташований на південному сході, Талалаївщину. Збірник створений зусиллями членів районної громадської організації – літературно-мистецького об'єднання «Олава», виданий у Талалаївці. Після сюжетів у чернігівському томі «Історії міст і сіл Української РСР» це, здається, перше подібне видання. Потреба в оновленні інформативної бази, осмисленні нових явищ і процесів назріла давно. Певною мірою її задовольняли публікації в районній газеті, на шпальтах якої охоче друкували нариси з краєзнавчої тематики, матеріали часопису «Вітряк», що його видавали члени Прилуцького відділення Чернігівського земляцтва у Києві, блискуча есеїстика Петра Ротача. Проте узагальнюючою працею талалаївці тривалий час похвалитися не могли. Що дана книга на часі, це чи не найкраще демонструє список установ, організацій, підприємств, котрі своїми коштами долучилися до її появи. Серед них і приватні підприємці, фермери, небайдужі до історії свого рідного краю. Ці люди вчинили мудро, адже їхні діти та онуки насамперед будуть використовувати матеріали книги на уроках з історії рідного краю, вчитися любити рідну землю та її людей. Краєзнавчої літератури ніколи не буває занадто багато, швидше навпаки – постійно бракує. Видатний український краєзнавець, неперевершений знавець талалаївських старожитностей Петро Ротач свого часу сформулював кредо тих, хто наважується доторкнутися до минулого своєї малої батьківщини: «Місія краєзнавства – брати участь у наведенні зруйнованих містків між минулим і сучасним. Дерево в рості в грунт, звідки бере соки. Так і людина «закорінена» в минуле. Крона дерева тягнеться до неба, вона купається в повітрі і сонці. Небо людської духовності – у вічному, небуденному. З духовних надбань минулого виростає дерево духу, без якого людина не може жити як людина»¹.

Праці, подібні рецензованій, знаходять відгук у душах насамперед уродженців та мешканців того краю, якому присвячені. З іншого боку, вважається, що й писати їх повинні ті, хто постійно живуть у його містах, містечках, селах, а не бувають там наїздом чи принагідно. Якщо навіть результат зусиль місцевих краєзнавців і втрачає дещо в академічності, то останнє цілком компенсується достовірністю, увагою до деталей, знанням подробиць, котрі може знати й належним чином оцінити тільки місцева людина, а відтак приваблює читачів багатством фактичного матеріалу, щирістю й неприхованою закоханістю у рідне село.

У даній книзі чимало уваги приділено й відведено місця природі Талалаївщини, особливо її річкам та ставкам. Тому, мабуть, буде доречним порівняти нариси, що складають рецензоване видання, з тими джерельцями і струмками, з яких утворюється велика ріка вітчизняної історії. Власне, й назва літературно-мистецького об'єднання, члени якого виступили ініціаторами проекту, дає підстави до подібного порівняння. Олава – крихітна річечка, про яку за межами району, мабуть, ніхто й не чув. Але ж історію Талалаївки писали люди, які народилися або, принаймні, десятиріччями живуть у містечку. Для них її назва символізує рідний край.

Хто ж винен, що Талалаївка, заснована як пристанційне селище у другій половині 70-х років XIX ст., не може похвалитися старожитностями, якимись епохальними подіями, значним промисловим розвитком. Однак й тут живуть люди, котрі люблять своє невелике містечко (селище міського типу), хочуть пишатися ним, прагнуть, щоб не щезла пам'ять про тих мешканців селища, хто свого часу працював на залізниці, цегельному заводі чи Талалаївській нафтогазрозвідці, щоб не загубилися їхні імена.

Оскільки історію райцентру створювали вчителі та журналісти, то в центрі їхньої уваги й усього нарису опинилися сюжети про Талалаївську середню школу, редакцію районної газети та районної лікарні. Особливо ретельно виписана історія

побудови нової школи (1986–1987 рр.). Йдеться не лише про велику кількість фактів, на перший погляд, несуттєвих подробиць, які, однак, демонструють, що процес спорудження нового приміщення школи постійно перебував у полі зору талалаївців і трактувався як подія виняткової ваги. Причому йшлося й про цілком конкретну матеріальну допомогу або участь у будівництві. Автори талалаївського блоку підкреслили: «Будова, особливо в літні місяці, перетворилась у справді народну. Бували дні, коли на роботах працювало до 600 чоловік» [С. 25] *. Багато цікавої інформації можна вилучити й зі значно стисліших нарисів із історії та сьогодення редакції районної газети та районної друкарні. Про останню сказано, що це «сьогодні – єдине в районі промислове підприємство» [С. 31].

Наступний розділ складається із нарисів про власне Талалаївський район. Крім географічної, соціально-економічної й культурологічної інформації, у ньому привертає увагу значний за обсягом і цікаво, зі знанням справи написаний, сюжет про досягнення талалаївських спортсменів [С. 71–77]. Несподіваної актуальності набувають рядки про давні дружні контакти жителів Талалаївського району з Зугдідським районом Грузії. Навіть якщо це побратимство й розпочалося у 1938 р. згідно з рознарядкою ЦК ВКП(б), то з роками воно набуло вигляду дружніх, взаємовигідних зв'язків.

Далі йдуть нариси про окремі села Талалаївського району – всього 16. Це розлогі або стислі повідомлення з історичного минулого та нинішнього становища сіл – Березівки, Болотниці, Грабщини, Грицівки, Довгалівки, Красного Колядина, Корінецького, Липового, Понір, Поповички, Рябух, Старої Талалаївки (Сильченкового), Слобідки, Українського (історична Ярошівка), Харкового, Чернецького, Юрківців. Сам цей перелік демонструє питомо українські назви, що прийшли з сивої давнини, закарбували імена перших поселенців, власників маєтків тощо. На жаль, демографічна ситуація у цих селах нині не найкраща, багато шкіл закрилися через брак учнів, відтак і число вчителів відчутно зменшилося. Очевидно, ця обставина вплинула на рівень краєзнавчих зацікавлень і позначилася на якості нарисів. Одні з них засвідчують глибоку обізнаність авторів з місцевим матеріалом, демонструють бажання розповісти якомога більше про історію села. Особливо привабливо в цьому плані виглядають липівські сюжети [С. 176–201], які при певному розширенні та доопрацюванні цілком могли б претендувати на те, щоб бути виданими окремою книжкою. Автор історії старовинного села розпочинає з легенди про його назву, показує унікальність археологічних артефактів, послідовно відтворює значущі віхи й зосереджує значну увагу на історії роду Якубовичів, створюючи цікавий образ декабриста Олександра Якубовича. У нарисі привабливо інтерес до природи цього куточка української землі. Зокрема, автор з любов'ю описує знамениті липівські ставки. Приблизно в такому ж дусі витримано й сюжет про центр Рябухинської сільської ради [С. 214–231]. Село згадується у літописах першої половини XVII ст., його історія непогано забезпечена джерелами. Зрештою варто відзначити, що це єдиний нарис, наприкінці якого чітко зазначені упорядники-автори, використані джерела. Якби цього принципу послідовно дотримувалися, то книга дуже б виграла. Автори інших сюжетів обмежуються зазвичай констатацією фактів і то переважно взятих з XX століття. Проте в будь-якому разі відбувається систематизація інформації, чіткіше окреслюються обриси соціально-економічного та культурного життя кожного села, а разом з тим виразніше вимальовується й профіль цілого краю.

У стислій передмові до книги члени авторського колективу зазначили: «Ми будемо вдячні читачам, які внесуть свої пропозиції і доповнення до книги і, можливо, прийде час випустити в світ нове, доповнене видання «Талалаївського краю». Автор цих рядків теж щиро сподівається, що перевидання/продовження книги незабаром з'явиться, що воно охопить маловисвітлені сторінки історії та сьогодення Талалаївщини. У покажчику опублікованих праць незабутнього П. Ротача, котрий на шпальтах районної газети «Колгоспник Талалаївщини» почав друкуватися з 1957 р. і продовжував до кінця свого життя, зафіксовано майже 240 різножанрових публікацій у районній газеті². Здається, ні один район нашої області не може похвалитися такою

* Тут і далі поклики на рецензоване видання.

відданістю письменника, літературознавця, публіциста, краєзнавця своїй малій батьківщині. Переважна більшість цих публікацій так чи інакше стосується історії та культури рідного краю. Полтавці віддали належне пам'яті цієї знакової постаті всеукраїнського масштабу. У талалаївців можливості та й літературні сили значно скромніші, однак у наступному виданні книги варто буде подумати про створення історико-біографічних нарисів, тим більше, що й сам П. Ротач закликав своїх земляків до цього. Він писав з нагоди 150-річчя від дня народження Василя Горленка, яке відзначалося у Талалаївці: «Але ось з'явилась надія на відродження пам'яті – її породжує цьогорічний ювілей на Талалаївщині. Слідом за пошануванням Горленка прийде пошанування інших відомих уродженців нашого краю: Ганни Затиркевич-Карпинської, Івана Кавалерідзе, Олександра Губаря, Григорія Вишневого... І не тільки відомих, видатних, але й багато інших скромних талановитих людей Талалаївщини, кобзарів, вишивальниць, художників... Відновлюймо стежки пам'яті до наших культурних святинь»³.

Ще один сюжет, уже із сьогодення. У рецензованому виданні хоча й стисло, але йдеться про АТО, талалаївців – учасників війни на Сході України, вказано загальну кількість їх, названі прізвища земляків, котрі загинули від рук російських агресорів та їхніх посібників, згадано про Олену Корчаківську – єдину жінку-добровольця з Талалаївського району, котра виконувала обов'язки медпрацівника на Донбасі [С. 69–70]. Нарис талалаївської журналістки Олександри Гострої про цю мужню жінку вміщено у збірнику публікацій чернігівських журналістів «На палаючому Сході»⁴. Збірник здобув визнання в Україні. На щорічному Всеукраїнському бібліотечному конкурсі «Біографічний рейтинг», започаткованому у квітні – травні 2018 р. Інститутом біографічних досліджень із нагоди 100-літнього ювілею Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, він посів II місце у номінації «Колективна біографія». Прикро, що в області мало уваги звернули на цей конкурс та його обнадійливі результати. Між тим, це реальний шанс для багатьох видань місцевих авторів, включно з краєзнавчими працями, здобути значно ширшу читацьку аудиторію.

Ми переконані, що в минулому навіть невеликого району, в його сьогоднішніх буднях можна виявити чимало цікавих сюжетів, непересічних осіб, повчальних подій, котрі могли б стати сторінками краєзнавчого дослідження.

1. Ротач П. Талалаївські етюди (листочки із дерева духу): Літературно-краєзнавчі записи. – Полтава, 2001. – С. 7.

2. Ротач Петро Петрович: Біобібліограф. покажчик / Уклад. Т. Ю. Соломоненко, О. І. Щербініна, Т. П. Пустовіт, О. П. Ротач, І. В. Безлюдна. Відп. ред. С. І. Білокінь. – К., 2007. – 187 с.

3. Ротач П. Спогад на порозі осені // Вітряк: літературно-краєзнавчий альманах. – Талалаївка; Київ, 2007. – № 3. – С. 8.

4. Гостра О. Коли вона закінчиться... // На палаючому Сході / упоряд. В. Лисенко. – Чернігів, 2017. С. 106–107.

Тамара ДЕМЧЕНКО

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 26.12.2018. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 13,65 Тираж 300 прим. Зам. 0111.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664